

У
УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

КИЇВ

7

1966

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 7
ЛИПЕНЬ
1966

РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- Ю. М. Гамрецький — Ставлення Рад робітничих і солдатських депутатів України у період двовладдя до питань національно-визвольного руху . . . (3)
МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
- Л. М. Пушкар'єв (*Москва*) — Географічне середовище та історичне джерело 15
В. М. Ільїн — Про використання статистичних джерел і методів при вивченні робітничого руху на Україні в 1900—1917 рр. 22

ПОВІДОМЛЕННЯ

- В. Л. Харитонов (*Харків*) — Військова робота більшовиків на Україні в роки першої світової війни 34
Д. І. Мишко — Звідки пішла назва «Україна» 41
О. О. Зімін (*Москва*) — Устав про холопів — пам'ятка з історії холопства в Київській Русі 48

З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ЗВ'ЯЗКІВ

- Л. О. Лещенко — Україна на Паризькій мирній конференції 1946 р. 61
В. У. Павелко — З історії культурних зв'язків Радянської України і Чехословаччини (1918—1939 рр.) 73
С. М. Сирцова — Пролетарська солідарність робітничого класу Української РСР з трудящими республіканської Іспанії (1936—1939 рр.) 83
А. Крам Джуманов (*м. Корші Уз.РСР*) — Радянсько-французькі культурні та наукові зв'язки в 1928—1935 рр. 90

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- А. Ф. Кілунов — Про історичні та конкретно-соціологічні дослідження 98
ИП. М. Шморгун — Ще раз про публікацію праць В. І. Леніна в більшовицьких газетах України 1917 р. 101
Л. Й. Танцман (*Ленінград*) — Доповнення до статті А. Ф. Меленевського про нелегальну діяльність Г. І. Петровського в період ІV Державної Думи 102
С. О. Висоцький — Граффіті та спорудження Київської Софії 103

ЗАМІТКИ

- С. М. Клапчук — Діяльність партійних організацій по розвитку трудової ініціативи робітників машинобудування України (1959—1965 рр.) 107
Л. М. Мінаєва (*Луцьк*), М. Р. Миць (*Луцьк*) — Волиняни в спільній боротьбі проти фашизму в Іспанії (1936—1939 рр.) 115
О. М. Лесков, Є. В. Черненко — Дослідження південноукраїнської археологічної експедиції 118

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- М. П. Рудько—С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст. 120

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Н. В. Комаренко—Огляд кандидатських дисертацій, присвячених історії Радянської України періоду 1917—1941 рр. 131

ПО СТОРІНКАХ ЖУРНАЛІВ І НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ

- І. О. Гуржій, А. З. Барабой—Питання історії України на сторінках журналу «История СССР» (1963—1965 рр.) 138

НАШ КАЛЕНДАР

- М. В. Коваль—Революціонер і дипломат (До 90-річчя з дня народження М. М. Литвинова) 143
Ф. П. Шевченко—«История Русов или Малой России» (До 120-річчя з часу видання твору) 146

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Л. А. Шевченко—Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник 150
П. К. Стоян, І. Х. Ганжа—М. Д. Березовчук. Комнезами України в боротьбі за соціалізм 152
І. М. Скрипкін—Ш. Т. Кіперман. Вивчення питань миролюбної зовнішньої політики СРСР в курсі історії і суспільствознавства 154
А. С. Зашкільняк (*Львів*), В. М. Чуприна (*Львів*)—М. Т. Куц. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929—1941 рр.) 155

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- І. М. Бондаренко—Збори Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР 157
В. С. Петренко—Товариство «Юний історик» при Інституті історії АН УРСР 159
Й. Г., Ф. Г. (*Чехословаччина*)—Комісія по вивченню історії України в Братиславі 160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4,

телефон: Б 9-71-31.

Украинский исторический журнал, № 7, 1966

(На українском языке)

Технічний редактор М. Л. Таратута. Коректори Л. К. Німенко, Л. Л. Данилова та В. І. Делецька.

БФ 01964. Зам. К-110. Тираж 5566. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 17,1. Підписано до друку 13.VII 1966 р.

Статті

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ

СТАВЛЕННЯ РАД РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ У ПЕРІОД ДВОВЛАДДЯ ДО ПИТАНЬ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. відкрила нову сторінку в історії нашої країни. Повалення царського самодержавства, досягнення певних політичних свобод, утворення Рад робітничих і солдатських депутатів перетворили Росію в одну з найдемократичніших держав. Саме в цей час розвивається і дедалі посилюється на окраїнах Росії, в тому числі і на Україні, національно-визвольний рух.

На Всеросійській конференції військових організацій РСДРП(б) в червні 1917 р. у резолюції з національного питання спеціально відзначалося, що широке розгортання цього руху почалось з лютого 1917 р. «Національний рух народів Росії (як, наприклад, фіннів, українців та ін.), що намітився в ході революції, є результатом, головним чином, недемократичної політики Тимчасового уряду, яка виявилася в ряді «наказів» і «заборон», і, нарешті, у відкладанні розв'язання національного питання до Установчих зборів»¹.

Національно-визвольній боротьбі були властиві глибокі соціальні й політичні суперечності. Український національний рух робітників, селян, революційно-демократичної інтелігенції, які одночасно боролись за ліквідацію соціального й національного гніту, переростав вузьконаціональні завдання та зливався з соціалістичним рухом за знищення влади капіталістів і поміщиків — як «своїх», так і чужих. Українська ж націоналістична буржуазія намагалась використати буржуазно-демократичну революцію та національно-визвольні прагнення мас, щоб забезпечити собі монопольне право на експлуатацію трудящих України. Ці класові інтереси буржуазії прикривали українські дрібнобуржуазні націоналістичні партії, що створили на початку березня 1917 р. Центральну раду. Її поява ускладнила суспільно-політичне життя на Україні й загострила соціальний антагонізм.

Отже, про майбутнє України капіталіст і поміщик, робітник і селянин, які хоч і були представниками однієї нації, думали не однаково. Це змушені були визнати навіть представники українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій. Так, один з лідерів Української партії соціалістів-революціонерів П. Христюк писав з цього приводу: «В розуміння своєї вільної України селянин і робітник в солдатській шинелі вкладали, звичайно, свій зміст, може, не завше той,

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 336.

який його інтелігентні провідники викладали в численних резолюціях та постановах»².

Російська контрреволюція розглядала національний рух, що розгорнувся на Україні, як результат впливу зовнішніх сил, стверджуючи, нібито всередині країни причин для нього немає. Ці шовіністичні погляди великоруських експлуататорських класів мали на меті збереження «єдиної і неподільної» Росії, заперечуючи всяку можливість існування української державності.

Російські меншовики й есери свої погляди на Україну та український національно-визвольний рух маскували соціалістичною фразеологією. Згадані партії на Україні, визнаючи на словах право українського народу на державну незалежність, зволікали з розв'язанням цього питання, як і інших, до скликання Установчих зборів.

Обласна нарада меншовиків у Києві, що проходила в кінці квітня, обговорюючи національне питання, зайняла шовіністичну позицію. Угодовці рішуче виступили проти українського національного руху. Висловлювання деяких з них нагадували промови махрових чорносотенців. Один з меншовиків прямо заявив, що український народ перебуває на дуже низькому рівні культурного розвитку, а українська мова настільки бідна, що не може передати всього багатства світової культури. Нарада винесла рішення про необхідність для українського народу тільки культурно-національної автономії, одверто проголосивши, що для України «політична автономія, особливо федерація, шкідлива»³.

В свою чергу українські буржуазні націоналісти протиставляли український народ російському, ототожнювали останній з великоросійською буржуазією і Тимчасовим урядом. Законну ненависть народних мас до експлуататорів вони прагнули перенести на трудящих Росії.

Подібні спроби не досягли мети: роз'єднати два братні народи, посіяти ворожнечу між ними, викликати недовіря один до одного не вдалося. В цьому величезна заслуга більшовицької партії, яка в інтернаціональному згуртуванні мас бачила запоруку перемоги соціалістичної революції. Більшовики України наполегливо боролися за єдність пролетарів різних національностей, незмінно підкреслювали спільність завдань російських та українських трудящих і відсутність будь-якої основи для національного антагонізму між ними. Вони закликали трудящих України наслідувати російських братів, особливо петроградських робітників, що відзначалися своєю революційністю. Принципові теоретичні положення більшовиків на історично законномірний й прогресивний національно-визвольний рух народів Росії визначені задовго до 1917 р. у ленинських працях, де підкреслювалася необхідність підтримувати наявний у цій боротьбі загальнодемократичний зміст. «Оскільки буржуазія нації пригнобленої бореться з гноблячою,— писав В. І. Ленін,— остільки ми завжди і в усякому разі і рішучіше всіх за, бо ми найбільш сміливі і послідовні вороги гноблення. Оскільки буржуазія пригнобленої нації стоїть за *свій* буржуазний націоналізм, ми проти. Боротьба з привілеями і насильствами нації гноблячої і ніякого погурання прагненню до привілеїв з боку пригнобленої нації»⁴. Отже, більшовики завжди чітко розрізняли національні

² П. Христюк. Замітки і матеріали до історії української революції, т. 1. Відень, 1921, стор. 23.

³ Газ. «Знамя труда», 26 квітня 1917 р.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 378.

прагнення буржуазії, підтримуючи лише такі загальнодемократичні її вимоги, які відповідають завданням пролетарського руху.

Володимир Іллєч пильно стежив за розвитком національного руху на Україні і негайно відгукувався на всі визначні події. В його роботах, пов'язаних з оцінкою революційної обстановки в Росії у 1917 р., українському питанню відведено значне місце. Недарма В. І. Ленін називав його одним з найбільших питань свого часу⁵.

У своїй боротьбі проти українських буржуазно-націоналістичних партій більшовики України і, в першу чергу, київські більшовики часто застосовували на практиці марксистсько-ленінське вчення про нації. Природно, що і Київська Рада робітничих депутатів не стояла осторонь від вимог часу і неодноразово присвячувала свої засідання українському національному рухові, зокрема питанню про національне військо. Так, на екстремому об'єднаному засіданні київських Рад робітничих і солдатських депутатів 20 квітня російські есери Рябцов, Незлобін, Скловський, а також меншовики Таск, Доротов і Левін категорично висловились проти утворення українського полку, тоді як В. Винниченко наполягав на його сформуванні на тій підставі, що починають організовуватись польські частини. Збори більшістю 264 проти 4 (38 утрималися) прийняли резолюцію, яка вказувала, що виділення українських частин може дезорганізувати армію, ослабити її боєздатність. Важко судити про те, як на зборах виступали більшовики, оскільки їх позицію в Раді преса того періоду не зафіксувала. Однак відомо, що на відкритті 23 квітня першого Київського обласного з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів представник полтавських більшовиків В. Шахрай, звертаючись до делегатів, заявив: «Дивіться, щоб ваше українське військо не сіло вам на шию... Тільки коли селяни, робітники і солдати всіх націй підуть разом, буде свобода, а коли будете ділитися, буде багато у вас царів і не буде свободи. Ми маємо знати, що не повинно бути національного війська, а повинен бути тільки вільний народ»⁶.

Згодом перший Полтавський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів (30 квітня — 1 травня) закликав Ради губернії «боротися з організацією національних полків і прагнути до реформування вже існуючих»⁷.

У Харківській Раді робітничих і солдатських депутатів на засіданні 26 травня також обговорювалось це питання. Заслухавши ряд виступів, Рада відзначила, що її мета — домогтися повного роззброєння постійного війська і запровадити озброєння всього народу. Після коротких дебатів більшістю всіх проти двох при двох, що утрималися, було ухвалено таку резолюцію: «Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів, всебічно підтримуючи боротьбу робітничого класу з мілітаризмом, вважає, що зокрема тепер є особливо недоцільним утворення національних військ»⁸.

Може скластися неправильне уявлення про якусь єдність у поглядах щодо національної політики більшовиків і угодовських партій. Меншовики й есери тільки проголошували право націй на самовизначення, а на ділі всіляко відкладали вирішення цього питання до Установчих зборів. Більшовики ж вели невтомну агітацію за здійснення

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 78.

⁶ Первый Киевский областной съезд Советов, К., 1917, стор. 14.

⁷ Полтавський обласний державний архів (далі — ПОДА), ф. 4042, оп. 1, спр. 4, арк. 5.

⁸ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, Харьков, 1957, стор. 67; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. I, К., 1957, стор. 203.

цієї мети, за право кожної нації на відокремлення і створення самостійної держави. Керуючись програмними настановами партії, Всеросійська конференція військових організацій РСДРП(б) у червні 1917 р. прийняла резолюцію з національного питання, в якій було записано: «Україна має повне право здійснити свою автономію, не чекаючи Установчих зборів»⁹. На конференції обговорювалось також питання про національні військові частини. В резолюції підкреслювалось, «що утворення національних полків взагалі не в інтересах трудящих мас»¹⁰, але право кожної національності на їх формування не заперечувалось. Це був ленінський, справді діалектичний підхід. Партія, визнаючи принципи відокремлення кожної нації в самостійну державу, визнавала й право на створення національних полків. Але вона закликала трудящі маси всіх національностей враховувати корінні соціальні вимоги експлуатованих класів в інтересах розвитку революції.

Більшовики вважали національне питання дуже важливим, але розглядали його лише як частину великої справи — перемоги революції і встановлення диктатури пролетаріату. Партія постійно закликала всі національності згуртуватися для боротьби проти соціального гніту, проводить загальне озброєння народу і більшовизацію національних частин. Всеросійська конференція військових організацій РСДРП(б) висловила тверду впевненість, «що пролетаріат України разом з пролетаріатом всієї Росії, заінтересований в заміні постійної армії всенародною міліцією, боротиметься проти перетворення національних полків України в постійну окрему від народу армію»¹¹.

Більшовики України національному питанню приділяли певну увагу. Ще на початку травня «Голос социал-демократа» публікує статтю більшовика М. Зарніцина «Національне питання», в якій зазначається, що вірним союзником і надійним захисником прав українського народу є тільки пролетаріат. «Не всеросійські Установчі збори, а тільки самі народи даної території (наприклад, України, Прибалтики, Кавказу, Литви) мають право вирішувати свою долю. Їх воля повинна бути священною для всієї демократії»¹². Роз'яснювальну роботу серед широких мас щодо українського національного руху, як можна судити з уривчастих відомостей, що дійшли до нас, більшовики продовжували і в дальшому, виступаючи з публічними лекціями, на заводських мітингах тощо¹³.

Отже, більшовицька партія займала в національному питанні правильну позицію, але деякі досить відомі партійні працівники на Україні в практичному застосуванні програми РСДРП(б) допускали серйозні помилки. Про теоретичну плутанину, виявлену окремими більшовиками у національному питанні, говорив свого часу В. І. Ленін на Сьомій (Квітневій) конференції РСДРП(б). Люксембургіанські погляди на національний рух, які особливо різко висловив Г. Пятаков («Ми проти сепаратистських рухів, проти лозунга національних держав і ведемо боротьбу проти таких рухів»¹⁴), були піддані В. І. Леніним рішучій критиці: «Ми хочемо братерського союзу всіх народів,—

9 КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, ч. I, стор. 337.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² Газ. «Голос социал-демократа», 11 травня 1917 р.

¹³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. I, стор. 131; газ. «Голос социал-демократа», 22 червня 1917 р.

¹⁴ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП(б). Апрель 1917 года. Протоколы, М., 1958, стор. 215. Ці хибні погляди Пятакова деякі його прихильники продовжували проповідувати і пізніше. Див. 1917 год на Киевщине. Хроника событий, К., 1928, стор. 104, 150.

говорив він.— Якщо буде Українська республіка і Російська республіка, між ними буде більше зв'язку, більше довір'я»¹⁵. Одночасно партія застерігала, в тому числі і в резолюції, прийнятій на Сьомій конференції, проти того, щоб змішувати проголошення права націй на вільне відокремлення з питанням про доцільність здійснення його в той чи інший момент.

Але незважаючи на помилки окремих діячів, партійні організації в цілому у національному питанні міцно залишались на лєнінських позиціях. Передова «Голоса социал-демократа» від 10 червня виступила на захист прав українського народу проти спроби Керенського заборонити другий військовий з'їзд. Газета київських більшовиків гостро критикувала дії Тимчасового уряду: «Ми можемо сперечатися з українською демократією щодо розв'язання українського питання, але не закривати їй рота». Більшовики не погоджувались і з політикою Центральної ради, яка відстоювала інтереси національної буржуазії. «Покластися на рішення Української Центральної ради демократія не може через об'єднання в ній демократів з буржуазією, яка проводить націоналістичну політику»¹⁶.

Українські дрібнобуржуазні партії, як і російські угодовці, блокуючись із своєю національною буржуазією, зрадили інтереси трудового народу. Права трудящих різних національностей відстоювали тільки більшовики, які гостро засуджували позицію дрібнобуржуазних партій у національному питанні.

Ставлення більшовиків Києва до національного руху найповніше характеризує їх виступ на об'єднаних зборах Рад робітничих і солдатських депутатів, де 9 червня докладно обговорювалося це питання. До цього воно дебатовалося протягом двох засідань на виконкомі Київської Ради робітничих депутатів. Меншовики, яких підтримали есери і бундівці, 11 голосами проти 7, при чотирьох, що утрималися, протягли свою резолюцію. В ній зазначалося, «що самостійне здійснення автономії України до скликання всеросійських Установчих зборів несе в собі небезпеку для загальноросійської революції»¹⁷.

Від більшовицької фракції на об'єднаних зборах Рад робітничих і солдатських депутатів виступив 9 червня М. Зарніцин. «Промовці, які висловлювалися,— заявив він,— стоять на позиції об'єднання із своєю буржуазією. Мають рацію українці (українські есери і меншовики.— Ю. Г.) в тому місці, коли вони критикують меншовиків і бундівців, які посилають своїх представників до буржуазного міністерства, що забороняє з'їзди, подібно до старого уряду; але вони короткозорі, коли не бачать, що це імперіалістична політика, короткозорі, коли блокуються з своєю теж імперіалістичною буржуазією»¹⁸. У проголошеному Зарніциним від імені більшовиків проекті резолюції йшла мова про імперіалістичні тенденції російської буржуазії, що прагнула утримати в рамках єдиної держави інші національності. Однак київські більшовики, відбиваючи інтереси трудящих пригнобленої нації, у повній відповідності з лєнінськими положеннями підкреслювали необхідність єднання і братерської співдружності з народами Росії. Разом з тим вони заявили, що підтримають лозунг про відокремлення України, коли за нього висловиться населення, яке живе тут. Більшовицька резолюція закликала трудящих України порвати із своєю національною буржуазією і створити тісний союз всіх пролетарів для

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 263.

¹⁶ Газ. «Голос социал-демократа», 10 червня 1917 р.

¹⁷ Газ. «Знамя труда», 9 червня 1917 р.

¹⁸ Газ. «Голос социал-демократа», 13 червня 1917 р.

боротьби за соціальне і національне визволення. «Вважаючи, що національне розкріпачення нерозривно зв'язано з розкріпаченням класовим, ми закликаємо пролетарів і напівпролетарів України до відмови від співробітництва з своєю національною буржуазією, до єдиної класової організації і до спільної боротьби за владу і за повалення опори національного і класового гноблення — іга капіталу»¹⁹. Однак цей проект не пройшов. Він зібрав всього 46 голосів проти 194 і 64, що утрималися. Після гострих суперечок, як писала газета українських есерів «Народня воля», було ухвалено резолюцію меншовиків, до якої приєдналися при повторному голосуванні і есери²⁰. Це рішення прийняли 147 голосами проти 146 при 18, що утрималися²¹. Більшовики заявили свій протест і залишили збори. До них приєдналися і представники українських дрібнобуржуазних партій.

Через кілька днів питання про ставлення до українського національного руху знову виникло в зв'язку з першим універсалом, прийнятим 10 червня Центральною радою. Висунуті в ньому вимоги — визнання права українського народу на автономію, відрахування частини податків на національно-культурні потреби і введення посади комісара в українських справах при Тимчасовому уряді зустріли рішучу відсіч в урядових колах. Яким би обмеженим не був за змістом цей документ (В. І. Ленін у двох місцях своєї статті «Україна і поразка правлячих партій Росії» повторює фразу про найскромніші і найзаконніші вимоги, сформульовані в універсалі²²), але ставлення до нього наочно продемонструвало всю контрреволюційність Тимчасового уряду в його національній політиці і зірвало маску з есерів та меншовиків як правлячих партій, що пішли в українському питанні на повіді у великоросійських поміщиків та капіталістів.

В ті червневі дні по всій країні пройшло бурхливе обговорення цього питання. Рупор всеросійської контрреволюції, кадетська «Речь» 14 червня погрозило заявляти, що прийняттям подібних документів «українці жартують погані жарту з Росією», «Вчинок українців (так назвала «Речь» перший універсал. — Ю. Г.) є прямим злочином проти закону»²³. Одноставно підтримали своїх колег по партії кадети на Україні. Газета «Полтавський день», як і всі інші кадетські видання, не приховувала свою ненависть до українського національно-визвольного руху і бажання відхилити будь-який натяк щодо надання Україні суверенних прав. У передовій статті вона повністю виправдовувала позицію Тимчасового уряду в українському питанні: «Тимчасовий уряд не має права спішно і одноосібно, не питаючись голосу всієї російської землі, вирішити, наприклад, питання про автономію її окремих областей і національностей»²⁴. Отже, шовіністично настроєна буржуазія виступала за єдину й неподільну Росію, тому будь-яка спроба порушити питання про автономію або суверенітет того чи іншого пригнобленого народу зустрічала її рішучий опір.

Не набагато відрізнялися від кадетів і російські дрібнобуржуазні партії. Останні в національному русі знаходили тільки реакційний зміст — прагнення національної буржуазії до створення своєї незалежної держави. Російські меншовики та есери, як свідчить ряд докумен-

¹⁹ 1917 год на Киевщине, стор. 114.

²⁰ Газ. «Народня воля», 11 червня 1917 р.

²¹ «Робітнича газета», 11 червня 1917 р.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 79, 80.

²³ Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке, т. III, 1917, лютий—жовтень, М., 1930, стор. 81, 82.

²⁴ Газ. «Полтавський день», 13 червня 1917 р.

тів, не бачили в ньому прогресивного, революційно-демократичного напрямку, носієм якого виступали трудящі маси²⁵. «Есери і меншовики, як правлячі партії,— писав В. І. Ленін у червні 1917 р.,— зазнали поразки в українському питанні, бо піддалися контрреволюційним кадетським Кавеньякам»²⁶.

Реакційна національна політика Тимчасового уряду, що яскраво виявилася в ці дні, заборона військовим міністром Керенським другого українського військового з'їзду, відмова задовольнити вимоги, викладені в першому універсалі, наочно продемонстрували шовіністичні плани великоросійської буржуазії. Як зазначив В. І. Ленін у промові на I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів, політика уряду відносно України являла собою «наругу з прав народності, що терпіла муки від царів за те, що діти їх хочуть говорити рідною мовою»²⁷. У тій же промові вождь пролетаріату підкреслив, що продовжувати стару політику царизму — «це значить боятися окремих республік. З точки зору робітників і селян це не страшно. Нехай Росія буде союзом вільних республік»²⁸.

На підтримку демократичних вимог першого універсалу виступила тільки більшовицька партія. В. І. Ленін присвятив універсалу спеціальну статтю, опубліковану в «Правді» 15 червня під назвою «Україна». В ній він рішуче відстоював право українського народу на автономію. «Ні один демократ,— писав В. І. Ленін,— не кажучи вже про соціаліста, не зважиться заперечувати цілковиту законність українських вимог»²⁹.

Ленінські статті «Не демократично, громадянине Керенський!»), «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії», вміщені в «Правді», зустріли глибоке розуміння і підтримку серед українських трудящих. Навіть українські дрібнобуржуазні партії змушені були відзначити цілком відмінну від угодовської позицію більшовиків в українському питанні. Коли «Правда» надрукувала ленінську статтю «Україна», орган українських соціал-демократів «Робітнича газета» опублікував її майже повністю, побіжно відзначивши винятково співчутливе ставлення до інтересів українського народу, спокійний дружній тон, «справжнє бажання говорити як рівні з рівними, як вільні з вільними»³⁰. Поруч були наведені окремі висловлювання меншовицької преси, що свідчили про великодержавну позицію її авторів. Весь цей матеріал «Робітнича газета» вмістила під характерним заголовком — «Де справжній соціал-демократизм?». Висновок був настільки ясний, що редакція утрималась від будь-яких коментарів, даючи читачеві змогу самому відповісти на поставлене питання.

Місцева більшовицька преса присвятила ленінській постановці національного питання і критиці дій Тимчасового уряду численні публікації. Газета луганських більшовиків «Донецкий пролетарий» 21 червня передрукувала ленінську статтю «Україна». 1 липня там же було вміщено згадану статтю з «Робітничої газети». Катеринославська «Звезда» публікує 23 червня передову статтю «Россия и Украина», в якій розкриває позицію більшовиків, єдиних послідовних захисників інтересів українського народу. Через кілька днів «Звезда» знов повертається до висвітлення даного питання. «Визнання справедливості

²⁵ Революция и национальный вопрос, стор. 90, 95.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 80.

²⁷ Там же, стор. 22.

²⁸ Там же, стор. 22—23.

²⁹ Там же, стор. 70.

³⁰ «Робітнича газета», 20 червня 1917 р.

вимог українців,— читаємо в передовій,— найкращий засіб пробудити в них довір'я і симпатії до великоруської демократії, перетворити вимушене співжиття двох народів під одним державним дахом у братерський союз робітників і селян Великоросії та України»³¹.

Харківські більшовики також не залишаються осторонь. Їх газета «Пролетарий» вміщує в № 72 від 20 червня статтю В. І. Леніна «Україна», а в № 73 від 22 червня — «Україна і поразка правлячих партій Росії». Роз'ясненню ленінської позиції було присвячено спеціальну статтю «Об украинском движении», в якій цілком природно і необхідно визнавалась вимога Центральної ради до Тимчасового уряду принципіально визнати право українського народу на автономію. «...Щоб національний рух робітничих мас спрямувати інтернаціональним шляхом, — підкреслювалось у ній, — необхідно на ділі визнати і забезпечити кожному народові право на самовизначення. Тільки в цьому випадку національний рух піде нормальним шляхом класового розчленування і організації революційних сил, і тоді ясно стане, що нічого контрреволюційного в русі народу, який визволяється, немає»³².

Пропозиції більшовиків в українському питанні досить чітко зафіксовані в резолюції більшовицької фракції I Всеросійського з'їзду Рад, де цій проблемі було приділено значне місце. На противагу меншовикам вони закликали засудити політику Тимчасового уряду щодо України. Про зміст резолюції (вона досі не знайдена) можна судити з заяви фракції. У заяві більшовики запропонували з'їзду «відмежуватися від політики Тимчасового уряду і раз назавжди сказати, що з'їзд йде назустріч всім національностям Росії в справі їх національного будівництва в процесі самої революції і, таким чином, пориваючи з цією політикою, він кладе початок новій політиці на основі взаємного довір'я народів Росії, що спільно борються»³³.

Есеро-меншовицька більшість з'їзду відхилила більшовицьку резолюцію і повністю солідаризувалася з великодержавною політикою Тимчасового уряду. Меншовики й есери в один голос залякували делегатів можливим розпадом Росії і загибеллю російської революції, коли народам, що населяють країну, буде надано право на самовизначення³⁴. У 20-х числах червня I Всеросійський з'їзд Рад, розглядаючи національне питання, прийшов до висновку про неможливість в даний момент докорінно його розв'язати. В угодовській резолюції містився заклик зберігати існуючий порядок в Росії до скликання Установчих зборів. З'їзд висловився «проти спроб вирішення національних питань до Установчих зборів явочним порядком, шляхом відокремлення від Росії окремих її частин тощо»³⁵. Зазначена есеро-меншовицька платформа давала всі підстави представникам пригноблених національностей Росії твердити, що делегати від Рад робітничих і солдатських депутатів не відстоюють права націй на самовизначення, а підтримують у даному питанні політику імперіалістів.

При тому співвідношенні сил, що склалося на I з'їзді Рад (більшовиків 105 із загальної кількості делегатів 1090), була прийнята есеро-меншовицька резолюція. На неї й орієнтувалося угодовське керівництво більшості місцевих Рад робітничих і солдатських депутатів. І тут, хоч у дещо інших масштабах, але з не меншим запалом

³¹ Газ. «Звезда», 2 липня 1917 р.

³² Газ. «Пролетарий», 6 липня 1917 р.

³³ Революционное движение в России в мае—июне 1917 г. Июньская демонстрация, М., 1959, стор. 194.

³⁴ Первый Всероссийский съезд Советов Р. и С.Д., т. I, М.—Л., 1930, стор. 349, 362—363.

³⁵ Революционное движение в России в мае—июне 1917 г., стор. 194.

йшла жорстока боротьба прихильників пролетарської, інтернаціоналістської позиції з носіями шовіністичних поглядів.

Протягом двох днів — 15 і 16 червня — на об'єднаному засіданні виконкомів київських Рад робітничих і солдатських депутатів велась посилена атака проти першого універсалу. Російські есери Фрумін і Незлобін, меншовик Балабанов і бундовець Рафес на різні голоси тягли один мотив про неприпустимий вчинок Центральної ради. Внесена Фруміним на обговорення есерівська резолюція, за свідченням «Киевской мысли», пропонувала визнати, що «Ц. Р. неправомочна оголосити себе публічно-правовим органом влади на Україні, що виступ Центральної ради проти уряду є безвідповідальним і неприпустимим кроком, що питання про визнання автономії України підлягає компетенції Установчих зборів»³⁶. Бажаючих виступати було так багато, що обговорення перенесли на наступне засідання.

Того ж дня, 15 червня, Київський Комітет РСДРП(б) доручив комісії, куди ввійшли Є. Бош, М. Зарніцин та І. Крейсберг, опрацювати резолюцію про ставлення більшовиків до першого універсалу. Виступаючи 16 червня на об'єднаному засіданні виконкомів, І. Крейсберг вже спирався на підготовлений комісією проект рішення, в якому Центральною радою визнавалась «установою буржуазною». «Український національно-визвольний рух, — заявив він, — явище цілком природне, але його прагне використати в своїх інтересах українська буржуазія»³⁷. Орган українських есерів «Народня воля» вмістила короткий виклад виступу І. Крейсберга. «Критикуючи Центральну раду, — пише газета, — доповідач пропонує згідно з поглядами своєї партії, щоб всенародним голосуванням (референдумом) дати можливість народові України виявити свою волю; а поки що найбільше може забезпечити національні права народу дійсно демократичний уряд, який буде тільки тоді, коли всю владу в державі візьмуть в свої руки Ради робітничих і солдатських депутатів»³⁸.

Київські більшовики, відстоюючи національні вимоги українського народу, керувалися відповідними партійними рішеннями, в яких визнавалося за кожною нацією, що входить до складу Росії, право на вільне визначення та утворення самостійної держави. Заперечення такого права, відзначала резолюція, прийнята Сьомою (Квітневою) конференцією, і невжиття заходів, що гарантують його практичне здійснення, рівнозначні підтримці загарбницької політики, політики анексій³⁹. Одночасно київські більшовики вважали, що по-справжньому розв'язати національне питання може тільки влада Рад. Тому досягнення цієї мети пов'язувалося з ліквідацією буржуазного ладу і зосередженням влади в руках Рад робітничих і солдатських депутатів.

Вищезгадана резолюція Київського комітету РСДРП(б) визнавала «за українським народом, як і за всіма іншими народностями, право на самовизначення, тобто право всього населення України розв'язати питання про форму свого існування шляхом всенародного голосування (плебісцит)»⁴⁰. Розглядаючи перший універсал як закономірну відповідь, викликану антинаціональною політикою Тимчасового уряду, резолюція разом з тим відзначила, що цей документ «затушовує класові завдання української революційної демократії, висуваючи на перший план націоналістичні прагнення деяких верств укра-

³⁶ 1917 год на Киевщине, стор. 119.

³⁷ Газ. «Нова Рада», 18 червня 1917 р.

³⁸ Газ. «Народня воля», 17 червня 1917 р.

³⁹ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП(б), стор. 251.

⁴⁰ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, К., 1957, стор. 322.

їнського народу»⁴¹. На закінчення наводилась уже цитована вище частина рішення, запропонованого більшовиком М. Зарніциним 9 червня на об'єднаному засіданні київських Рад.

Однак есери та меншовики знову домоглися свого. Вони створили для остаточного вироблення тексту ухвали комісію, давши їй певні настанови, в яких знайшла свій вираз угодівська думка. Серед положень, покладених в основу резолюції, був, наприклад, пункт про те, що універсал є «безвідповідальним і неприпустимим кроком, який може згубно відбитися на інтересах російської революції тощо»⁴². Подібні угодівські постанови виносились керівництвом есеро-меншовицьких Рад майже повсюдно⁴³.

В деяких Радах у період двовладдя есеро-меншовицькі лідери взагалі утримувалися від обговорення питань, пов'язаних з українським національно-визвольним рухом⁴⁴. Таке становище було характерним, насамперед, для частини Рад півдня України і Донбасу, де ступінь піднесення національного руху дещо відрізнявся від його розвитку в інших районах України. Однак подібна поведінка угодівців у цих Радах не була свідченням їх особливої позиції. Вони так само, як і всі їх однодумці, залишали вирішення питання про автономію України на розгляд майбутніх Установчих зборів.

Разом з тим слід зазначити, що засилля меншовиків і есерів у Радах у період двовладдя негативно впливало на окремих більшовиків. Конкретним прикладом цього може бути факт, що мав місце в Одеській Раді робітничих депутатів. Тут українське питання порушувалося неодноразово, але довгий час Рада не могла винести певного конкретного рішення. Нарешті, 23 червня на спільному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів була прийнята резолюція, запропонована одним з керівників одеських більшовиків П. Старостіним⁴⁵, який виходив з того, що коли рішення ухвалено більшістю I Всеросійського з'їзду Рад, то його слід дотримуватись і місцевим Радам. «Українці,— сказав він,— повинні підкорятися більшості і надалі не допускати того, що більшість вважає небезпечним і шкідливим для справи революції»⁴⁶. Та незважаючи на помилки і вагання окремих більшовиків у цій справі, більшовицькі організації всієї України піддавали Тимчасовий уряд гострій критиці за його ставлення до України і вимагали негайного надання українському народу широких демократичних свобод.

Певною мірою позиція більшовиків, що підтримували боротьбу українського народу за національну незалежність, відбилася в постановках деяких Рад. В них, природно, немає прямого й ясного засудження дій Тимчасового уряду, бо вплив угодівців у період двовладдя був досить значним, але разом з тим міститься звернення до уряду, щоб він визнав вимоги українського народу в справі національно-територіальної автономії «з забезпеченням прав національних меншостей». Цитована резолюція Золотоніської Ради робітничих і солдатських де-

⁴¹ Большевицские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.), стор. 322.

⁴² 1917 год на Киевщине, стор. 122.

⁴³ Газ. «Свободный голос», 13 червня 1917 р.; газ. «Известия Нежинского общественного комитета», 16 червня 1917 р.; газ. «Прилуцкая жизнь», 18 червня 1917 р.; «Черниговская земская газета», 4 липня 1917 р.; та ін.

⁴⁴ Відомо, наприклад, що Херсонська Рада аж до серпня 1917 р. «не виявила свого ставлення до українського питання». Див. газ. «Солдат и рабочий», 6 серпня 1917 р.

⁴⁵ Про нього В. І. Ленін писав у серпні 1917 р.: «...Старостін, який часто і багато плував...» (В. І. Ленін і н. Твори, т. 25, стор. 215).

⁴⁶ Газ. «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», 28 червня 1917 р.

путатів від 11 червня вважала «бажаним, щоб Тимчасовий уряд висловив на таке право свою принципіальну згоду»⁴⁷.

У зв'язку з цим цікава позиція Полтавської Ради, яка в даному питанні 17 червня прийняла запропоноване об'єднаною соціал-демократичною організацією рішення, затверджене міським комітетом РСДРП 15 червня. Резолюція вітала перший універсал — «революційний акт Української Центральної ради, що оголосила автономію України», і закликала «всі революційні організації і всіх громадян, що населяють Україну, підтримати революційні прагнення українського народу, оскільки ці прагнення не йтимуть всупереч інтересам інших національностей, які живуть на Україні». Крім того, пропонувалося поповнити Центральну раду представниками Рад робітничих і солдатських депутатів, а також усіх наявних на Україні соціалістичних партій, щоб «Центральна рада була справжньою виразницею волі всієї демократії автономної України»⁴⁸. Однак цей документ не можна в повній мірі відносити до творчості більшовиків, оскільки самостійної більшовицької організації у Полтаві на той час ще не існувало. Проте цілком можливо, що частина більшовиків дотримувалась такої думки, і це, очевидно, й відбилося в документі. Та деякі Ради робітничих і солдатських депутатів Полтавщини на відміну від тих Рад, що стояли на великодержавних позиціях, повністю схвалювали діяльність Центральної ради та її перший універсал. Так, виконком Миргородської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, заслухавши 13 червня питання про перший універсал, ухвалив, що «...виконуватиме всі постанови Центральної ради щодо проведення автономії України»⁴⁹. Тоді ж у Зінькові виконком Рад солдатських і робітничих депутатів прийняв рішення вітати Центральну раду, визнати її «...своім народним урядом, підлягати її приказам і вживати всіх засобів, щоб зміст універсалу негайно і цілковито проводити в життя міста і повіту»⁵⁰. Приблизно таке ж становище склалося і в Гадяцькій Раді робітничих, солдатських і селянських депутатів, загальні збори якої 25 червня «прийняли універсал з великим запалом і ухвалили привітати Центральну українську раду, як правомочний найвищий уряд на Україні»⁵¹.

Зазначені рішення Рад пояснюються, очевидно, тим, що як Миргородська, так і Гадяцька Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів мали в своєму складі чимало представників селян, серед яких, як відомо, Центральна рада в даний період користувалася досить значним впливом. Крім того, солдати, які входили до Рад, були в основному тими ж селянами. В об'єднаному засіданні Зіньківського виконкому Рад також брали участь переважно представники селянства, що позначалося, природно, на змісті постанов. Але таких Рад, що зайняли позицію підтримки Центральної ради, були лічені одиниці.

Захист більшовицькою партією демократичних вимог першого універсалу, задоволення яких відповідало життєвим інтересам українського народу, не можна ототожнювати з підтримкою Центральної ради, бо в її буржуазно-націоналістичній суті більшовики прекрасно розбиралися.

⁴⁷ Газ. «Голос труда», 18 червня 1917 р.

⁴⁸ Газ. «Полтавский день», 20 червня 1917 р.; ПОДА, ф. 4042, оп. 1, спр. 6, арк. 27.

⁴⁹ Газ. «Вестник Полтавского губернского общественного комитета», 21 червня 1917 р.

⁵⁰ Газ. «Народная воля», 29 червня 1917 р.

⁵¹ «Газета Гадяцкого земства», 3 липня 1917 р.

Позитивна оцінка першого універсалу, який викривав політику Тимчасового уряду в національному питанні, спирається на ленінське положення про те, що «в кожному буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний зміст проти гноблення, і саме цей зміст ми безумовно підтримуємо, строго виділяючи прагнення до своєї національної виключності...»⁵². Прийнята XXII з'їздом Програма КПРС, виходячи з історичного досвіду, спеціально підкреслила цю важливу ленінську тезу, висловивши таким чином ставлення марксистів-ленінців до націоналізму пригнобленої нації, в якому «є загальнодемократичний зміст, спрямований проти гноблення, і комуністи підтримують його, вважаючи історично виправданим на певному етапі»⁵³. В буржуазній течії українського національного руху в період мирного розвитку революції були елементи саме такого характеру, що яскраво продемонстрував перший універсал. Звичайно, після перемоги соціалістичної революції ні про який загальнодемократичний зміст в українському націоналістичному русі не могло бути й мови.

Отже, в період двовладдя угодівські Ради на Україні, в складі яких переважали представники дрібнобуржуазних партій, в більшості стояли на великодержавних позиціях. Під впливом масового національно-визвольного руху есеро-меншовицьке керівництво виконкомів Рад змушене було порушувати зв'язані з ним питання і детально обговорювати їх. Та засилля російських есерів і меншовиків у Радах позначилось на прийнятих ними рішеннях, що йшли всупереч вимогам українського національно-визвольного руху, і засуджували його. Найбільш послідовно захищали інтереси робітників і трудящих селян України більшовики-ленінці. Вони глибоко викривали ті протиріччя, які мали місце в таборі противників соціалістичної революції, та блискуче доводили контрреволюційну суть Тимчасового уряду як продовжувача царської політики щодо народів Росії, зокрема українського народу. Справжні борці за свободу і незалежність, вони зуміли об'єднати різні революційні течії і спрямувати їх на штурм капіталістичного суспільства, на перемогу соціалістичної революції.

⁵² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 379.

⁵³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 41.

Методологія та методика історичних досліджень

Л. М. ПУШКАРЬОВ

ГЕОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ТА ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Тісний зв'язок історії з географією властивий обом наукам з самого їх виникнення. Починаючи з античного періоду, вчені всіх країн і народів розглядали історичний процес у зв'язку з територією, на якій він відбувався, а характеристику географічного середовища прагнули давати не ізольовано від населення даної місцевості. Е. А. Араб-Огли правильно відзначив цей взаємозв'язок. «Недаром географію іноді називають історією в просторі, а історію — географією в часі»¹. Історичний розвиток суспільства відбувається не іманентно, він обумовлений рядом об'єктивних матеріальних факторів, роль і значення яких визначені історичним матеріалізмом. Однією з складових частин матеріальних умов життя суспільства є географічне середовище — сукупність природних умов (клімат, рельєф, води, ґрунти, тваринний і рослинний світ і т. ін.), які залучені в історичну практику людства і впливають на хід історичного розвитку, хоча й не визначають його².

Про вплив природних умов на людське суспільство та його історію писали й пишуть філософи, історики, географи, соціологи від Гіппократа і Платона аж до наших днів. Історіографія цього питання за XIV—XVIII ст. майже повністю висвітлена В. К. Яцунським³ та в інших дослідженнях. Філософський бік цього питання також досить докладно розроблений⁴.

Історичний матеріалізм визнає велике значення географічного середовища для суспільства. К. Маркс і Ф. Енгельс так писали в «Німецькій ідеології» про значення природних умов: «Всяка історіографія повинна виходити із цих природних основ і тих їх видозмін, яких вони, внаслідок діяльності людей, зазнають в ході історії»⁵.

Тимчасом історичний матеріалізм підкреслює, що географічне середовище впливає на характер суспільного ладу лише опосередковано, через спосіб виробництва матеріальних благ суспільства; географічне середовище є не причиною суспільного розвитку, а лише однією з його умов.

На ранніх етапах свого становлення теоретичне джерелознавство Росії розглядало географічне середовище через призму західноєвропейських досліджень у цій галузі, серед яких слід згадати «Про дух законів» Ш. Л. Монтеск'є і особливо «Ідеї до філософії людства»

¹ Э. А. Араб-Оглы. Социология и география (рецензия на книгу А. М. Восканяна «О роли географической среды в развитии общества», Ереван, 1956). Журн. «Вопросы философии», 1956, № 4, стор. 205.

² И. С. Кон. Географическая среда. «Советская историческая энциклопедия», т. 6, М., 1965, стовп. 218.

³ В. К. Яцунский. Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV—XVIII веках. М., 1955.

⁴ А. М. Восканян. О роли географической среды в развитии общества, Ереван, 1956; К. Виттфогель. Геополитика, географический материализм и марксизм. Журн. «Под знаменем марксизма», 1929, № 2—3, стор. 16—42; № 6, стор. 1—29; № 7—8, стор. 1—28.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, видання 2-е, т. 3, стор. 18—19.

І. Г. Гердера. Остання праця частково була перекладена на російську мову і викликала відгуки в російській пресі початку XIX ст.⁶ У праці Гердера історія людства розглядається як безпосереднє продовження історії природи, причому саме кліматом пояснює автор характер психіки та рівень культури народів; Гердер прагнув створити фізико-географічну історію походження та змін людства відповідно природним умовам, проте не здійснив цього на практиці⁷.

Деякі історики та джерелознавці слідом за визнанням впливу географічного середовища зробили наступний крок і почали розглядати географічне середовище як історичне джерело⁸.

Першим у вітчизняному джерелознавстві цю думку висловив літературний критик, історик і етнограф М. І. Надеждін. Аналізуючи історичні джерела, він поділив їх «на два головні види,— на природні або фізичні (фізико-географічні) і штучні або власне історичні. До перших відносяться сліди великих фізичних переворотів земної кулі, що мали більший чи менший зв'язок з долею роду людського, яка є головний предмет історичного дослідження і знання. Такі геологічні ознаки шестиденного утворення всесвіту і потопу, існування Мертвого моря на місці проклятого П'ятиграддя у стародавній Палестині, товстий опліднений століттями шар першорідної лави Везувія, лід яким похована була місцевість Неаполя у царствування Тита та інше»⁹. З цієї великої цитати легко встановити ідеалістичний характер світогляду М. І. Надеждіна: він не лише зміг залучити дані геології для відновлення фактів минулого людського суспільства, але й намагався знайти в них докази вигаданим біблійським історіям. М. І. Надеждін не уточнює, які саме історичні факти можна вилучити з аналізу географічних даних, він лише говорить, що історичні легенди необхідно звіряти з географічними даними, доповнювати їх і виправляти, коли треба, а в деяких випадках і визнавати географічні дані причиною історичних подій. У такій саме трактовці М. І. Надеждін тісно змикається із західноєвропейською філософською думкою, що також визнавала причинну залежність між історичними подіями та географічними умовами. Ось чому в своїй другій статті М. І. Надеждін особливо підкреслює значення географічної карти не як допоміжного засобу, а як

⁶ Мысли, относящиеся к философической истории человечества, по разумению и начертанию Гердера, СПб., 1829; рецензію див. «Московский телеграф», 18³³, ч. 29, № 7, стор. 89—91, див. також відгук на цю рецензію: «Разбор рецензии на книгу под заглавием «Мысли, относящиеся к философической истории человечества И. Гердера», СПб., 1830.

⁷ Оцінку історико-географічної теорії Гердера та літературу з цього питання див.: В. К. Яценский. Назв. праця, стор. 295—307; И. Г. Гердер. Избранные сочинения, М.—Л., 1959; А. В. Гулыга. Гердер, М., 1963; D. W. Jöns. Begriff und Problem der historischen Zeit bei I. G. Herder. Göteborg, 1956; G. A. Wells. Herders two Philosophies of History. «Journal of the History of Ideas», 1960, № 4.

⁸ Одним з перших цю думку висловив відомий німецький історик початку XIX ст. Вільгельм Вахсмут. Розбираючи фактори розвитку людського пізнання, він серед них на першому місці вказав на саму природу, «Оскільки вона обумовлює людські вчинки і є постійним оточенням для фактів. Вона може бути свідченням на питання «як» і дозволяє бачити результати дії, але не може передати самих фактів (дій), тимчасом природа є одним з найважливіших засобів до пізнання», W. Wachsmuth. Entwurf einer Theorie der Geschichte. Halle, 1820, стор. 86. Оцінку і аналіз цієї праці див. I. G. Droysen. Historik. München und Berlin, 1937, стор. 188.

⁹ Н. И. Надеждин. Об исторической истине и достоверности. «Библиотека для чтения», 1837, т. XX, розділ III, стор. 142. Оцінку М. І. Надеждіна як історика і етнографа див. А. Н. Пыпин. История русской этнографии, т. I, СПб, 1890, стор. 231—275, а також Н. Л. Рубинштейн. Русская историография, М., 1941, стор. 19, 144, 215, 222, 361, 362; Очерки истории исторической науки СССР, т. 1, М., 1955, стор. 416, 417, 545—548, 569, 570.

джерела¹⁰. Щоправда, у своїй другій статті М. І. Наєждін обережніше говорить про географічні факти: не заперечуючи їх значення як історичного джерела, він віддає перевагу тим слідам, які люди залишають на місцевості і, насамперед, топонімічним даним. У цій своїй статті автор намагається залучити топонімічні дані для підтвердження і наукового обґрунтування біблейських легенд.

Через 10 років після появи статей М. І. Наєждіна його точка зору була підтримана видатним натуралістом академіком К. М. Бером: «Хід всесвітньої історії, звичайно, більше визначається зовнішніми фізичними умовами... Коли земна вісь дістала свій нахил, вода відокремилася від суші, піднялися хребти гір і відділили одну від одної країни, доля людського роду була визначена вже наперед..., всесвітня історія є ніщо інше, як здійснення цієї визначальної долі»¹¹. Ці думки були дуже прихильно зустрінуті видатним істориком і громадським діячем Т. М. Грановським, який у своїй програмній промові, виголошеній у Московському університеті 12 січня 1852 р., підкреслив залежність історичного процесу від географічного середовища. Хоч деякі свої твердження він виклав у формі припущень («Нам ще далеко не відомі всі таємничі нитки, що прив'язують народ до землі, на якій він виріс і з якої він позичає не лише засоби фізичного існування, але й значну частину своїх моральних якостей»), проте він критикував сучасних йому істориків за те, що, «занурюючись у вивчення письмових і мовних пам'яток минулого, вони не наважуються приступити до джерел іншого роду, накреслених рукою самого творця»¹².

П. В. Павлов, визначивши поняття історичної науки, у число її джерел включив і географічні дані, зауваживши, що вивчення подібних джерел слід робити певним географічним методом «за природними зовнішніми умовами даної країни, що розглядаються в їхньому впливі на колишнє життя народу»¹³. Це зауваження автора ніби свідчить про те, що він обмежив значення географічного середовища, розглядаючи його не як причину історичних подій, а лише як умову. Як і

¹⁰ Н. И. Наєждин. Опыт исторической географии русского мира. Статья первая. «Библиотека для чтения», 1837, т. XXII, розд. III, стор. 27.

¹¹ К. М. Бэр. О влиянии внешней природы на социальные отношения отдельных народов и историю человечества. «Карманная книжка для любителей землеведения, издаваемая от Русского географического общества», СПб., 1848, стор. 231—232; див. також стор. 210 («доля народів визначається наперед і ніби неминуче природою місцевості, що її займають»). Узагальнюючу працю про Бера та список його праць див. Б. Е. Райков. Карл Бэр. Его жизнь и труды, М.—Л., 1961.

¹² Т. Н. Грановский. О современном состоянии и значении всеобщей истории. «Журнал Министерства народного просвещения», 1852, № 4, отд. II, стор. 14, 20 і окремий відбиток. Стаття передрукована у творах Т. М. Грановського, т. 1, М., 1856, стор. 3—32. З критикою поглядів Т. М. Грановського виступив П. М. Кудрявцев у рецензії на його праці (журн. «Отечественные записки», 1853, № 4, отд. IV, стор. 44—47). Не заперечуючи впливу географічного середовища на розвиток суспільства, він, проте, правильно вказав на те, що не все в історичному процесі може бути пояснено географічними умовами, що не завжди вплив географічного середовища є переважаючим,—навіпаки, в ході розвитку суспільства воно дедалі більше втрачає своє значення. Питання про те, чи є географічне середовище історичним джерелом, П. М. Кудрявцев не торкнувся зовсім. Правильну оцінку ролі географічного середовища в історії розвитку суспільства і думку про неможливість пояснення багатьох явищ суспільного життя аналізом географічного середовища можна знайти і в працях П. Л. Лаврова (С. С. Арнольди [П. Л. Лавров]. Задачи понимания истории. Проект введения в изучение эволюции человеческой мысли, М., 1898, стор. 139). Про перебільшення ролі географічного середовища в розвитку суспільства у працях С. М. Соловйова, В. Й. Ключевського та інших істориків, критику їх поглядів, а також літературу з цього питання див. у коментарях В. Т. Пашуто до першого тома «Истории России с древнейших времен», С. М. Соловйова, М., 1959, стор. 746—747.

¹³ П. В. Павлов. Опыт введения в историю. Журн. «Отечественные записки», 1874, № 5—6, стор. 287—288.

попередні історики, П. В. Павлов не мотивує, чому він включає географічні дані в число історичних джерел і які історичні факти може вилучити дослідник з аналізу географічних даних¹⁴.

Кінець XIX — початок XX ст. характерні появою нової точки зору в цьому питанні. Його торкнувся в своєму підручнику з методології історії О. С. Лаппо-Данілевський. Він дуже критично поставився до спроб деяких «мислителів-істориків» віднести географічне середовище до числа історичних джерел: «явища природи... — пише він, — можуть бути джерелами для наукового знання природознавця, але не історика... історик лише користується висновками природознавця для побудови історичної дійсності»¹⁵. До такого чіткого і вірного в своїй основі висновку О. С. Лаппо-Данілевський прийшов, проте, захищаючи своє ідеалістичне визначення історичного джерела як реалізованого продукту людської психіки. Визначивши об'єкт історичного знання як «будь-який реальний об'єкт, що вивчається не заради його самого, а для того, щоб дістати знання про інший об'єкт, тобто про історичний факт»¹⁶, і боячись докорів у занадто об'єктивному, незалежному від дослідника визначенні історичного джерела, О. С. Лаппо-Данілевський навіть у приклад географічне середовище як незалежну від людини об'єктивну реальність, що, безумовно, не підходить під визначення історичного джерела саме внаслідок своєї об'єктивності, незалежності від людської свідомості. Вірний у своєму кінцевому підсумку висновок О. С. Лаппо-Данілевського став, таким чином, результатом його помилкових, ідеалістичних у своїй основі уявлень про історичне джерело.

Більш точна оцінка географічного середовища як історичного джерела міститься в «Нарисі історії російської культури» М. М. Покровського. Автор пише: «І в історії культури доводиться говорити про «явища природи», — такі, як клімат, ґрунт, будова поверхні і т. ін., але не як про факти культури, а як про її необхідні умови»¹⁷. Далі автор переконливо показує, що історик у своїй роботі доводиться враховувати й деякі чисто фізіологічні дані, наприклад відчуття голоду, але вони не є історичним джерелом: історик користується даними й висновками, здобутими вченими інших спеціальностей.

У післяжовтневий період деякі радянські та зарубіжні вчені знов почали розглядати географічне середовище як історичне джерело¹⁸.

Аніскільки не сумнівається у тому, що і географічне середовище і дані біології та медицини є справжніми історичними джерелами, Г. П. Саар, оскільки географічні умови, за його думкою, «утворюють

¹⁴ У зарубіжній історіографії кінця 70-х — початку 80-х рр. XIX ст. також з'являлися праці, в яких географічне середовище вважається однією з різновидностей історичного джерела. Німецький філософ-ідеаліст В. Вундт у своїй праці «Логіка», аналізуючи різні форми мислення, намагався викласти методи різних наук, у тому числі історії. Характеризуючи історичні джерела, він виділив серед них «чисто фізичного виду... географічні та кліматичні умови...» (W. Wundt. Logik, B. II, Stuttgart, 1883, стор. 535; філософські погляди Вундта були піддані нищівній критиці В. І. Леніним в його «Матеріалізм та емпіріокритицизм»). Висновки Вундта були пізніше використані воявничим церковником-іезуїтом А. Федером (A. Feder. Lehrbuch der geschichtliche Methode, Regensburg, 1924, стор. 90).

¹⁵ А. С. Лаппо-Данілевський, Методология истории, вып. II, СПб., 1913, стор. 368—369.

¹⁶ Там же.

¹⁷ М. Н. Покровський. Очерк истории русской культуры, ч. I, М., 1915, стор. 1.

¹⁸ Із зарубіжних праць у цій галузі слід насамперед згадати «Введення у вивчення історії» В. Бауера. Розбираючи історичні джерела у широкому розумінні цього слова, він прираховує до них як географічні фактори (клімат, положення), так і тілесні дані (будова тіла), нічим не мотивуючи це. Праці російських джерелознавців, що дотримувалися іншої точки зору, автору, мабуть, не були відомі, в усякому разі вони відсутні у переліку використаної літератури (W. Bauer. Einführung in das Studium

межі діяльності людського суспільства на даній території при певному рівні техніки..., а будова людського тіла і соціальні хвороби... є результатами суспільних відносин і тому також є історичними джерелами»¹⁹. Твердження Г. П. Саара непереконливі. Межі діяльності людського суспільства визначають не лише географічне середовище, але і такі дані, як швидкість світла, земне тяжіння, магнетизм, космічна радіація та ін., проте вони не становлять історичного джерела. Результатом суспільних відносин є всі наукові відкриття, проте з цього не випливає, що відкриті людством хімічні елементи або ж фізичні та біологічні дані є історичними джерелами. Хвороби (наприклад, ящур) існували на землі й до появи людини, але їх наявність тепер навряд чи свідчить про те, що вони перетворилися в історичне джерело. Така точка зору Г. П. Саара не дістала в наступному визнання й підтримки. «Большая советская энциклопедия», підбиваючи підсумки розвитку історичної науки, в статті «Джерелознавство», відзначила, що історики лише використовують у своїй роботі матеріали, які постачає геологія, фізична географія та інші подібні науки²⁰.

Першим мотивував необхідність залучення географічного середовища як історичного джерела Е. Кайзер у своїй праці «Історична наука. Побудова і завдання»²¹. Він правильно пише, що сучасна історична наука повинна враховувати дані географії та природознавства, але це зовсім не є доказом того, що саме географічне середовище є історичним джерелом. Висновки географії як науки (подібно до висновків будь-якої іншої науки), безумовно, є історичним джерелом, але висновки географічного характеру — це ще не саме географічне середовище як таке. Можна аналізувати досягнення географії джерелознавським методом (наприклад, аналізуючи географічні карти, історичні атласи та ін.), але за допомогою такого методу не можна вилучити щось з географічного середовища. Кістки тварин стають історичним джерелом лише тоді, коли є предметом людського харчування. Дослідників цікавлять не самі лише кістки, а ступінь їх використання — чи роздроблені вони, яким знаряддям, як використовувалися ці кістки людиною і т. ін., тобто увага дослідників звернута на людину як на активну силу, що впливає на географічне середовище. О. Штольц у своїй праці, присвяченій класифікації історичних джерел, залічує до них не саме географічне середовище, а лише ті зміни в ньому, які відбуваються під впливом людини²².

Джерелознавчі праці 30-х—50-х рр. нашого століття також об'єднували коло історичних джерел переважно творіннями людини, постійно підкреслюючи, що історичне джерело пов'язане своїм походженням з різними формами людської діяльності, що історичне джерело — це одночасно історичний факт.

Останнім часом знову піднято питання про значення географічного середовища як історичного джерела. Це мало місце при обгово-

der Geschichte, Tübingen, 1928, стор. 154). Загальну оцінку книги Бауера див. огляд С. Н. Валка «Из «Введенный в историю». Журн. «Историк-марксист», 1927, № 5, стор. 225. Без мотивувань і пояснень відносить до історичних джерел географічне середовище також і датський вчений Кристіан Ерслев (К. Erslev. Historische Technik. Die historische Untersuchung in ihren Grundzügen dargestellt. Aus dem Dänischen übersetzt von Elba Brandt. München und Berlin, 1928, стор. 7).

¹⁹ Г. П. Саар. Источники и методы исторического исследования, Баку, 1930, стор. 14.

²⁰ Большая советская энциклопедия, 1 изд., т. 30, стор. 98.

²¹ E. Keyser. Die Geschichtswissenschaft. Aufbau und Aufgaben, München und Berlin, 1931, стор. 54—55.

²² O. Stolz. Zur Systematik der Geschichtsquellen. «Mitteilungen des Osterreichischen Instituts für Geschichtsforschung», B. 52. Heft 2—3, Innsbruck, 1938, стор. 125—127.

ренні проблем джерелознавства історії КПРС. Починаючи це обговорення, І. С. Смирнов писав, що «в розпорядженні істориків партії є два види джерел: речові та письмові. Речовими джерелами історії КПРС можуть бути: предмети партійної техніки (підпільні друкарні та ін.), особисті речі учасників революційного руху, *місце історичних подій* (курсив мій — Л. П.) та інші»²³. Конкретизуючи свою думку, І. С. Смирнов, проте, не роз'яснив, яким чином місцевість, на якій відбувалася історична подія (наприклад, сходка в лісі), може бути історичним джерелом для відтворення того чи іншого історичного факту.

Критикуючи точку зору автора, З. В. Жданівська та її співавтори насамперед відзначили, що коло історичних джерел з історії КПРС відрізняється від кола джерел інших історичних наук. Вони категорично заперечують включення в коло джерел з історії КПРС взагалі всіх речових пам'яток, у тому числі, отже, й місць історичних подій²⁴. Але проти цієї точки зору виступив М. А. Варшавчик, що, як і І. С. Смирнов, включив місця історичних подій у число речових історичних джерел, хоча й відзначив підпорядковане значення цього типу історичних джерел. Він, зокрема, відзначив, що «будь-якому історику, що пише, наприклад, про робітничі демонстрації, про конкретний хід революційних боїв, дуже корисне безпосереднє знайомство з місцевістю, де відбувалися події»²⁵. Щоправда, автор не пояснює ні там, ні в іншій своїй статті, опублікованій у ході дискусії, що розгорнулася²⁶, які саме історичні факти може здобути історик таким чином.

Внаслідок того, що ця точка зору І. С. Смирнова на географічну місцевість як історичне джерело, підтримана М. А. Варшавчиком, досі не дістала оцінки в літературі²⁷, необхідний детальніший аналіз цієї проблеми.

Насамперед слід абсолютно заперечити думку М. А. Варшавчика про те, що «посилання на те, що джерело створюється людьми, безкорисне внаслідок абсолютної очевидності»²⁸. Якби це було так, то ані сам М. А. Варшавчик, ані І. С. Смирнов не віднесли б поняття «місцевість» до числа історичних джерел. Звичайно, місцевість може зберігати сліди людської діяльності. Канали, греблі, дороги, лісові насадження, орна земля та інше — все це зміни місцевості під впливом трудової діяльності людини, але в цьому випадку історичним джерелом є не сама місцевість, а зміни, зроблені на ній людиною. Місцевість (або місце) як така не може бути історичним джерелом.

Це зовсім не значить, що середовище, в якому відбувалася та чи інша історична подія, не слід вивчати; можна повністю погодитися з М. А. Варшавчиком, що історику дуже корисне безпосереднє зна-

²³ І. С. Смирнов. Об источникеведения истории КПСС. Журн. «Вопросы истории», 1956, № 4, стор. 195.

²⁴ З. В. Ждановская, А. Т. Маслова, А. И. Широков, А. Г. Шпынов. О предмете источникеведения истории КПСС. Журн. «Вопросы истории КПСС», 1958, № 2, стор. 92—93.

²⁵ М. А. Варшавчик. О некоторых вопросах источникеведения истории КПСС, журн. «Вопросы истории КПСС», 1962, № 4, стор. 167.

²⁶ М. А. Варшавчик. Некоторые уточнения. Журн. «Вопросы истории КПСС», 1963, № 2, стор. 104—106.

²⁷ Щоправда, в ході дискусії деякі історики підкресливали, що «джерело історії КПРС — це таке історичне джерело, яке є продуктом діяльності людей» (М. А. Пережогин, И. Ф. Угаров. О курсе источникеведения истории КПСС. Журн. «Вопросы истории КПСС», 1962, № 5, стор. 156), проте не висловлювалися проти точки зору М. А. Варшавчика. З їх критики визначення джерела взагалі можна зробити логічний висновок, що оскільки місцевість не є продуктом діяльності людей, то вона не може вважатися історичним джерелом.

²⁸ М. А. Варшавчик. Некоторые уточнения. Журн. «Вопросы истории КПСС», 1963, № 2, стор. 104.

йомство з місцевістю, де відбувалися події, але чому ж тоді обмежуватися лише місцевістю? Хіба не важливо знати, наприклад, метеорологічні умови під час події? Хіба не впливає погода на хід битви, на масовість демонстрації, на успішність тієї чи іншої операції? Але це не значить, що дощ, вітер, град та інше є історичними джерелами*.

Доводи І. С. Смирнова та М. А. Варшавчика не спростували поглядів, які встановилися в джерелознавстві ще з часів М. М. Покровського.

У ті ж роки, коли розгорнулася дискусія по джерелознавству історії КПРС, вийшла книга О. С. Амальрика та О. Л. Монгайт, де географічне середовище визначалося як одна з груп історичних джерел²⁹. Автори не мотивують, чим саме вони керуються, коли включають географічне середовище в число історичних джерел. Щоправда, вони вказують, що багато з цих джерел вивчаються не істориками, а палеоантропологами, палеозоологами, палеоботаніками та ін. Головну увагу автори, природно, приділили джерелам, створеним людиною. Жодних доказів того, що географічне середовище є історичним джерелом, автори не навели. У своїй другій книзі (1957 р.) вони не включили географічне середовище в перелік історичних джерел³⁰.

У книзі, написаній одним з цих авторів пізніше³¹, дані географічного середовища вже правильно розглядаються лише як умова людської діяльності, але не як історичне джерело.

К. Маркс і Ф. Енгельс у «Святому сімействі» дали широко відоме визначення історії: «Історія — не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»³². Тому історичним джерелом може бути лише те, що свого часу було створено людиною (або людським суспільством) і дійшло до «наших днів у вигляді предметів матеріальної культури, письмових пам'яток, ідеології, нравів, звичаїв, мови»³³. Щодо географічного середовища, то джерелознавство розглядає його лише як умову історичного розвитку, але не як історичне джерело, і використовує дані географічних наук для характеристики тих змін, які відбулися в географічному середовищі під впливом суспільних відносин. На цю зміну природи людиною особливу увагу звертав Ф. Енгельс у «Діалектиці природи»³⁴.

Історик використовує в своїй роботі дані багатьох інших наук, особливо природничих. Невипадково тому серед історичних джерел є особливий тип, що займає проміжне місце серед природознавства та історії — так звані антропологічні джерела.

Історик не може ігнорувати географічні дані при вивченні історичного процесу; їх використання значно розширює кругозір історика, надає його дослідженню більшу переконливість і чіткість. Цими даними історика постачають різні географічні науки, що користуються при вивченні географічного середовища методами, притаманними саме ним. Але географічне середовище не є історичним джерелом.

* Навіть сама вода (ріки, озера, моря), яка істотно впливає на історичний процес, не відноситься до числа історичних джерел: все це лише умова але не причина історичної події.

²⁹ А. С. Амальрик, А. Л. Монгайт. В поисках исчезнувших цивилизаций, М., 1959, стор. 142.

³⁰ А. С. Амальрик, А. Л. Монгайт. Что такое археология, М., 1957, стор. 34.

³¹ А. Л. Монгайт. Археология и современность, М., 1963, стор. 57—64.

³² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, вид. 2-е, т. 2, стор. 98.

³³ Советская историческая энциклопедия, т. 6, стовп. 591.

³⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, вид. 2-е, т. 20, стор. 336, 507—508.

В. М. ІЛЬІН

**ПРО ВИКОРИСТАННЯ СТАТИСТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ І МЕТОДІВ
ПРИ ВИВЧЕННІ РОБІТНИЧОГО РУХУ НА УКРАЇНІ
В 1900—1917 рр.**

Початок ХХ ст. у Росії — період бурхливого розвитку робітничого руху. Революційне піднесення початку 900-х років переросло в революційну ситуацію, а згодом в революцію 1905—1907 рр. Період реакції змінився новим революційним піднесенням 1910—1914 рр. У лютому 1917 р. почалася буржуазно-демократична революція, яка пізніше під керівництвом більшовиків переросла в Жовтневу соціалістичну революцію.

Для вивчення історії трьох російських революцій та їх гегемона — пролетаріату, зокрема таких питань, як зростання, концентрація робітничого класу, робітничий рух, революційні піднесення і революційні ситуації, важливе значення мають статистичні джерела і використання статистичних методів для вивчення матеріалів інших видів.

Як відомо, статистика вивчає кількісну сторону масових суспільних явищ у нерозривному зв'язку з їх якісною стороною. Надаючи величезного значення цьому історичному джерелу, В. І. Ленін писав: «Соціально-економічна статистика — одно з наймогутніших знарядь соціального пізнання...»¹

Статистичними даними, звичайно, починається процес пізнання явищ суспільного життя. Розібратися в становищі суспільних класів і класовій боротьбі не можна без статистики, тобто без джерел, які в цифрах характеризують величину якої-небудь ознаки явища, що вивчається². Б. М. Кедров у статті «Категорії марксистської діалектики як методологічна основа статистичної науки» писав: «...Щоб виявити статистичним шляхом необхідність, сховану за безліччю випадкових явищ, потрібно вивчати дійсну їх безліч, і чим більшою вона буде, тим з більшою достовірністю і більшою доказовістю може бути зроблений висновок про характер необхідності, що лежить в основі даних випадкових подій»³.

Виявляючи необхідність, яка пробивається крізь безліч випадковостей, статистичні джерела сигналізують дослідникові про події, що назрівають (революційне піднесення, революційна ситуація і т. п.).

Для правильного, наукового визначення хронологічних меж революційних піднесень, революційних ситуацій і революцій необхідно використати насамперед матеріали соціально-економічної статистики як найбільш масове джерело, що дає змогу через кількісні характеристики дізнатися, коли «низи» не хочуть жити по-старому, а «верхи» не можуть управляти по-старому.

Використовуючи статистику як історичне джерело при вивченні робітничого руху на Україні, дослідник повинен пам'ятати, що окремі статистичні дані, якими б вірогідними вони не здавалися, не можуть бути основою для наукових висновків. В. І. Ленін вважав, що «...тре-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 387.

² В. І. Стрельський. Источниковедение истории СССР. М., 1962, стор. 264.

³ «Ученые записки по статистике», т. VI, М., 1961, стор. 75.

ба брати не окремі факти, а *всю сукупність фактів*, які стосуються до даного питання, *без єдиного винятку...*⁴. Ці факти дослідник може одержати з допомогою статистичних джерел. Статистичний метод дає можливість виявити закономірність, необхідність там, де видно лише поверхню явищ, уявний хаос випадковостей⁵.

Історику, зокрема дослідникові робітничого руху на Україні, необхідно виконувати лєнінську вимогу «...збирати, перевіряти і вивчати... об'єктивні дані, які стосуються поведінки і настрою не окремих осіб і груп, а *мас...*, дані, які допускають *перевірку* всякою грамотною людиною»⁶.

Кращою методологічною й джерелознавчою школою для дослідника робітничого руху в Росії і на Україні є методи роботи Лєніна над статистичним матеріалом.

Грунтуючись на лєнінських положеннях про революційне піднесення, революційну ситуацію і революції, дослідник зможе з допомогою статистичних джерел відтворити ці явища в 1900—1914 рр. на Україні. В архівах є багато документів, які, власне, не є статистичними. Однак їх наукова цінність виявляється тільки після статистичної обробки. При використанні статистичних джерел для вивчення певної проблеми дослідник повинен виявити їх загальні закономірності, якими керувався В. І. Лєнін, розпізнаючи ці закономірності за історичними явищами, що приховують їх суть.

Як методологічно правильно підійти, наприклад, до вивчення першої лєнінської ознаки революційної ситуації в умовах України 1900—1914 рр.— кризи політики пануючого класу, кризи «верхів», коли вони вже не можуть жити по-старому⁷. Які матеріали підлягають статистичному дослідженню, обробці, аналізу і синтезу для вивчення кризи «верхів» по Україні загалом і окремо по її губерніях. Тут насамперед велику цінність становить законодавство царського уряду, яке відбило репресивні заходи самодержавства щодо робітничого руху, дії губернаторів, жандармських управлінь, поліції, буржуазії, її політичних партій і т. д.

У 1901 р. В. І. Лєнін написав «Випадкові замітки» («Об'єктивна статистика»), де, використовуючи «Зібрання узаконень і розпоряджень уряду» за період з 29 грудня 1900 р. до 12 січня 1901 р., з допомогою статистичного методу довів антинародність політики царизму, його піклування про поміщиків і капіталістів. В. І. Лєнін зокрема писав: «...Зіставлення числа узаконень того чи іншого роду може цілком служити приблизним показником того, про що наш уряд думає і дбає, чим цікавиться»⁸.

Використовуючи лєнінські методи роботи з статистичними матеріалами, розглянемо законодавчу політику царизму з робітничого питання в 1901—1905 рр. і зокрема статистичну таблицю про політику царського уряду за 1903 р. (див. таблицю 1) *.

У I відділі «Зібрання узаконень» за 1903 р. було видано 2032 узаконення і розпорядження. В абсолютній більшості статей по цьому відділу йдеться про зміцнення самодержавної влади, захист інтересів капіталістів і поміщиків. Звертає на себе особливу увагу те, що 284

⁴ В. І. Лєнін. Твори, т. 23, стор. 252.

⁵ Журн. «Коммунист», 1957, № 17, стор. 96.

⁶ В. І. Лєнін. Твори, т. 20, стор. 350.

⁷ Див. В. І. Лєнін. Твори, т. 21, стор. 181.

⁸ В. І. Лєнін. Твори, т. 4, стор. 374.

* Таблицю складено на основі I відділу «Собрания узаконений и распоряжений правительства» за 1903 р. (далі — «Собрание узаконений»).

статті спрямовані проти робітників у зв'язку з революційним піднесенням у 1903 р. З них 101 стаття безпосередньо спрямована проти

Таблиця 1

Узаконення	Кількість узаконень
1. По збільшенню судів і органів прокуратури:	
а) по імперії	20
б) в тому числі по Україні	8
2. По збільшенню поліції і жандармерії:	
а) по імперії	255
б) в тому числі по Україні	93
3. Про посилену охорону міст і губерній, а також про оголошення їх на воєнному стані в зв'язку з робітничим рухом:	
а) по імперії	6
б) в тому числі по Україні	0
4. Узаконення і розпорядження про робітників	3

робітничого руху на Україні. Узаконення і розпорядження щодо українських губерній видавалися дуже часто. Так, наприклад, у № 3 «Зібрання узаконень» від 4 лютого 1903 р. з 20 статей в 6 йдеться про збільшення поліції в Київській, Таврійській і Херсонській губерніях. А вже через тиждень у № 15 «Зібрання узаконень» знову в 4 статтях говориться про збільшення поліції в Полтавській, Таврійській і Херсонській губерніях. Цьому ж питанню присвячені в № 35 від 8 квітня 1903 р. 3 статті (408, 409, 410), в № 67 від 27 червня цього ж року — 13 статей, а в № 137 від 26 грудня вміщено 5 статей (2018—2022) про збільшення штатів судових органів на Україні (в Київській, Харківській і Херсонській губерніях).

Розподіл статей узаконень щодо збільшення поліцейських сил і жандармерії безпосередньо по губерніях України за 1903 р. показує таблиця 2*.

Таблиця 2

Губерні	Збільшен- ня судів і органів прокура- тури	Збільшен- ня поліції і жандар- мерії	Всього
Волинська	—	1	1
Київська	4	20	24
Полтавська	—	7	7
Подільська	—	1	1
Чернігівська	—	5	5
Катеринославська	—	24	24
Харківська	—	12	12
Херсонська	3	13	16
Таврійська	1	10	11
Р а з о м	8	93	101

Наведені таблиці (1 і 2) певною мірою показують силу та інтенсивність робітничого руху на Україні і зокрема в її губерніях. Таким чином, ці питання можна вивчити за офіційними матеріалами царського уряду зовсім нестатистичного характеру, але з застосуванням

* Таблицю складено на основі даних I відділу «Собрания узаконений» за 1903 р.

статистичних методів. Однак треба відзначити обмеженість цих даних. Як бачимо з таблиці 1, узаконень про посилену охорону і оголошення на воєнному стані міст і губерній по українських губерніях нібито не було. Однак з інших джерел дізнаємося, що в Києві 25 липня 1903 р. було оголошено воєнний стан⁹. Це свідчить, що таке джерело, як «Зібрання узаконень», потребує підкріплення іншими матеріалами.

Щоб ретельно вивчити політику царського уряду з робітничого питання в 1900—1914 рр., необхідно застосувати ленінські методи статистичного аналізу до всіх без винятку випусків «Зібрання узаконень» (з 1900 по 1914 рр.). Розглянемо, наприклад, як відбулась у «Зібранні узаконень» за 1905 р. політика «верхів» щодо «низів», до робітничого класу зокрема.

Таблиця 3

Узаконення	Кількість узаконень
1. По збільшенню судів і органів прокуратури:	
а) по імперії	23
б) в тому числі по Україні	3
2. По збільшенню поліції і жандармерії:	
а) по імперії	229
б) в тому числі по Україні	87
3. По збільшенню тюрем в імперії, про конвоювання і висилку	8
4. Про посилену охорону міст і губерній, а також про оголошення їх на воєнному стані:	
а) по імперії	90
б) в тому числі по Україні	34
5. Узаконення і розпорядження про робітників	17

Як видно з таблиці, в 1905 р. продовжується збільшення кількості судів, органів прокуратури, тюрем, поліції і жандармерії. Крім того, в «Зібранні узаконень» за цей рік з'явилися узаконення про порядок конвоювання засланих, про правила опису їх прикмет (ст. 217), про супроводження засланих (ст. 222), про висилку (ст. 236), про посилення охорони зсильнопоселенців (ст. 267), про збільшення конвойних військ і забезпечення їх теплим одягом (ст. 568, 813), про перевезення в'язнів залізницею (ст. 1445). У «Зібранні узаконень» за 1903 р. цього не було.

Якщо в 1903 р. по імперії було видано загалом 6 узаконень про посилену охорону міст і губерній, а також про оголошення їх на воєнному стані, то в 1905 р. таких узаконень з'явилося вже 90.

17 узаконень у 1905 р. про робітників (проти 3 у 1903 р.) були вироблені під тиском з боку «низів». Віце-голова Товариства фабрикантів і заводчиків писав з цього приводу: «У нас робітничі закони пишуться під шум робітничих заворушень, усі головні закони були написані після робітничих страйків»¹⁰.

Політику царського уряду щодо робітничого класу в 1905 р. можна простежити по «Зібраннях узаконень» і на Україні. Нижченаведена таблиця показує реакцію царизму на силу робітничого руху по різних її губерніях.

⁹ «Киевская газета», № 208, 1903 р.

* Таблицю складено на основі даних I відділу «Собрания узаконений» за 1905 р.

¹⁰ М. Н. Триполитов. К вопросу о страховании рабочих, СПб, 1910.

Таблиця 4*

Губернії	Збільшення судів	Збільшення поліції й жандармерії	Оголошення на воєнному стані губерній і міст	Всього узаконень
Волинська		9	2	11
Київська		16	4	20
Полтавська		1	2	3
Подільська		3	1	4
Чернігівська		2	2	4
Катеринославська	2	31	6	39
Харківська		12	4	16
Херсонська		5	8	13
Таврійська	1	12	5	18
Разом	3	91	34	128

У таблиці 4 — 128 узаконень (на 27 більше, ніж у 1903 р.), спрямованих проти робітничого руху на Україні. Якщо в 1903 р. узаконень про оголошення на воєнному стані міст і губерній України не було зовсім, то в 1905 р. їх з'явилося 34 (більше третини подібних узаконень по всій Росії). Одна ця цифра яскраво показує розмах робітничого руху на Україні. Дані про репресивні узаконення царського уряду, наведені у вищезазначеній таблиці, показують, що найгостріша революційна боротьба пролетаріату відбувалася в Катеринославській губернії (39 узаконень), далі — у Київській (19 узаконень), Таврійській (18 узаконень), Харківській (16 узаконень) і Херсонській (13 узаконень).

Для вивчення періодів реакції (1907—1910 рр.) і нового революційного піднесення (1910—1914 рр.) таке джерело, як «Зібрання узаконень», при статистичній обробці його матеріалів також становить значний науковий інтерес для дослідника.

В. І. Ленін вважав найкращим барометром визвольної боротьби в Росії страйковий рух робітників¹¹. Він писав: «...Неможливо зрозуміти подій російської революції і зміни її політичних форм, якщо не вивчити за статистикою страйків основи цих подій і цієї зміни форм»¹².

В. І. Ленін критично переробив і широко використав офіціальні статистичні дані про страйки і спирався на ці джерела при вивченні революційного руху в Росії. В таких його працях, як «Про статистику страйків у Росії», «Уроки революції», «Економічний і політичний страйк», «Революційне піднесення», «Страйкова боротьба і заробітна плата», «Фабриканти про робітничі страйки», «Економічні страйки в 1912 і в 1905 роках», «Успішність страйків у 1912 році в порівнянні з минулим», «Майовка революційного пролетаріату», «Страйки металістів у 1912 році» і т. п., дослідник робітничого руху на Україні одержить великий фактичний матеріал, заснований на статистиці.

При вивченні страйкового руху необхідно враховувати всі його нюанси — статистику скарг робітників, нещасних випадків на виробництві, штрафів, статистику приводів до штрафів, просьби робітників про задоволення їх вимог, їх перехід до страйків, порушення законів фабрикантами і кількість складених проти них протоколів фаб-

* Таблицю складено на основі даних I відділу «Собрания узаконений» за 1905 р.

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 464.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 220.

ричними інспекторами, кількість відвернутих страйків, відвідання фабричними інспекторами підприємств, їх частоту, встановлення того, де, коли й чого вони бували.

Для вивчення робітничого руху на Україні в період з 1900 до 1914 рр. є такі опубліковані матеріали: «Статистичні відомості про страйки робітників на фабриках і заводах за десятиріччя 1895—1904 рр.», «Статистика страйків робітників на фабриках і заводах за 1905 рік», «Статистика страйків робітників на фабриках і заводах за триріччя 1906—1908 рр.»*, «Зведення доповідей фабричних інспекторів за 1900—1914 рр.»**. Однак треба мати на увазі, що в цих виданнях немає даних про підприємства казенні, гірничого відомства, міністерств — шляхів сполучення, військового, морського і підприємства, які мали менше 15 робітників. Крім вищезазначених матеріалів, у період нового революційного піднесення (1910—1914 рр.) видавалися щомісячні зведення міністерства торгівлі і промисловості. Ряд статистичних матеріалів по страйках видавали буржуазні організації (товариства фабрикантів і заводчиків).

В. І. Ленін використав дані цієї урядової і буржуазної статистичної літератури для характеристики робітничого руху¹³. Дослідникові робітничого руху на Україні документи буржуазної статистики теж стануть у пригоді, хоч вони містять узагальнені дані по всій європейській Росії, а не окремо по губерніях Росії і зокрема України.

Деякі дослідники недостатньо використовують урядову й буржуазну статистичну літературу. Беруть дані, наприклад, із «Зведень доповідей фабричних інспекторів», роблять посилання і формулюють висновок. Це значно занижує дані про страйки й робітничий рух загалом, призводить до того, що велика армія робітників і велика кількість підприємств залишається поза полем зору дослідників. Дані по підприємствах, підпорядкованих фабричній інспекції, далеко не точні. Вони часто применшені, особливо щодо політичних страйків. Дослідники іноді зовсім не враховують політичних демонстрацій і заворушень. Відомий російський статистик В. Є. Варзар підкреслював, що коли б підрахувати для 1905 р. тільки страйки на гірничих підприємствах (не підпорядкованих фабричній інспекції), загальна кількість страйкарів у Росії збільшилася б на 205 тис. чол.¹⁴

Багато страйків враховувалися як економічні. Насправді ж вони були політичними або змішаними, оскільки організації РСДРП, більшовики, що керували ними, часто навмисно прикривали політичні вимоги економічними. При вивченні характеру страйків, особливо в тих випадках, коли документи не дають їм характеристики, потрібно враховувати, що політичні страйки завжди охоплювали всі виробництва, групу виробництв, цілком місто або промисловий район, а економічні могли відбуватися в масштабі одного або навіть частини одного виробництва.

Для характеристики страйкового руху необхідно, керуючись ленінською вказівкою з цього приводу¹⁵ і вивченням конкретного історичного матеріалу, застосовувати такі статистичні групування:

* Усі 3 джерела — видання міністерства торгівлі і промисловості, складені і розроблені В. Є. Варзаром. Видані відповідно в 1905, 1908 і 1910 рр.

** Видавалися щорічно до 1905 р. міністерством фінансів, з 1905 р. — міністерством торгівлі і промисловості.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 99—105. («Фабриканти про робітничі страйки» і т. п.).

¹⁴ Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах за 1905 год, СПб, 1908, стор. 4.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 361—363.

1. Розмах страйкової боротьби (кількість страйків, страйкарів, страйкоднів або страйкових поденщин, яким В. І. Ленін надавав особливого значення¹⁶).

2. Невпинність страйкової боротьби (кількість страйкових днів на одного страйкаря).

3. Сила страйкової боротьби (% страйкарів серед робітників, % підприємств, охоплених страйками, % повторних страйків від загальної їх кількості).

4. Успішність страйкової боротьби (% страйків, що закінчилися перемогою робітників, компромісних, програних).

5. Географія страйкової боротьби (загалом по Україні, по губерніях і промислових районах).

6. Час страйків (по роках, кварталах, місяцях). З приводу цього групування В. І. Ленін писав: «Для вивчення хвилеподібного характеру страйкового руху річний період надто великий. Ми маємо тепер статистичне право сказати, що в триріччя 1905—1907 рр. кожен місяць був за рік»¹⁷.

7. Страйки за характером і розміром виробництва.

8. Характер страйків: політичні, економічні, змішані; оборонні, наступальні.

9. Ступінь концентрації робітників на підприємствах* (по губерніях, по групах виробництв).

10. Кількість відвернених страйків (по губерніях, по групах виробництв).

11. Дані про надіслання військ і поліції (ступінь інтенсивності страйків).

12. Політичні демонстрації, їх характер, кількість учасників, втручання поліції, військ, жертви (по губерніях).

13. Професійний склад робітників-страйкарів.

14. Середня кількість учасників страйків по губерніях, по галузях виробництва**.

15. Кількість страйків, організованих комітетами РСДРП, профспілками, стихійних, солідарності (політичні, економічні).

16. Фінансові збитки фабрикантів і робітників в результаті страйків (по губерніях, по роках).

17. Середня тривалість страйків за кожний рік*** (по губерніях, по галузях виробництва).

18. Економічні й політичні страйки по галузях виробництва і по розмірах виробництв (кількість робітників).

19. Кількість групових страйків (по роках, губерніях, галузях виробництва).

20. Хід і результати страйків (звільнення робітників — усіх або частини, арешти, висилка, залучення військ, притягнення до суду — по роках, по губерніях, по галузях виробництва).

¹⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 361.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 363.

* Визначити ступінь концентрації робітників на підприємствах по Україні загалом і окремо по губерніях можна, обчислюючи по роках середню кількість робітників на кожному заводі та фабриці. На Україні в 1900 р. чисельність робітників на кожній фабриці становила в середньому 96 чол., в 1914 р.— 210 чол.

** Середня кількість учасників страйків кожного року підраховується шляхом ділення загальної чисельності страйкарів на кількість страйків з відомим числом їх учасників.

*** Середня тривалість страйків за кожний рік визначається діленням загальної кількості втрачених в результаті страйку робочих днів на загальну чисельність страйкуючих робітників. В. І. Ленін надавав цьому показнику великого значення (т. 19, стор. 99—105).

21. Вимоги робітників-страйкарів до фабрикантів, зростання їх кількості.

Використання сукупності перелічених вище групувань дасть дослідникові змогу підійти по-ленінському до вивчення проблем робітничого руху (брати всі факти без винятку). Має рацію Л. І. Лескова, коли, підкреслюючи значення ленінських висновків про робітничу статистику¹⁸, пише: «Поставлене В. І. Леніним завдання лишається актуальним і в наш час»¹⁹. І далі підкреслює, що необхідно «...одержати по першоджерелах кожний факт страйку, реєструвати його, групувати зібраний статистичний матеріал і аналізувати статистичні показники»²⁰.

Для найповнішого дослідження робітничого руху на Україні треба використати всю сукупність статистичних і нестатистичних джерел, що підлягають статистичній обробці, зокрема фонди архівів фабричних інспекторів, жандармських управлінь, охоронного відділення, міністерств юстиції, внутрішніх справ, фінансів, Ради міністрів, які майже не досліджені, спогади старих більшовиків, ліву, праву й більшовицьку пресу. Великим недоліком є те, що одні дослідники віддають перевагу одним джерелам, а другі — іншим²¹.

До кожного джерела треба критично підходити. «Перевірки вимагають і повідомлення періодичної преси, особливо реакційної, де даються перекручені відомості про причини того чи іншого страйку і поведінки робітників під час страйку. У лівій же пресі часто вказується більша кількість страйків, ніж підтверджується даними інших джерел, тому потрібне ретельне вивчення кожного з перелічених у газетах випадків страйків»²².

Ретельне зіставлення всіх джерел необхідне зокрема при використанні спогадів, оскільки роки стирають з пам'яті людини точні дати, характер страйку чи демонстрації, кількість їх учасників і багато інших деталей.

При статистичній обробці архівних матеріалів не можна, як іноді роблять дослідники²³, задовольнятися глухим (неповним) посиланням. Треба критично розглядати кожний архівний документ — телеграму про страйк, що почався, вимогу про надіслання військ, звіт губернатора або фабричного інспектора і т. п. Кожний такий документ потрібно зіставити з іншими для встановлення ступеня достовірності вміщених у ньому даних.

Фабрикант не завжди повідомляв про страйк, не бажаючи приїзду поліцейських, жандармів або фабричного інспектора, боячись перевірки свого підприємства. Фабричний інспектор також, намагаючись з кар'єристських міркувань прикрасити становище в своєму районі, губернії, округу, замовчував деякі страйки, а якщо вони мали політичний характер, повідомляв про них як про економічні. В звітах діючі страйки іноді вважалися відвернутими.

Звертаючи увагу на необхідність використання всіх статистичних та інших джерел, зіставлення й перевірки їх, ми для прикладу зупинимося на підрахунку страйків і страйкарів по кількох губерніях України.

¹⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 282.

¹⁹ Большевицкая печать и рабочий класс России в годы революционного подъема 1910—1914. М., 1965, стор. 340.

²⁰ Там же, стор. 341.

²¹ Там же, стор. 20.

²² Там же, стор. 342.

²³ Там же, стор. 27.

Так, офіційльне джерело «Статистика страйків робітників на фабриках і заводах за 1905 р.» вказує, що за цей рік у Полтавській губернії було 93 страйки. Інших даних дослідник у цих документах не знайде. Архівні ж документи з фонду окружного фабричного інспектора²⁴ показують, що по всій губернії страйкарів було 8030. Крім того, в 5 політичних демонстраціях брали участь 6300 чол. Усього страйків було 116, з них політичних — 40, економічних — 5, змішаних — 31.

Матеріали фонду Полтавського жандармського управління підтверджують дані фонду окружного фабричного інспектора (116 страйків) та, крім того, дають додаткові відомості про 15 політичних страйків²⁵. Що ж до політичних демонстрацій і мітингів, то їх було відповідно 87 і 20. Загальна кількість учасників політичних демонстрацій становила близько 12960 чоловік і мітингів — близько 13120 чол.²⁶ (дані дещо занижені).

Тепер порівняємо вищенаведені дані з офіційними публікаціями міністерства торгівлі й промисловості²⁷.

Таблиця 5

Статистичні джерела	Страйки політичні	Страйки економічні	Страйки змішані	Політичні демонстрації	Мітинги, сходки	Разом
1. За офіційними публікаціями міністерства торгівлі і промисловості	Дані не наводяться				—	93* 6296
2. За архівними даними окружного фабричного інспектора	40 3229	45 3201	31 1600	5 6300	—	121 14320
3. За архівними даними Полтавського губерньського жандармського управління	55 8729	45 3201	31 1600	87 12965	20 13120	218 39614

* У цифрах у чисельнику вказано кількість страйків і демонстрацій, у знаменнику — кількість їх учасників.

Як бачимо з наведеної таблиці, найповніші дані — в фонді жандармського управління. Однак і вони занижені. Жандармерія в своїх звітах іноді намагалася зменшити розмах робітничого руху, прикрашаючи перед вищим начальством становище в своєму районі і губернії. Наприклад, помічник начальника Полтавського губерньського жандармського управління по Кременчуцькому повіту в своєму донесенні від 14 травня 1905 р. вищому начальству опротестував кореспонденцію про страйк робітників у Крюківських залізничних вагонних майстернях, хоч насправді там відбулися 2 великі політичні страйки з великою кількістю учасників²⁸.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 575, оп. 1, спр. 294, арк. 164, 170, 176—278, 291, 301, 302, 307, 312, 313, 315, 316, 330—332, 333—337, 338, 339, 347, 350, 351, 354, 359—366, 368—401, 407.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, спр. 57, арк. 278, 301, 303, 400, 415, 416, 450, 451, 474, 787, 788; спр. 314, арк. 147; спр. 316, т. 2, арк. 147; спр. 318, арк. 78.

²⁶ Там же, спр. 314, арк. 51, 52, 55, 203, 206, 273, 282, 301, 388, 402, 415, 426, 452, 474, 487, 488, 493; спр. 316, т. 2, арк. 152, 173, 200; спр. 317, арк. 105, 146, 150, 199, 206; спр. 318, арк. 3—4, 7, 17, 18, 20, 108, 165, 225, 226; спр. 323, арк. 76; спр. 348; спр. 350, арк. 1—10; спр. 364, арк. 1—27; спр. 372, арк. 1—3, 17; спр. 386, арк. 2, 3; спр. 390, арк. 1—4; спр. 397, арк. 2; спр. 420, арк. 2; спр. 440, арк. 29.

²⁷ Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах за 1905 год. СПб, 1908.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 314, арк. 254.

Розглядаючи таблицю 5, можна зробити висновок, що в 1905 р. у Полтавській губернії відбулися не 93 страйки з 6296 учасниками, а 218 виступів (страйки, демонстрації, сходки, мітинги) з 39614 учасниками. А це дійсно показує, що «низи» не хотіли жити по-старому.

Такі ж методи статистичного підрахунку підходять і до періоду реакції 1907—1910 рр. Особливо цікавий з точки зору методики статистичних підрахунків період нового революційного піднесення 1910—1914 рр. на Україні. Йому присвячено ряд праць українських істориків²⁹.

За даними міністерства торгівлі і промисловості, страйковий рух на Україні в цей період розгортався по губерніях і роках так*:

Таблиця 6

Губернії	1910	1911	1912	1913	1914
Волинська	—	5 708	—	—	1 89
Катеринославська	3	5 152	27	13	14 1221
Київська	5	7	27	21	28
	687	453	6806	5306	3038
Подільська	—	1 330	—	3	1
Полтавська	—	—	2	387	137
	—	—	14	1	7
Чернігівська	2	3	—	54	707
	24	1442	—	—	—
Таврійська	—	1 11	3	3	4
	—	1	439	293	205
Харківська	—	11	40	23	48
	—	11	18243	7484	18258
Херсонська	15	12	83	30	54
	6267	8499	35632	29856	21571

* Таблицю складено на основі «Зведень звітів фабричних інспекторів» за 1910—1914 рр. У цифрах у чисельнику вказано кількість страйків, у знаменнику — кількість страйкарів.

Нові статистичні дані (порівняно з даними таблиці 6), добуті з архівних документів, наприклад, П. А. Лавровим, зайвий раз показують необхідність дослідження і використання всіх джерел, їх синтезу і аналізу.

²⁹ Ф. Є. Лось. Робітничий клас на Україні в 1907—1913 рр. К., 1962; П. А. Лавров. Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг. К., 1957; В. С. Горякина. Рабочее движение в Таврической губернии в годы нового революционного подъема. Большевистская печать и рабочий класс России в годы революционного подъема 1910—1914. М., 1965; М. Т. Сидорчук. Робітничий рух у Катеринославі 1912—1914 рр. Праці кафедр суспільних наук Львівського ун-ту, 1957, вип. 7; И. Л. Болясный. Из истории стачечной борьбы рабочего класса Украины накануне первой мировой империалистической войны. Труды Днепропетровского ин-та ж.-д. транспорта, 1957, вып. 1; Л. П. Нагорна. Робітничий рух в Херсонській губ. в період революційного піднесення 1910—1914 рр. Наукові записки Київського ун-ту, т. 18, вип. 4, 1959; і т. д.

Використовуючи всі архівні документи й матеріали з досліджуваного питання (фонди фабричних інспекторів у центральних і обласних архівах, фонди жандармських управлінь і т. п.), П. А. Лавров одержав такі дані про страйки і страйкарів у 1913—1914 рр.³⁰

Таблиця 7

Губернії	1913	1914	Губернії	1913	1914
Волинська	5 217	2*	Полтавська	1 140	3*
Катеринославська	50 26048	30 34625	Харківська	39 13970	84 31361
Київська	93 12563	72 5273	Херсонська	57 51853	103 72281
Подільська	2*	1*	Чернігівська	1 11	1*
Таврійська	1 174	4 374			

* У Подільській, Полтавській, Волинській і Чернігівській губерніях кількість учасників страйків не виявлено.

П. А. Лавров дослідив у вказаній праці не тільки кількість страйків та їх учасників, але й характер страйків, % страйкарів, чисельність їх по професіях, кількість страйкових поденщин і т. п.

З точки зору пізнання методів вивчення історії робітничого руху для дослідника становить інтерес і стаття В. С. Горякіної «Робітничий рух у Таврійській губернії в роки нового революційного піднесення»³¹. Вивчаючи статистичні дані міністерства торгівлі і промисловості, архівні документи з фондів жандармських управлінь, губернатора і т. п., керуючись ленінськими методами, В. С. Горякіна використала і такі джерела, як більшовицька газета «Правда» і меншовицька «Луч». Це допомогло їй виявити по губернії, крім даних «Зведення звітів фабричних інспекторів», додатково 7 страйків. Кількість їх учасників становила не 948 чол.³², а близько 5 тис.³³ Крім того, використання газети «Правда» дало В. С. Горякіній змогу статистичним шляхом виявити число політичних і економічних страйків та професійний склад страйкарів.

Для вивчення всіх форм робітничого руху й діяльності РСДРП необхідно провести статистичні дослідження: 1) про розповсюдження листівок, прокламацій по промислових районах і губерніях; 2) про «державні злочини» серед робітників (їх виступи, страйки, демонстрації царський уряд підводив під рубрику «кримінальних» або «державних злочинів»); 3) про жертви серед робітників (у динаміці по губерніях, по роках); 4) про надіслання військ для придушення робітничого руху (в динаміці по роках, місяцях, губерніях) з врахуванням, скільки раз викликалися війська, кількості цих військ і т. п.

³⁰ П. А. Лавров. Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг. К., 1957, стор. 40, 109.

³¹ Большевицкая печать и рабочий класс России в годы революционного подъема 1910—1914.

³² Зведення звітів фабричних інспекторів за 1910—1914 рр. СПб.

³³ Большевицкая печать и рабочий класс России в годы революционного подъема 1910—1914, стор. 303.

Ряд українських істориків уже проробили в цьому напрямі велику джерелознавчу роботу³⁴.

Але в ряді праць ще є розбіжності в підрахунках страйків, не враховано всі форми робітничого руху в період нового революційного піднесення, не показано з достатньою повнотою політику царизму в робітничому питанні*.

Як справедливо підкреслював Л. М. Іванов у статті «Деякі підсумки й завдання вивчення історії нового революційного піднесення (1910—1914 рр.)»³⁵, ще не в усіх працях питання революційного руху розв'язуються творчо, не до кінця подолано локальність та ілюстративність. Одні дослідники віддають перевагу одним джерелам, другі іншим, а це викликає необхідність наступної роботи по тій же темі на ширшій джерелознавчій базі.

Дослідники майже не розкривають своєї методики підрахунків, рідко вказують на характер і ступінь достовірності різних за походженням джерел, роблять іноді глухі посилання на них. На це зокрема вказує І. М. Пушкарьова в статті «Новий крок у вивченні історії пролетаріату»: «Досі не створено жодної праці, де був би повний критичний розгляд статистичних матеріалів... Більшість дослідників страйкового руху окремих районів просто заявляють про неповноту офіціальних даних і дають свої, в багато раз переважаючі цифри страйків. Вони не розкривають своїх методів підрахунків, посилаючись на фонди архіву без точної вказівки на характер використовуваних матеріалів»³⁶.

У звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їздові КПРС говориться: «Почесне завдання вчених — створити праці, присвячені 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції і 100-річчю з дня народження В. І. Леніна»³⁷. В зв'язку з цим дальші дослідження з історії робітничого руху на Україні мають велике наукове значення. Глибоке вивчення всіх форм робітничого руху, яким керувала Комуністична партія, — почесна справа української радянської історичної науки.

---

³⁴ П. А. Лавров. Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг. К., 1957; И. Л. Болясный. Большевицкая печать в Екатеринославской губернии в годы революционного подъема (1912—1914 гг.). Научные записки Днепропетровского ун-та, т. XLVI, 1954; М. Запорожец. Организатор революционного подполья. «Правда» и Донбасс. Сборник статей. Донецк, 1962; Ю. И. Кирьянов. Рабочие Южного промышленного района и «Правда» (1912—1914 гг.). Большевицкая печать и рабочий класс России в годы революционного подъема 1910—1914. М., 1965; Н. А. Курашова, С. А. Лившиц. Групповые сборы на «Правду» рабочих-металлистов России в 1912—1914 гг. Большевицкая печать и рабочий класс России в годы революционного подъема 1910—1914. М., 1965.

* У 1964 р. було видано цінну працю А. П. Вовчика «Політика царизму в робітничому питанні в передреволюційний період (1895—1904 рр.)». Однак вона не охоплює періоду нового революційного піднесення і стосується всієї Росії. Такі дослідження дуже потрібні і по Україні.

³⁵ Большевицкая печать и рабочий класс России в годы революционного подъема 1910—1914, стор. 42—43.

³⁶ Журич. «История СССР», 1965, № 6, стор. 154.

³⁷ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1966, стор. 88.

Повідомлення

В. Л. ХАРИТОНОВ

ВІЙСЬКОВА РОБОТА БІЛЬШОВИКІВ НА УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Про військову роботу більшовиків на Україні в роки першої світової війни в історичній літературі немає спеціального дослідження, хоча окремі її сторони висвітлювались у ряді праць¹. На основі архівних та інших джерел в цьому повідомленні ставиться завдання розкрити дану тему і зробити деякі узагальнення.

Наявність на Україні значних збройних сил надавала військовій роботі більшовиків особливого значення. Зокрема, добре усвідомлювали більшовицькі організації на місцях важливість агітаційно-пропагандистської діяльності в солдатських масах. Так, у рішенні партійної наради більшовиків Києва (вересень 1915 р.) вказувалось на необхідність налагодити «широку організацію і агітацію серед робітничих мас і армії для 2-ї російської революції»². У постанові партійної конференції харківських більшовиків, що відбулась у листопаді 1915 р., ставилось питання про створення в армійських частинах військових організацій, зв'язаних з міським комітетом РСДРП³.

Більшовицькі організації на Україні розгорнули роботу серед солдатів з перших днів імперіалістичної війни. Велике значення мали видані на початку війни більшовиками Харкова, Катеринослава, Києва і Чернігова антивоєнні прокламації, розповсюджені на призовних пунктах, залізничних станціях, у розташовані військових частин. У Харкові, наприклад, 24 липня 1914 р. серед майбутніх фронтовиків розповсюджувалась видана напередодні антивоєнна листівка Харківської організації РСДРП. Прокламації читали солдати 10-го уланського одеського полку, передавали її селянам⁴.

Більшовики приділяли увагу також усній агітації проти війни. В кореспонденції з Харкова повідомлялось, що «з моменту оголошення мобілізації... передовий авангард наших робітників, сконцентрований в більшовицьких організаціях, почав активно вести агітацію серед запасних...»⁵. Так, у Горлівці і на ст. Микитівка відбулись мітинги мобілізованих, на яких виступили більшовики, зокрема старий рево-

¹ А. П. Коротенко. Революционная работа большевиков Харьковщины в годы первой мировой войны, Сборник научных работ кафедр общественных наук г. Харькова, вып. 1, 1956; Ю. Кирьянов. Солдатские письма как источник изучения вопроса о союзе рабочего класса с крестьянством в годы первой мировой войны (по материалам Юго-Западного фронта), журн. «История СССР», 1959, № 2; С. Г. Капшук. Борьба большевистской партии за армию в период первой мировой войны, М., 1957; М. Марковский. Волнения в Кременчугском гарнизоне 25—26 октября 1916 г., журн. «Каторга и ссылка», 1932, № 8—9; А. Платонов. Черноморский флот в революции 1917 года и адмирал Колчак, Л., 1925; С. Найдя. Революционное движение в царском флоте, М.—Л., 1948; Н. Гречанюк, П. Попов. Моряне Черноморского флота в борьбе за власть Советов, Крымиздат, 1957 та ін.

² ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1915, спр. 5, ч. 32, арк. 73.

³ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июль 1907—февраль 1917 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1960, стор. 589.

⁴ ЦДА УРСР, ф. 336, спр. 4094, арк. 12, 17, 63.

⁵ Газ. «Социал-демократ», 20 листопада 1915 р.

люціонер П. Мойсеєнко⁶. Серед призовників Одеси агітаційну роботу проводив О. Г. Горбачов⁷. Повідомляючи про діяльність катеринославських більшовиків у липні 1914 р., жандармська охрнка вказувала на «протиурядову пропаганду серед призовників...»⁸.

Значну роль відігравали листівки, звернені до солдатів. «Товариші солдати, до вас слово РСДРП,— закликали в листопадовій листівці 1914 р. харківські більшовики.— Уряд кривавого Миколи втягнув наш народ у братовбивчу війну-бійню, і мільйони наших братів гинуть у чужих краях, проливаючи кров за невідомі їм інтереси... Нехай російський солдат знає, що, одягнувши шинель і поклавши на плече рушницю, він лишається тим же селянином і робітником. Нехай він чуїно прислухається до голосу, що йде по всій країні. Близько той час, коли він повинен наставити свою рушницю на того, хто направляє його битися на фронті»⁹. Прокламації були розкидані в розташований 31-го запасного батальйону, поблизу управління повітового військового начальника¹⁰. Частину їх більшовики вручили безпосередньо солдатам¹¹. У серпні Харківська організація РСДРП знову випустила звернення до солдат.

У листівці київських більшовиків, написаній у вересні 1915 р. з метою агітації у військах, проводиться ідея збройної боротьби з царизмом. На жаль, в результаті поліцейського розгрому прокламація не дійшла до свого читача. У листопаді 1916 р. більшовики Києва з невеликими змінами передрукували і розповсюдили листівку Петербурзького комітету РСДРП «До армії і флоту»¹².

Наприкінці 1916 р. Катеринославська організація РСДРП, звертаючись до солдатів, писала: «Опам'ятайся, солдате! Чи не пора тобі покласти край всім цим знущанням і насильству?.. Ми повинні покласти край цій страшній бійні і повернути наші ж штики на наших справжніх ворогів — царів і капіталістів... Хай живе революційна армія! Хай живе революція»¹³. Ця листівка була розповсюджена на збірному пункті призовників, розклеєна на парканах, телеграфних стовпах.

Кілька матеріалів для солдатів випустили протягом 1914—1916 рр. чернігівські більшовики¹⁴.

Агітаційний матеріал більшовики України поширювали не лише в містах, а далеко за їх межами. Так, листівка Катеринославської організації РСДРП, випущена у вересні 1915 р., була надіслана поштою в 9-у роту сімферопольського полку та інші частини Південно-Західного фронту¹⁵.

Партійні організації налагоджували безпосередні зв'язки з солдатськими масами. Так, виконуючи завдання Катеринославського міського партійного комітету, прапорщик О. О. Каверін (згодом ак-

⁶ М. Острогорський. Із історії більшовицької організації на Донбасі (1901—1918 рр.), журн. «Літопис революції», 1929, № 4, стор. 110.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 496, арк. 9.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1914, спр. 5, ч. 22-В, арк. 23.

⁹ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 569.

¹⁰ ЦДА УРСР, ф. 304, спр. 1426, арк. 108.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1914, спр. 5, ч. 88-Б, арк. 73 зв.

¹² ЦДА УРСР, ф. 275, спр. 1060, арк. 212, 214.

¹³ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 631.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1915, спр. 167, ч. 91, арк. 6; Ю. Коцюбинский. Черниговская организация большевиков во время войны, журн. «Летопись революции», 1927, № 2, стор. 183.

¹⁵ С. Г. Калшук о в. Назв. праця, стор. 62.

тивний більшовик) проводив серед солдатів антивоєнну агітацію, по-стачав їх нелегальною літературою. Напередодні Лютневої революції в Катеринославі вдалося створити більшовицьку військову організацію з 20 чоловік¹⁶. Завдяки активній роботі більшовиків, нелегальні робітничі збори відвідували солдати, а також нижні офіцерські чини. Активна учасниця революційної боротьби у Катеринославі С. І. Гопнер згадувала: «Крім незвичайного пожвавлення, на цих зборах мене вражало щось зовсім нове, що приголомшувало і захоплювало,— на зборах з'являлися солдати»¹⁷.

Катеринославські більшовики спробували провести антивоєнний виступ солдатів. На 3 лютого 1917 р., у зв'язку з призовом, міський комітет РСДРП готував вуличну демонстрацію призовників. Передбачалось, що учасники її зберуться біля двох військових присутствій і звідти почнуть похід з червоним прапором. Під час демонстрації намічалось розкидати листівки. Проте в ніч на 2 лютого керівництво Катеринославської більшовицької організації було заарештовано і виступ не відбувся¹⁸.

Безпосередні зв'язки з військовими частинами мала Харківська організація РСДРП. Їх здійснювали більшовики В. Поляков, Д. Брунько та ін.¹⁹ Готуючи виступ робітників Харкова 9 січня 1917 р., більшовики закликали солдат підтримати страйк харківського пролетаріату і особливо вуличну демонстрацію²⁰. Як вказується з цього приводу у донесенні начальника губернського жандармського управління, серед місцевих гарнізонів ведеться агітація з тим, щоб вони у разі безпорядків додержували нейтралітету²¹.

Більшовики Чернігова влітку 1916 р. встановили зв'язки із запасними частинами, розташованими у місті. З допомогою солдатів, зв'язаних з партійною організацією, на фронт відправляли антивоєнні листівки. Революційну діяльність серед солдатів вела так звана «Південна військова організація», до складу якої входили чернігівські більшовики, а також ліві есери²².

Велика робота велась серед поранених. На початку війни за дорученням Київської організації РСДРП Є. Толстая, що працювала у госпіталі № 7 Всеросійського земського союзу, знайомила поранених з тезами В. І. Леніна про війну, більшовицькими прокламаціями, марксистськими брошурами. У лютому 1915 р. разом з іншими членами партійної організації її заарештували, а літературу, знайдену під час обшуку, було охарактеризовано царською охранкою як «надзвичайно зухвале і злочинне звернення до пролетаріату зайнятися пропагандою і агітацією в діючій армії». Військовий суд присудив Є. Толстому до двох років ув'язнення, а кількох працівників госпіталю, запідозрених у співучасті, було вислано за межі Київського військового округу²³. Антивоєнну агітацію серед поранених солдат вели також більшовики

¹⁶ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП(б). Протоколы, М., 1958, стор. 159.

¹⁷ С. І. Гопнер. 1916 год в Екатеринославе, журн. «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 142.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1917, спр. 5, ч. 23-Б, арк. 1, 2.

¹⁹ Партійний архів Харківської області, ф. 10, од. зб. 201, арк. 73.

²⁰ ЦДА УРСР, ф. 304, спр. 4502, арк. 34. У ряді праць вказується на існування у Харкові в роки війни військових організацій. Проте це не відповідає дійсності, оскільки ні архівні документи, ні спогади активних учасників революційної боротьби не підтверджують цього.

²¹ ЦДА УРСР, ф. 304, спр. 4502, арк. 34.

²² Ю. Коцюбинський. Назв. праця, стор. 184—185; В. Щербаков. З історії соціал-демократії на Чернігівщині (1909—1917 рр.), Харків, 1930, стор. 217.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1915, спр. 5, ч. 32, арк. 1, 32.

Харкова. Зокрема, в одному з госпіталів міста у 1915 р. це завдання виконала член Харківського комітету РСДРП М. Скобеєва²⁴.

Відзначаючи наявність антивійськової агітації в госпіталях, начальник катеринославського жандармського управління у лютому 1915 р. наказав місцевій поліції встановити суворий нагляд за медичним персоналом. За його розпорядженням, серед поранених у госпіталях була створена агентура²⁵.

Начальник генерального штабу царської армії у листі в штаб верховного головнокомандування змушений був констатувати, що з «початком війни неблагонадійні у політичному відношенні особи стали намагатися використати дозвілля поранених воїнів для внесення в їх середовище протиурядової пропаганди»²⁶. Генеральний штаб визначив список книг, які могли виявитися у бібліотеках госпіталей і лазаретів. Щоб відгородити солдат від революційної пропаганди, пропонувалось священикам частіше відвідувати госпіталі і не тільки відправляти службу, а й проводити бесіди з пораненими²⁷. Проте всі ці заходи не могли припинити революційної антивійськової роботи.

Напередодні Лютневої революції більшовики створили невеликі групи революційно настроєних солдат у полках 11-ї і 19-ї дивізій XII армійського корпусу Південно-Західного фронту. До таких груп при штабах дивізій входили офіцери — Жуков, Левицький, підполковник М. Г. Кропив'янський, який очолив підпільну організацію в 74-му Ставропольському полку²⁸. Військова діяльність армійської організації відзначалась суворою конспіративністю. Кожна нелегальна група поділялась на трійки, рядовий член організації міг знати лише керівника трійки. Останній, в свою чергу, крім двох інших членів, мав зв'язок лише з керівництвом вищестоящої групи. Основною формою пропаганди була бесіда тільки з однією людиною. «При такій організації справи, — згадує учасник революційної роботи в XII армійському корпусі Ф. В. Попов, — провал однієї з трійок не відбивався на діяльності інших груп»²⁹.

У роки війни революційну роботу у частинах XI армії Південно-Західного фронту вів М. В. Криленко, лікар 2-го Севастопольського військового госпіталю Д. І. Ульянов, М. І. Ульянова, В. М. Величкіна, мобілізований на війну робітник-більшовик А. М. Пирейко, спогади якого дають уявлення про характер і методи військової роботи більшовиків. Приводом однієї з його бесід із солдатами була замітка про війну, опублікована у київській бульварній газеті «Последние новости». Почавши розмову про війну, пояснивши суть деяких військових термінів, більшовик-агітатор досяг того, що солдатів обурило позиція автора газетної статті і, звичайно, мета імперіалістичної війни³⁰.

Більшовики розгорнули революційну роботу і на Чорноморському флоті. Революційна пропаганда й агітація охоплювали переважно екіпажі великих бойових кораблів — ескадрених броненосців «Пантелеймон» (колишній «Потьомкін»), «Три святителі», «Єфстафій», лінійних кораблів «Катерина II», «Імператриця Марія». На цих суднах дія-

²⁴ О. Ємельянов-Сурик. Харківські більшовики в перші дні Лютневої революції, журн. «Літопис революції», 1931, № 4, стор. 114.

²⁵ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 9, спр. 3119, арк. 89, 90.

²⁶ ЦДІА СРСР, ф. 2003, оп. 2, спр. 783, арк. 1.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 1413, арк. 50.

²⁸ Ф. Попов. Рассказ о незабываемом (Записки большевика), К., 1961, стор. 6—8.

²⁹ Там же, стор. 7.

³⁰ А. Пирейко. В тылу и на фронте империалистической войны, Л., 1926, стор. 16—17.

ли матроси-більшовики Сюсюкалов, Михайлов, Ковальський та ін. У 1916 р. на лінкорах були створені соціал-демократичні групи³¹. Важче було налагодити нелегальну роботу на невеликих кораблях. Проте більшовикам і революційно настроєним матросам вдалося розгорнути підпільну діяльність на деяких з них. На ескадреному міноносії «Капитан Сакен» революційну роботу вів матрос-артилерист більшовик С. Г. Сапронов³². На крейсері «Алмаз» революційних матросів об'єднав машиніст корабля С. П. Кривоконь, обраний в дні Лютневої революції головою суднового комітету³³. Нелегальна робота провадилась також на крейсері «Пам'ять Меркурія» і есмінці «Живий». Члени одеської партійної організації М. Томас і С. Паціоркевич були зв'язані з командами пароплавів «Інгул» і «Єфрат». Через матроса І. Волкова одеські більшовики тримали зв'язок з партійною групою на лінкорі «Сінап»³⁴.

Імперіалістична війна дедалі посилювала протест проти неї у царській армії і флоті. Під впливом військових поразок, глибокої економічної і політичної кризи в країні, а також завдяки більшовицькій пропаганді й агітації широкі маси солдатів і матросів приходили до висновку про безглуздість цієї кривавої бойні. В армії і флоті невпинно зростав революційний настрій, починалися відкриті виступи проти імперіалістичної війни і царизму. Одним з проявів розкладу армії була масова здача у полон і дезертирство. У 1915—1916 рр. близько 2,5 млн. здалося у полон, 1,5 млн. солдатів дезертирувало з фронту³⁵. За висловом В. І. Леніна, солдати «п'ятами» голосували за мир. Широкого розмаху набули втечі на територію України. Так, в Катеринославській губернії за один лише місяць, з 1 грудня 1916 по 1 січня 1917 рр. було затримано 102 солдати-дезертири, у лютому — 96 чоловік³⁶. У січневій (1917 р.) доповідній записці справника Київського повіту зазначається: «Дезертири наводнюють тил... Дезертири озброюються, організують зграї і при всякій нагоді готові стати на чолі всякого руху»³⁷.

Значне революційне заворушення виникло в кінці 1916 — на початку 1917 рр. серед військ Харківського гарнізону. 6 жовтня 1916 р. групи солдат взяли участь в студентській демонстрації, що проходила в центрі міста. За розпорядженням губернатора, були вислані спеціальні офіцерські патрулі для затримання солдатів — учасників демонстрації³⁸. Про солдатські виступи у Харкові говорилося в листі селянина Харківської губернії, посланого у листопаді 1916 р. на фронт. В листі вказувалося, що солдати розбили тюрми, повипускали всіх ув'язнених, залучили на свій бік викликані для їх придушення військові команди³⁹.

В окремих випадках солдати відмовлялись від застосування зброї проти страйкуючих робітників. Під час великого страйку на Петровському заводі (Донбас) у серпні 1916 р. військова команда не виконала наказу стріляти по страйкарях. Командування змушене було

³¹ А. Платонов. Назв. праця, стор. 27.

³² Н. Гречанюк, П. Попов. Назв. праця, стор. 8.

³³ Незабутні дні. Збірник спогадів, Одеса, 1957, стор. 107.

³⁴ Из истории Одесской партийной организации. Очерки, Одесса, 1964, стор. 131.

³⁵ М. Ахун, В. Петров. Царская армия в годы империалистической войны, М., 1929, стор. 34.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 313, спр. 3452, арк. 1, 78.

³⁷ Там же, ф. 274, оп. 4, спр. 640, арк. 17.

³⁸ Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 5912, арк. 4.

³⁹ Солдатские письма в годы первой мировой войны, журн. «Красный архив», 1934, № 4—5, стор. 145.

вивести солдатів з території заводу⁴⁰. Учасник цих подій, найстаріший революціонер П. А. Мойсеєнко пише, що «направлені солдати не тільки не розганяли нас, але навіть ми, крім співчуття, нічого від них не бачили і не чули. Солдати відмовились виконувати накази свого начальства, одна лише поліція шаленіла»⁴¹.

Напередодні Лютневої революції розклад армії зайшов так далеко, що царські власті робили спробу роззброїти окремі військові частини. Так, командування 38-ї піхотної запасної бригади, розташованої у Таврійській губернії, вирішило озброїти гвинтівками лише одну роту в кожному батальйоні і кілька учбових команд⁴².

Революційні заворушення посилювалися в частинах Південно-Західного фронту. Вже в 1915 р., за повідомленням військових цензорів 15-ї армії, «мирні тенденції висловлювалися в 30% листів солдат в тил»⁴³. У 1915 р. в перший день пасхи на деяких ділянках фронту пройшло братання. Російські й австрійські солдати вийшли з окопів, поздоровляли один одного, обмінювались газетами. В цьому ж році мали місце випадки братання, вже не зв'язані з релігійними святами.

Починаючи з другої половини 1916 р., на Південно-Західному фронті набрали масового характеру відмови солдатів йти в наступ. Так, дві роти 326-го піхотного Білгорайського полку VIII армії відмовились йти в атаку, внаслідок чого поставлене перед полком завдання залишилось невиконаним⁴⁴. Подібні випадки траплялися в 2-му гвардійському і 7-му Сибірському корпусам, Одоєвському полку, 21-му корпусі та інших частинах IX армії Південно-Західного фронту⁴⁵. Настрій солдат усе більше революціонізувався. В одному солдатському листі писалось: «Ми тепер не ті, що були в японську війну. Під маскою покірності рабської криється страшенна злість... Тільки запалити маленький сірник — і вся маса запалає, і тоді важко буде зупинити народну масу. Вона змете все на своєму шляху, і хай тремтить злодій, який штовхнув нас на цю війну»⁴⁶.

Напередодні Лютневої буржуазно-демократичної революції виступи солдатів набирають характеру збройних сутичок з представниками царської влади й офіцерами. В ніч на 9 січня 1916 р. на ділянці між станціями Носівка і Бобровиця Чернігівської губернії з ешелону, що йшов на фронт, втекло кількадесят чоловік. Конвоїри відкрили вогонь, поїзд зупинився. Тоді солдати оточили вагон з офіцерами, погрожуючи їм розстрілом⁴⁷. 17 червня 1916 р. на залізничній станції Фастів солдати з військового ешелону побили жандармського унтер-офіцера⁴⁸. Основним мотивом всіх цих дій був протест проти продовження імпералістичної війни.

Великий збройний виступ солдатів відбувся 25—27 жовтня 1916 р. у Кременчуці, де на розподільчому пункті Південно-Західного фронту налічувалось близько 6 тис. військових. Нестерпні умови утримання солдатів, грубе поводження офіцерів, незадоволення тривалою військовою викликали вибух обурення солдатських мас. Солдати розбили казарми, частину міських магазинів. Вірні царизмові військові підроз-

⁴⁰ Рассказы о великих днях. Сб. воспоминаний, Донецк, 1957, стор. 66.

⁴¹ П. А. Мойсеєнко. Воспоминания, М., 1924, стор. 184.

⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1917, спр. 291, ч. 75, арк. 2.

⁴³ Ю. Кирьянов. Назв. праця, стор. 177.

⁴⁴ Революционное движение в армии накануне буржуазно-демократической революции, «Исторический журнал», 1937, № 1, стор. 92—94.

⁴⁵ А. И. Верховский. На трудном перевале, М., 1959, стор. 138—139.

⁴⁶ Там же, стор. 139.

⁴⁷ История Украинской ССР, т. 1, К., 1956, стор. 857.

⁴⁸ ЦДВІА СРСР, ф. 2070, оп. 1, спр. 431, арк. 3.

діли не змогли привести їх до покори. 27 жовтня з Києва прибув каральний загін. Головнокомандуючий Південно-Західним фронтом Брусілов послав свого спеціального представника генерала Мельгунова для керівництва каральною операцією. Заколот було ліквідовано, а з солдатами царські власті жорстоко розправилися⁴⁹.

Другим значним антивоєнним виступом у військах було повстання у 223-му Одоєвському полку, який входив до складу 34-го корпусу Особливої армії Південно-Західного фронту. 18 січня 1917 р. більша частина рот одоєвців відмовилася вийти на бойові позиції для зміни 224-го Южновського полку, мотивуючи своє рішення тривалим перебуванням на передовій. Солдати погрозували зброєю тим, що спробує виконати наказ. Але всі намагання військових властей зламати опір одоєвців були марні. Лише з допомогою різних маневрів їм вдалося вивести Одоєвський полк у тил і вчинити над повсталими жорстоку розправу. За вироком воєнно-польового суду шість солдатів було розстріляно, чотирнадцять відправлено на каторжні роботи, 160 чоловік перевели в інші частини, а 52 унтер-офіцери розжалували в рядові⁵⁰.

Про зростання революційних настроїв на Чорноморському флоті свідчили численні факти «списування» «небажаних елементів» з кораблів. У травні 1916 р. командуючий Чорноморським флотом адмірал Колчак відправив у Владивосток 1000 матросів, серед яких було близько 600 «політично неблагонадійних»⁵¹. Революційно настроєних матросів передавали в штрафні батальйони, у піхотні частини діючої армії. На початку 1916 р., наприклад, на розподільний пункт м. Гомеля прибуло 656 нижніх чинів з числа списаних моряків. Серед них налічувалось 330 матросів Чорноморського флоту⁵².

У січні-лютому 1916 р. відбувся відкритий виступ військових моряків під час великого страйку на суднобудівному заводі «Наваль» у Миколаєві. 130 матросів Чорноморського флоту приєдналися до страйкуючих. Всіх їх за наказом командуючого флотом було згодом відправлено на передові позиції⁵³.

Більшість виступів у військах на Україні в роки першої світової війни характеризувалася стихійністю. Однією з причин цього була недостатність більшовицьких сил. На Україні діяло лише три військових організації у тилкових гарнізонах (Катеринослав, Київ, Чернігів) та окремі групи на Південно-Західному фронті і Чорноморському флоті. Діяльність більшовиків ослаблювалась терором царських властей.

Проте військова робота більшовицьких організацій на Україні відіграла значну роль. Вона революціонізувала солдатські й матроські маси, які почали усвідомлювати необхідність здійснення ленінського гасла — перетворити імперіалістичну війну у війну громадянську. В. І. Ленін відзначав, що наша партія підготувала використання армії проти імперіалістичної Росії своєю «пропагандою, агітацією, нелегально-організаційною роботою з серпня 1914 року»⁵⁴. В цю підготовку внесли свій склад і більшовики України.

⁴⁹ М. Марковский. Назв. праця, стор. 56—61; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, 4 д-во, 1916, спр. 54, ч. 4, арк. 4, 7, 27, 31.

⁵⁰ В царской армии накануне Февральской буржуазно-демократической революции, журн. «Красный архив», 1927, № 2 (81), стор. 114; С. Капшук ов. Назв. праця, стор. 139.

⁵¹ С. Найд а. Назв. праця, стор. 562.

⁵² ЦДАВМФ, ф. 179, 1916, оп. 2, спр. 1308, арк. 219.

⁵³ Там же, ф. 417, 1916, спр. 43639, арк. 281, спр. 47679, арк. 83.

⁵⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 234.

Д. І. МИШКО

ЗВІДКИ ПІШЛА НАЗВА «УКРАЇНА»

Одним з перших серед істориків досліджував походження слова Україна С. Грондський¹. У своїй праці він з'ясовує причини боротьби українських селянсько-козацьких мас проти польського панування на Україні. Одночасно звертає увагу на те, чому козаки з найдавніших часів називали себе українцями, а свою батьківщину — Україною? С. Грондський пише, що козаки жили на окраїні Польського королівства, а тому все середнє і нижнє Подніпров'я називали Україною в розумінні окраїни Польської держави. Це його твердження не має будь-яких наукових доказів.

Вивченням походження назви «Україна» займався український історик-емігрант С. Шелухін, який присвятив цьому питанню одну з своїх праць². Він вірно зазначає, що назва «Україна» відома з дуже давніх часів як велика територія, заселена українським народом.

Походження назви «Україна» досліджував буржуазний вчений О. Петров³. У своїй праці він наводить чимало термінів, які подібні до назви Україна, а саме: «Окраина», «Краина», «Крайна» та інші, що побутували в слов'янських країнах у різні часи. Під цими назвами розуміється земля, край, країна, яка заселена певним народом.

Невелику статтю присвятив цьому питанню західноукраїнський буржуазний історик Б. Барвінський⁴. Він без будь-яких наукових доказів і вірогідних фактів намагався переконати читачів у тому, що назва «Україна» вперше з'явилася серед волохів у дуже давні часи, а потім була поширена на українських землях. Його думка зазнала справедливої критики в історіографії. У молдавських документах назва «Україна» зустрічається в XVI ст. Але під нею розуміються українські землі, а не молдавські.

Походження назви «Україна» вивчав і західноукраїнський буржуазний історик М. Андрусак. У своїй праці⁵ він критикує польських буржуазно-націоналістичних істориків, які протягом тривалого часу повторювали антинаукову вигадку С. Грондського і не змогли привести для наукового доказу жодного історичного факту. В його праці вірно говориться, що назва «Україна» відома з літописних джерел кінця XII ст. і відносилась до території, «заселеної і культурної».

Всі історики вважають, що назва «Україна» виникла в кінці XII ст., але в ряді історичних праць про Україну і український народ говориться лише з XV ст. Таке висвітлення цих питань вносить неясність і викликає у читачів певне нерозуміння. Як могло трапитись, що назва «Україна» з'явилася задовго до утворення української народності і чому вона стала народною?

Відомо, що процес формування української народності відбував-

¹ S. Grondski. Historia belli cozako-polski, Peszta, 1798.

² С. Шелухін. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів, Прага, 1936.

³ А. Петров. Древнейшие грамоты по истории карпатской церкви и иерархии 1391—1498 гг., Прага, 1930.

⁴ В. Барвінський. Звідки пішло ім'я Україна? Газ. «Діло», 9 квітня 1939 р.

⁵ М. Андрусак. Назва Україна (країна чи окраїна), Прага, 1941.

ся в досить складних умовах панування іноземних загарбників. І незважаючи на це, одночасно з утворенням народності у свідомості народних мас назва «Україна» набувала патріотичного значення і поширювалася на всі українські землі, стала відомою в багатьох країнах.

Перша документальна згадка про Україну зустрічається в давньому Київському літописі під 1187 р. у розумінні південної Русі. У битві з половцями, яка відбулася на півдні Переяславщини, загинув князь Володимир Глібович. Змальовуючи цю сумну подію, київський літописець говорить: «и плакашася по немь вси переяславцы... О нем же Украина много простона»⁶. Назву «Україна» вжито тут у розумінні країни, на території якої були розташовані Переяславщина, Київщина, Чернігівщина. Ці слова стосуються всього середнього Подніпров'я, яке в ті часи відіграло велику роль в економічному і політичному житті південноруських князівств. Південноруські землі тоді були не просто околицею якогось удільного князівства, а великою територією, заселеною численним населенням, яке й сумувало глибоко з приводу поразки своїх воїнів. Напевно, назва «Україна» в ті часи уже була досить поширеною, а тому й використана літописцем, щоб точніше сказати, про яку країну йде мова.

Про ступінь поширеності слова Україна на території всіх південно-західних руських земель свідчать інші дані літопису. Наприклад, під 1189 р. Україною названо Галицьке князівство, до складу якого тоді входили не тільки галицькі землі, але Покуття, Буковина і Подністров'я аж до берегів Чорного моря і гирла Дунаю. Літописець говорить, що князь Ростислав після зустрічі з князем Давидом «приехал же ко Украине Галичской»⁷. Тут же ми читаємо, що кочові племена торки жили на Україні по р. Рось⁸. Ця згадка свідчить про те, що Правобережжя також називалося Україною, Поросся ж було складовою частиною Київського князівства.

У Галицько-Волинському літопису під 1213 р. говориться, що військо князя Данила Галицького під час боротьби з іноземними загарбниками захопило міста «Берестий, Угровеск, Верещин, Столпе, Комов й всю Украину»⁹. Літописець Україною називає лише північно-західну частину Галицько-Волинського князівства.

У літописах часів татарського іга назва «Україна» зустрічається рідко. Зокрема, під 1279 р. в Галицько-Волинському літопису говориться, як галицький князь Лев Данилович направився з своїм військом за р. Західний Буг і визволив від польських феодалів кілька міст. Там підкреслюється: «Посем же Лев восхоже собе части в земле лядської города на Краине»¹⁰. Ця згадка свідчить, що тоді лівобережжя Західного Бугу називалося українською землею. У 1285 р. польські війська вчинили напад на Волинь і захопили «село на Україні на імення Воїн»¹¹.

Отже, ще задовго до татарського іга назва «Україна» уже була відомою на Подніпров'ї, в Галичині і на Волині. Під нею розуміли всі південно-західні руські землі. У XIII ст. на цій території розпочався процес формування української народності, який продовжувався і в наступні сторіччя. Поширення цього слова набуло такого зна-

⁶ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. II, СПб., 1843, стор. 134.

⁷ ПСРЛ, т. II, СПб., 1843, стор. 138.

⁸ Там же, стор. 140—145.

⁹ Там же, стор. 160.

¹⁰ ПСРЛ, т. II, стор. 208.

¹¹ Галицько-Волинський літопис, вип. II, Львів, 1936, стор. 88.

чення, що населення стало називати свій край Україною. Але в умовах феодального роздроблення і частих нападів іноземних загарбників на українські землі у свідомості української народності поширення назви «Україна» здійснювалося надто повільно.

Історія українських земель XIV і першої половини XV ст. дуже бідна на письмові джерела. Літописів цього часу на Україні майже не збереглося, а актові матеріали дійшли до нас незначні. У відомих для історичної науки письмових документах назва «Україна» згадується рідко. Там українські землі переважно виступають під назвами: «Киевская земля», «Черниговская земля», «Переяславская земля», «Галицкая земля», «Волынская земля» і т. д. Такі назви відповідали політичному становищу України, яка тоді була поділена на окремі частини, що перебували під владою різних іноземних держав.

В російських письмових джерелах багато разів згадується Україна, зокрема, в Четвертому Новгородському, Першому Софійському, Воскресенському та інших літописах. У 1481 р. грабінницькі татарські орди напали на південні руські землі України, завдавши місцевим жителям розорення. Під назвою «Україна» виступають також і російські землі, які розкинулися на південь від р. Оки — «Украина за Окою»¹². Мається на увазі велика територія по верхніх течіях річок — Сейм, Трубіж, Удай, Сула, Псьол, Сіверський Дінець та ін.

У Вологодсько-Пермському літопису під 1512 р. говориться, що «крымского царя Менгли-Гирея дети, Магмет Кирей да Бурнаш Кирей, пришли безвестно со многими людьми на Украину и на Одоев, и на Воронинск, и на Козелеск». Інші татарські загани стояли на р. Остер і Упі «со многими людьми». Московський князь Василій III послав для захисту Чернігівщини від розбійницьких татарських орд своє військо під керівництвом воеводи Б. Щеня. Дізнавшись про це, «Магмет же Кирей царевич в землю не пошел и возвратился с Украины» в Крим¹³.

Говорячи про варварські напади кримських татар на м. Тулу і навколишні поселення, літописець підкреслює, що найбільші з них були в 1513 і 1517 рр., коли ворожі орди пограбували багато поселень «Украины»¹⁴.

Під 1517 р. говориться, що 20-тисячна татарська орда вчинила грабінницький напад на «Украину около города Тулы и Безпуты, начаша воевати». На південь від Тули і Курська тоді татари «многие люди украинные засекоша»¹⁵. Російське військо під керівництвом місцевих воевод завдало татарам великої поразки. Південноросійські землі літописець називає тут «Украиною».

Великий напад татарських орд відбувся в 1518 р. на «Украину... и путивльские места». На боротьбу з татарами знову були направлені російські війська¹⁶.

У 1532 р. літописець зазначає, що кримський хан Іслам-Гірей у своєму листі обіцяв московському князю Василю III не нападати на «украинные земли»¹⁷. Під цією назвою літописець розуміє південні волості, які були розташовані у верхніх течіях річок Ворскли, Псла, Сули, Тихої Сосни та інших. Тоді ця територія належала Росії.

Як підкреслюється в літопису, московський князь Іван IV в 1541 р.

¹² ПСРЛ, т. IV, СПб., 1848, стор. 154; т. VI, СПб., 1853, стор. 35, 278; т. VIII СПб., 1858, стор. 207.

¹³ ПСРЛ, т. XXVI, М., 1959, стор. 302.

¹⁴ ПСРЛ, т. VIII, стор. 261.

¹⁵ ПСРЛ, т. XXVI, стор. 306.

¹⁶ Там же, стор. 308.

¹⁷ ПСРЛ, т. VIII, стор. 279.

готував великі військові сили для захисту Чернігівщини, Слобожанщини і м. Путивля від небезпечного нападу татарських орд. Літописець під «українними землями» розуміє Слобожанщину і Чернігівщину, які тоді були під владою Росії¹⁸. В російських документах XVI і першої половини XVII ст. назви «Україна», «украинные земли», «украинные козаки» зустрічаються багато разів. Під цими назвами не завжди розуміється власне Україна, український народ, але й окремі російські землі.

Важливим історичним джерелом, в якому часто зустрічаються назви Україна і українські землі, є Литовська метрика. У книгах записів, Книгах судових справ та в інших документах, які написані на Україні або пожалувані українським містам, феодалам, церквам, купцям, ремісникам тощо зустрічаються такі висловлення: «украинные земли», «украинные порубежные города»¹⁹, «украинные поветы и волости», «державцы украинных волостей»²⁰, «козаки украинных городов», «украинные купцы», «купцы поднепровских украинных городов»²¹, «украинные козали»²², «татарове напали на украинны волости», «купцам волно торговати в украинных городах»²³, «старосты украинных волостей»²⁴, «люстрации украинных замков», «люди украинные», «воям стояти в украинных замках» і т. д.²⁵ Такі висловлення зустрічаються в документах Метрики XV ст. Особливо вони часто вживаються в Метриці першої половини XVI ст. Правда, в матеріалах Метрики українські землі XV—XVI ст. нерідко називаються «Русь», «Руская земля», «русские волости», «русские поветы»²⁶. Але під цими назвами розуміється Україна²⁷.

У присязі київських купців на вірність Литовській державі, написаній у 1554 р., говориться, що «киевские торговые люди всегда волно торговали по городам Украины»²⁸. У присязі киян під назвою «Україна» розуміються всі українські землі, в тому числі Галичина, яка тоді була під владою Польщі. В іншому документі київські купці називали себе «украинными торговыми людьми»²⁹.

У дипломатичній переписці між великими литовськими князями і кримськими ханами зустрічаємо такі висловлення: «украинные городовые козаки», «украинные замки», «наместники украинные», «воеводы и державцы украинные», «люди украинные», «украинные врятники» і т. д.³⁰ У дипломатичних листах до кримського хана Давлет-Гірея, написаних в 40—50 рр. XVI ст. великим литовським князем Сигізмундом-Августом, під терміном «украинные города и замки» розуміється вся Правобережна Україна і Брацлавщина³¹. У листах-відповідях кримський хан під Україною розуміє Київщину, Брацлавщину і Волинь. Так у 1545 р. кримський хан писав литовському князю:

¹⁸ ПСРЛ, т. VIII, стор. 296.

¹⁹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 7, арк. 303—305, 318, 948—949; № 15, арк. 117.

^{20—25} Там же, арк. 316, 317, 319, 326, 954—955, 964, 965, 506, 948—949, 965—966, 947, 948, 924—928, 303, 378, 956, 354, 356, 513—515, 536, 930, 944, 945, 118.

²⁶ Акты Литовской метрики, в. I—II, Варшава, 1896, № 3, 41, 51, 54, 73, 213, 223, 300, 564, 572, 715 і т. д.

²⁷ Русская историческая библиотека т. XX, СПб., 1903, стор. 720, 727, 1281, 1282, 1302; т. XXVII, СПб., 1910, стор. 25, 429, 604, 746, 748, 751; т. XXX, Юрьев, 1914, стор. 101, 200, 257, 283, 411, 415, 421, 447, 491, 532, 594.

²⁸ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги судових справ, № 249, арк. 79.

²⁹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 249, арк. 73, 84.

³⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, т. II, СПб., 1848, стор. 67—71, 159, 163, 188; Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, М., 1848, стор. 20, 21, 24, 36, 69, 74, 83, 85, 131, 133, 136, 137, 139, 162 і т. д.

³¹ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 20, 36, 62, 63, 169—171, 199, 216, 217, 220, 233, 234, 253, 269 і т. д.

«Вышедши з Черкас, и с Киева, и с Канева, з Браславля, из Веницы и з інших городов господарских Украины, и собравшее на поли за Черкасами мнозство козаков... громили по колку крот корованы купцов турецких и перекопских»³². В інших листах хан до складу «королевої України» зараховує Переяславщину і Поділля³³. Тоді ж литовський князь Сигізмунд-Август у своєму листі до кримського хана Давлет-Гірея писав: «Ино гды... гонцы отправлены до замжов наших украинних пришли, тым людем по Украине убеспечили, то пак после того, в том же месяцы июли, пришедши люди твои крымцы з ногайцы и белгородцы под Черкасы и Канев, великие шкоды учинили, а потом под Белою Церковью и под Баром пак то в людех и в добытках не мало пошкодили и в полон невинных людей побрали»³⁴. Таким чином, у великокнязівських листах під назвою «Україна» розуміються всі українські землі, які були в складі Литовської держави.

З листів кримського хана Давлет-Гірея до литовського і московського князів видно, що в Криму під назвою «Україна королева» розуміли землі Запоріжжя, Переяславщини, Київщини, Брацлавщини і Волині. Під назвою «Україна Московская» виступали землі Слобожанщини, Чернігово-Сіверщини і південна частина воронезьких і курських земель³⁵. Ця ж сама думка має місце і в численній дипломатичній переписці між великими литовськими і московськими князями, яка велась протягом першої половини XVI ст. Московські князі називали Україну своєю «отчиной», а великі литовські князі намагалися захопити всі українські землі і теж називали їх своїми володіннями³⁶.

В Литовській метриці іноді Україна називається «Вкраиною». Там же ми читаємо, що литовські прикордонні війська на Чернігівщині грабують населення «Вкраинных городов» біля Чернігова, Любеча, Києва та інших міст «Вкраины»³⁷.

Назва «Україна» зустрічається в «Пересопницькому евангеліє». В цьому творі під назвою «Україна» розуміються українські землі, які в ті часи були під владою Великого князівства Литовського і Польщі.

В Литовській метриці та актах гродських і земських судів другої половини XVI ст. під назвою «Україна» розуміється Подніпров'я, Волинь, Брацлавщина і Західне Поділля³⁸.

З документів закарпатських українських земель відомо, що Закарпаття в XIV—XVI ст. виступало під назвами: «Крайна», «Країна». Напевно тоді так вимовляло місцеве населення слово Україна, яким називало свою вітчизну. Але це питання вимагає спеціального лінгвістичного дослідження. В польських і мадьярських документах закарпатські українські землі в ті часи були відомі під назвами: «Крайна Угорська», «Крайна Маковиченська», «Крайна Бережська», «Крайна Гуменянська», «Крайна Мукачівська» та ін.³⁹. Під цими назвами іноді розумілися окремі комітати, на які поділялося Закарпаття. Землі За-

³² Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 20.

³³ Там же, стор. 21—24, 36, 62—63, 131—133, 136—137, 154, 162, 170—171, 199.

³⁴ Там же, стор. 169—170.

³⁵ Там же, стор. 62—63, 69—74, 131—133, 137, 154, 269, 270, 280, 281, 294.

³⁶ Там же, стор. 24—36, 62—66, 69—93, 136—154, 175—179, 233—235, 253—268.

³⁷ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 7, арк. 303—304; Книги судових справ, № 249, арк. 345—346; Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I; стор. 62, 77, 78 і т. д.

³⁸ Акты Западной России, т. II, стор. 18. *Źródła dziejowe*, т. XX, Warszawa, 1894, стор. 118; т. XXII, Warszawa, 1897, стор. 1—6, 14, 48, 53, 59, 66, 82, 90, 97, 106, 110, 114, 123, 127, 131, 137, 143, 150 та ін.

³⁹ Б. Барвінський. Назв. праця, стор. 6; М. Андрус'як. Назв. праця, стор. 4—8.

карпаття з давніх часів були заселені русинами-українцями. Тих людей, які приїздили із Закарпаття в Галичину на ярмарки, і закарпатських переселенців галицьке населення називало «крайниками»⁴⁰. В польських і мадьярських документах XVII ст. часто зустрічаються такі назви закарпатських українських земель: «Україна Мукачівська», «староство України Угорської», «Україна жордону угорського», «Україна Угорська»⁴¹. Отже, назва Україна в XVI—XVII ст. була відома й на Закарпатті. Українське населення Закарпаття називало свою землю «Крайною» — «Україною», а себе — «крайниками», «українними людьми». В той же час закарпатці не забували своєї давньої назви — «русини», «руси», та руської мови.

У XVI і першій половині XVII ст. про Україну писали не тільки в Росії, Литві і Угорщині, а й в інших європейських країнах. Назва «Україна» зустрічається в багатьох польських документах^{42–43}.

Яскравим доказом того, що Україна в першій половині XVII ст. була відома в Західній Європі, є мемуари французького військового інженера Г. Боплана «Описание Украины»⁴⁴, де він пише про заняття населення «Украины».

Отже, всі названі факти свідчать про те, що в XV—XVII ст. назва «Україна» була загальновідомою на всіх українських землях і закріпилася в свідомості українського народу. Вона відбилася в численних офіційних документах: судових актах і дипломатичних листах, у жалуваних урядових грамотах і привілеях, у щоденниках і історичних творах, у мемуарах і художній літературі, в народних думках і історичних піснях.

Про поширення назви Україна серед народних мас відомо з народної думи XVI ст. «Зажирилась Україна». В думі говориться про часті грабінницькі напади турецьких і татарських орд, спустошення ними численних поселень, винищення людей, про боротьбу українського населення проти іноземних загарбників⁴⁵.

У думі про Івана Удовиченка-Коновченка говориться, як він поліг у боротьбі з ненависними татарами, захищаючи свій народ і «славну Україну»⁴⁶.

Україна згадується в народній пісні XVI ст. про славного козака Байду:

«Ой ти, Байдо, та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку!»⁴⁷

У XIV ст. українські землі в багатьох документах виступають також під назвою «Малая Русь». Цей термін переважно вживається в тих документах, де дається уточнення назв таких територій: «Великая Русь»⁴⁸, «Малая Русь», «Белая Русь». Назва «Мала Русь» з'явилася в першій половині XIV ст. в грамотах галицько-волинських

⁴⁰ O. Balzer. Regestra zлочynców grodu Sanockiego, Lwów, 1891.

⁴¹ Б. Барвінський. Назв. праця, стор. 6—11.

⁴² Źródła dziejowe, т. XXII, стор. 3, 4, 48, 53, 66, 82, 90, 97, 106, 114, 123, 127 і т. д.

⁴³ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. I, М., 1953, стор. 14, 19, 20, 63—65, 96—97, 122, 145—146, 179—182, 349—350 і т. д.

⁴⁴ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. 2, К., 1896.

⁴⁵ Українські народні думи та історичні пісні, К., 1955, стор. 11.

⁴⁶ Там же, стор. 23—31.

⁴⁷ Там же, стор. 16—17.

⁴⁸ Русская историческая библиотека, т. VI, СПб., 1880, стор. 28, 30, 32, 168, 172, 176, 178, 180, 182, 184, 190, 206, 216.

князів. Спочатку вона відносилась лише до Галичини, а пізніше була поширена і на Волинь⁴⁹.

В середині XIV ст. термін Мала Русь набрав більш широкого значення. Під ним розуміли всі українські землі, за які тоді точилась боротьба між Литвою і Польщею. Термін Мала Русь в ті часи вживався переважно в документах релігійного характеру, а з кінця XV до кінця XVI ст. цей термін в документах майже зовсім не зустрічається⁵⁰. Українські землі тоді були під владою Литви, Польщі, Угорщини і Молдавії. Кожна з них мала свою місцеву назву, спільною ж назвою для всіх українських земель була Україна. Українське населення називало себе «українними людьми»⁵¹, а не малоросами.

В кінці XVI ст. термін «Малая Русия», «Малая Русь» ми зустрічаємо у творах відомого українського письменника-полеміста Івана Вишенського. Він його запозичив, напевно, з документів константинопольських патріархів⁵². У першій половині XVII ст. цей термін широко вживався в творах духовного і світського характеру⁵³.

Назву Мала Русь часто вживав Б. Хмельницький у листах до російського царя. На Переяславській раді 8 січня 1654 р. він у промові говорить, що «Київ и вся Малая Русь» бажають бути спільно з Росією під владою одного царя⁵⁴. Представникам польського короля в Переяславі під час переговорів в лютому 1649 р. Б. Хмельницький заявив: « За границу на войну не пойду... Досить нам на Україні і Подолу і Волині, тепер досить достатку в землі й князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи!.. Не постоїть ні нова жодного князя й шляхотки тут в Україні»...⁵⁵. Отже, Б. Хмельницький західноукраїнські землі також вважав складовою частиною України.

Але після возз'єднання України з Росією царський титул став писатися так: «царское величество Великой и Малой Руси», а в офіційних російських документах Україна називатися Малою Руссю. Україну самодержавство вважало своєю «отчиною», а українські землі — складовою частиною російських земель. В XVII ст. назва Мала Русь серед українського народу не знайшла поширення. Народні маси називали себе українцями, руськими, козаками, «черкасами», русинами.

Будучи народною за своїм походженням, назва «Україна» назавжди закріпилась у свідомості українського народу в розумінні рідного краю, вітчизни. Вона пов'язана з глибоким патріотичним почуттям і любов'ю народу до своєї землі, мови, культури, побуту і т. д. Український народ довгі віки самовіддано боровся з різними іноземними загарбниками за волю і незалежність України.

⁴⁹ Русская историческая библиотека, т. VI, стор. 14, 28, 30, 40, 64, 76, 86, 140, 144, 168, 180, 184.

⁵⁰ А. Соловьев. Великая, Малая и Белая Русь, Журн. «Вопросы истории», 1947, № 7, стор. 33.

⁵¹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 7, арк. 354, 356, 513—515, 536 і т. д.

⁵² Иван Вишенский. Сочинения, М.—Л., 1955, стор. 49, 170 та ін.

⁵³ М. А. Максимович. Собрание сочинений, т. II, стор. 707—711.

⁵⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. X, СПб., 1878, стор. 216—217.

⁵⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. II, М., 1953, стор. 118.

О. О. ЗІМІН

УСТАВ ПРО ХОЛОПІВ — ПАМ'ЯТКА З ІСТОРІЇ ХОЛОПСТВА В КИІВСЬКІЙ РУСІ

Холопи становили один з найважливіших елементів у соціальній структурі суспільства Давньої Русі. Радянські історики досягли значних успіхів у вивченні походження рабства на Русі, становлення феодальних відносин, ролі холопства у процесі феодалізації давньоруського суспільства. У працях Б. Д. Грекова, С. В. Юшкова, М. М. Тихомирова, Л. В. Черепніна, І. І. Смирнова та інших дослідників показано місце холопів у феодальному господарстві, їх юридичний стан та ряд інших важливих сторін історії холопства¹. До числа питань, які залишаються поки що спірними, відноситься хронологія Уставу про холопів, однієї з суттєвих частин Руської Правди Розширеної редакції. Від відповіді на це питання залежить і загальне уявлення про історичну долю холопства: або Устав відбив архаїчні норми руського права, тобто холопство на Русі викоринювалося, або перед нами нововведення XII ст., і отже, холопство ще перебувало у стані розквіту.

Хоч остання частина Розширеної редакції Руської Правди — Устав про холопів, (статті 110—121), здавна привертала увагу дослідників, у них не було єдності думок відносно його походження. В. О. Ключевський вважав його особливим уложенням про холопів, пізнішим розділом Руської Правди, написаним «без узгодження з цілим, до складу якого він потрапив»². О. С. Пресняков відносить Устав про холопів, як і Устав про закупів, до законодавчої діяльності Мономаха³. Термінологічні спостереження Б. О. Романова над ст. 111 привели до висновку, що вона написана іншою рукою, ніж статті про закупів⁴. Осібну позицію займає І. І. Смирнов. Він вважає, що «нема достатніх підстав для того, щоб пов'язувати час видання Уставу про холопів з часом видання Уставу про закупів, тобто з законодавством Володимира Мономаха»⁵. На його думку, Устав про холопів дає матеріал для характеристики холопства у XII—XIII ст.⁶.

Розвиваючи теорію І. І. Смирнова про пізнє походження Уставу про холопів, Л. В. Черепнін відносить це законодавство до часів народного руху 1174—1175 рр. і пов'язує його з ім'ям князя Всеволода. Він посилається, зокрема, на характеристику, яку дали ростовські бояри володимирським городянам («то суть наши холопы каменьтуй»), вбачаючи у ній свідчення біглих холопів у місті (а про втечу холопів до міста говоритьсь в Уставі). У ст. 111, яку Л. В. Черепнін (на відміну від І. І. Смирнова) відносить до Уставу, він вбачає «явний відгук на антифеодальні рухи у селі».⁷

¹ Докладніше див. А. А. Зимин. Холопы древней Руси, журн. «История СССР», 1965, № 6.

² В. О. Ключевский. Сочинения, т. I, М., 1956, стор. 236.

³ А. Е. Пресняков. Лекции по русской истории, т. I, М., 1938, стор. 227.

⁴ Б. А. Романов. Люди и нравы древней Руси, Л., 1947, стор. 294—296.

⁵ И. И. Смирнов. Очерки социально-экономических отношений Руси XII—XIII веков, М.—Л., 1963, стор. 205.

⁶ Там же, стор. 174, 228.

⁷ Л. В. Черепнин. Общественно-политические отношения в древней Руси и Русская Правда в кн.: Древнерусское государство и его международное значение, М., 1965, стор. 274—276.

Проте наведених міркувань недосить для датування Уставу про холопів, тому що до міста холопи тікали протягом усього феодального періоду, а князі вносили певні корективи у холоп'є право в XI і в XII ст. Слідів, які говорили про відбиття в Уставі специфічних рис руху 1174—1175 рр., Л. В. Черепнін не виявив.

Розглядувана пам'ятка збереглась у дефектному вигляді в усіх трьох групах Розширеної Правди*, і її первинний текст відновлюється на основі архетипів усіх трьох груп пам'ятки. На думку І. І. Смирнова, «саме Археографічний II список містить кращий з усіх списків Розширеної Правди текст Уставу про холопів»⁸⁻⁹. Однак цей висновок зроблено, виходячи лише з статей 110—121 Розширеної Правди, без врахування усієї генеалогії списків останньої у цілому. Вони, як відомо, розпадаються на 3 групи: Синодально-Троїцьку, Пушкінську (сюди до Археографічного виду і входить Археографічний II список) і Карамзінську. Чи є у нас підстави віддавати перевагу Археографічному II спискові? І. І. Смирнов посилається на ст. 118—119. Дійсно, кінець першої і початок другої у Синодально-Троїцькій групі втрачені, але вони відновлюються за списками Пушкінської і Карамзінської груп. Зате термін «кренеть» (ст. 118) Синодально-Троїцької групи більш архаїчний, ніж «купить» списків інших груп. Ніяких особливих переваг перед іншими Археографічний II список у даному випадку не має.

Первинність читань цього списку І. І. Смирнов доводить насамперед на підставі аналізу ст. 116. Мова йде про холопа, що «вылгал куны»**. Такого холопа, за списками Синодально-Троїцької і Карамзінської груп, господареві слід було «выкупати али лишитися»; у Пушкінському виді Пушкінської групи цей текст відсутній, а у списках Археографічного виду стоїть: «выкупати, а не лишатися». І. І. Смирнов віддає перевагу останньому читанню. Стаття 116, таким чином, за І. І. Смирновим, говорила, що господар платив за борги, зроблені його рабом, і «не мав права набутися його, тобто відмовитися від холопа»¹¹. Але в такому разі ст. 116 про незаконне (хитрістю) одержання холопом грошей збігається, по суті, із ст. 117 про холопа, що торгував за дорученням господаря («то выкупати его господину и не лишитися его»). Це навряд чи можна припустити. Господар повинен був нести більше покарання у тому випадку, коли холоп діяв за його дорученням («пустить холопа в торг», ст. 117), ніж тоді, коли холоп за власною ініціативою виманював у кого-небудь гроші (ст. 116)***. Очевидно, у першому випадку хазяїн платив будь-яку суму торговцеві, а у другому — міг відмовитися від холопа, якщо ціна «вылганных кун» перевищувала вартість останнього****. Таким чином, при реконструкції первинного тексту Уставу про холопів не можна спиратись

* Так, у Пушкінській групі дефектна стаття 114, у Синодально-Троїцькій відсутні кінець 118 та початок 119 ст., у Карамзінській — виразно проступають риси пізнішої переробки.

⁸⁻⁹ І. І. Смирнов. Назв. праця, стор. 146.

** Інакше «куны вылжет» Пушкінської та Карамзінської груп первинні порівняно з «куны вложит» Синодально-Троїцької групи.

¹⁰ І. І. Смирнов. Назв. праця, стор. 150. Позичену «робу» можна, очевидно, виявити у одній берестяній грамоті початку XII ст. («за тобою 12 куне робьих») — А. В. Арциховский. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1958—1961 гг.), М., 1963, стор. 23.

*** Тому не можна погодитися з І. І. Смирновим, який вважає, що «економічно холоп (ст. 117) діяв не тільки за дорученням господаря і у його інтересах, але й для себе, у своїх власних інтересах» (І. І. Смирнов, Назв. праця, стор. 198).

**** І. І. Смирнов посилається на те, що сполучник «али» фактично у Руській Правді більше не трапляється. Це істотне спостереження, але воно відповідає тій своєрідній термінології, яку взагалі можна виявити в Уставі.

на читання Археографічного II списку («не лишатися») і слід вдаватися до кращих списків усіх трьох груп Розширеної Правди («али лишитися»).

Устав про холопів розпадається на дві частини: першу становить розділ про джерела холопства (ст. 110—111), другу — розділ про збіглих холопів і про відповідальність господаря за зобов'язання холопів (ст. 112—121).

Говорячи про ст. 110—111 Розширеної Правди, І. І. Смирнов розглядає їх як глоссу до основного тексту Уставу про холопів. Він вагається щодо часу, коли було зроблено цю глоссу. «Найбільш простим» йому здається віднесення цієї глосси «до моменту кодифікаційних робіт по складанню Розширеної Правди»¹¹. Проте церковне забарвлення словника ст. 111 і близькість ст. 110 до Уставу Всеволода схиляють І. І. Смирнова до того, щоб вважати обидві статті «доповненням, зробленим вже після оформлення основного тексту Розширеної Правди»¹². Дійсно, термінологія ст. 111 («вдаче», «милость», «придаток») дещо відмінна від основного словникового складу Розширеної Правди, та мова йде про те, чи зв'язана вона з більш архаїчними або з більш новими соціальними явищами. Насамперед, центральне поняття ст. 110 «обельный холоп» відсутнє у будь-яких юридичних пам'ятках XII—XIV ст. і може бути виявлене лише в Уставі про закупів, тобто в документі, безпосередньо пов'язаному з діяльністю Мономаха.

І. І. Смирнов звернув увагу на схожість структури Уставу про закупів та другої і третьої частин Уставу про холопів¹³. Однотиповість структури уставів про холопів і закупів, на його думку, порушується наявністю ст. 110—111, де згадується про джерела «обельного» холопства. Але саме стаття 56 Розширеної Правди (перша в Уставі про закупів), у відповідності до єдиної структури обох пам'яток, говорить про випадок, коли закуп перетворювався на «обельного холопа», тобто також про джерела обельного холопства. Більш істотними є зауваження І. І. Смирнова відносно того, що термін «обельный холоп» присутній лише у ст. 110, проте відсутній у заголовку Уставу та в інших його статтях. Але це свідчить лише про те, що новий термін з'явився під пером редактора Розширеної Правди, а основні частини Уставу про холопів цього терміну не знали, тобто мають більш раннє походження. Тому можна погодитись з думкою І. І. Смирнова, що Устав про холопів «міг правити за зразок, за типом якого і було створено Устав про закупів»¹⁴.

Спостереження Б. О. Романова відносно того, що словниковий склад ст. 111 «скоріше вказує на іншу руку, ніж та, яка формулювала ст. 56—66»¹⁵, дуже цікаве. Навряд чи тільки можна говорити про «церковну» термінологію ст. 111. Так, «милость» близька до «промилования» ст. 52: в обох випадках йдеться про «дачу» грошей на борг. Немає нічого специфічно церковного у словах «придаток» і «хлеб». Можливо, що основа ст. 111 склалася раніше ст. 56—58. І. І. Смирнов зіставив ст. 110, де говориться про три джерела обельного холопства, з трьома джерелами ізгойства за Уставом князя Всеволода¹⁶. Між обома «тріадами», вживаючи вираз І. І. Смирнова, дійсно іс-

¹¹ І. І. Смирнов. Назв. праця, стор. 209.

¹² Там же, стор. 215.

¹³ Там же, стор. 168.

¹⁴ Там же, стор. 209.

¹⁵ Б. А. Романов. Назв. праця, стор. 295.

¹⁶ І. І. Смирнов. Назв. праця, стор. 211—213.

нує схожість. Проте її скоріше слід пояснювати прямим впливом Розширеної Правди на церковний устав (обидві пам'ятки зустрічаються в юридичному збірнику, що складається з руських статей). Адже, як довів В. Л. Янін, церковний Устав Всеволода виник аж у кінці першої чверті XIII ст., тобто на багато років пізніше Розширеної Правди¹⁷.

Статтю 110 зв'язує з законодавством Володимира Мономаха не лише термінологія, але й сама суть її норм. Ще Б. Д. Греков звернув увагу на те, що ст. 110 «у своєму переліку джерел рабства пропускає полон»¹⁸. І. Я. Фроянов пояснює це тим, «що полон був джерелом челядинства, а не холопства»¹⁹. Та оскільки автори не пощастило довести наявності в Розширеній Правді будь-яких рис відмінності в джерелах та правовому стані холопства і челядинства, його гіпотеза не може бути прийнятою.

Виходячи з власних уявлень про поступове розширення застосування праці холопів у Давній Русі, І. І. Смирнов твердить, що ст. 110 «не звужувала джерел обельного холопства, а, навпаки, розширювала»²⁰. Він вважає, що у ст. 110 перелічені немов би додаткові види холопства. Та що ж нового у ст. 110? Купівля холопів, одруження з рабою і тіунство не були новиною на початку XII ст. Ще Устав Ярославичів запровадив розцінки за вбивство холопів і невольних тіунів. Купівля холопів відома і Правді Ярослава. У ст. 110 перелічені ті з джерел обельного холопства, які підлягали скороченню за рахунок перетворення осіб, що уклали «ряд» з господарем, на рядовичів — закупів (необельних холопів). Саме закупам присвячено спеціальний Устав Розширеної Правди. Необельні холопи у XII ст. вже міцно увійшли до складу феодально залежного населення. Устав про холопів наочно відбиває процес зближення холопів з феодально залежним населенням. Якщо у другому і третьому випадках ст. 110 (одруження з рабою і вступ до складу тіунів) «ряд» згадано, то для першого випадку, завдяки його особливому поширенню (продаж у холопи, перепродаж, продаж самого себе), казус з «рядом» і його спеціальні умови винесено у особливу, додаткову до ст. 110, статтю 111. Вираз «а ногату дасть перед самим холопом», говорячи про деяке зростання прав холопів, означає, що ніяка купівля-продаж холопа не могла відбутися без його відома. Другий казус з «рядом» стає ясним при зіставленні його з Законом Судним, де йдеться про порядок викупу на волю положеного і про випадок, коли «ниже аще работает из рабы, свещает цену, его пред послухы да отпускается»²¹. Нове у ст. 110—111, отже, полягає у скороченні джерел обельного холопства.

Таким чином, у нас немає ніяких підстав вважати пізнішою глоссою статті 110—111 Розширеної Правди. Їх оформлення, як і редакція інших частин Уставу про холопів, відноситься до часу складання Розширеної Правди.

Термінологічно ст. 110 і 111 розпадаються на дві частини: перша — це частина, де вживаються терміни, які зустрічаються в руському законодавстві ще до епохи Мономаха і навіть раніше — у Правді Ярослава або у договорах з греками, тобто у документах, що беруть

¹⁷ В. Л. Янін. Новгородские посадники, М., 1962, стор. 93.

¹⁸ Б. Д. Греков. Киевская Русь, М., 1953, стор. 183.

¹⁹ И. Я. Фроянов. О рабстве в Киевской Руси, «Вестник Ленинградского университета», 1965, № 2, Серия истории, языка и литературы, вып. 1, стор. 91.

²⁰ И. И. Смирнов. Назв. праця, стор. 221—222.

²¹ Закон Судный людем Пространной и Сводной редакции, М., 1961, стор. 63.

початок у X ст. Такими є терміни «холоп» (пор. ст. 17 Кор. Пр.* та ін.), «тивун» (хоч термін зустрічається лише у ст. 21, 32 та 33 Кор. Пр., та етимологічно він, без сумніву, зв'язаний з IX—X ст.), «ключ» (див. договір 907 р.), «купит» (пор. ст. 16 Кор. Пр.), «другой» (пор. ст. 15 Кор. Пр.), «пойметь» (пор. ст. 13 Кор. Пр.), «роба» (хоч термін згадано лише у ст. 27 Кор. Пр., та походження його дуже давнє), «хотели» (пор. ст. 16, 18 Кор. Пр.), «гривна» (пор. ст. 1, 2, 3 і т. д. Кор. Пр.). Інший ряд термінів, що не зустрічаються у Кор. Пр., за своїм контекстом пов'язується з тими статтями Розш. Пр., які беруть початок в епосі Мономаха. Це, наприклад, терміни «обельний», що вживається лише у статтях про закупів, тісно пов'язаних із законодавством Мономаха (ст. 56, 61, 63, 64 Розш. Пр.); «послухи» — зустрічаються в Уставі Мономаха про послухів (ст. 66 Розш. Пр.). Термін «послух» вжито у Кор. Пр. лише в Уставі Ярославичів, та й то в одній статті (30), замість старого терміну «видок» (пор. ст. 2 Кор. Пр.); термін «ряд» (пор. в ст. 99 «также есть им ряд»). Впадає у вічі тотожність формулювань ст. 92 і 110 («паки ли без ряду»). Термін «ряд» до редакції Володимира Мономаха у Руській Правді не зустрічається. У Кор. Пр. слово «ряди» відсутнє (пор. ст. 99 Троїцького IV списку «како рядил»). Див. також формулювання ст. 50 «ставити, како ся будеть рядил»). До цієї групи слід віднести і ряд другорядних термінів, наприклад «како» (пор. ст. 50—54), «стояти» (ст. 7 Розш. Пр.). Дуже близьке «на том же стоить» ст. 110 до «на том же стояти» ст. 92.

Нарешті, більшість термінів ст. 111 зустрічається у тих статтях, які або беруть початок у часах Мономаха, або відсутні у Кор. Пр. Наприклад: 1) термін «виноват» відсутній у Кор. Пр. і є лише у тих статтях, які з'явилися в епоху Мономаха (ст. 54 і 88 Розш. Пр.). Причому цей термін в обох випадках вжито у негативній формі. 2) «Роботять» (пор. ст. 56, що, без сумніву, відноситься до часів Мономаха, де цей термін вжито також у негативній формі і стосується він закупа як і у ст. 111. 3) Слово «милость» можна зв'язати із словом «промиловался» (ст. 52 Розш. Пр.). 4) «Ворочати» (пор. «воротити» в ст. 38, 39, 60 Розш. Пр.). 5) Термін «в даче» (і подібний до нього термін «придатце») не зустрічається ні в Кор. Пр., ні в Розш. Пр., за винятком ст. 111. 6) Терміни «хлеб» для позначення кабали і «год» в загальному розумінні строку також не вживались раніше.

Тепер можна відновити текст статей 110—111, випустивши терміни, які з'явилися у законодавстві XI ст. і пізніше, тобто відсутні у Правді Ярослава та у договорах з греками: «Холопство**... трое: оже кто хотя купить до полугривны... а второе холопство пойметь робу... а се третье холопство тивунство... (или привяжеть ключь к себе)»***. Можливо, у законодавстві спочатку було названо більше джерел холопства, але пізніше у Розширеній Правді від них залишились лише ті, які підлягали обмеженню.

Якщо порівняти дані термінологічного аналізу, що привів до відновлення найдавнішої частини ст. 110 (яка відноситься, приблизно, до X ст.), з історичною обстановкою, що склалась на цей час, то все це

* Тут і далі скорочення означають: Кор. Пр.—Коротка редакція Руської Правди, Розш. Пр.—Розширена редакція Руської Правди.

** Загальний характер слів «тивунство» і «холопство» (але не суть явища) можна, мабуть, віднести до часів Мономаха (термін «послушество» є у ст. 85, без сумніву, зв'язаний з Мономахом). Раніше такі загальні терміни не зустрічались у Руській Правді.

*** Термін «привяжеть» близький до аналогічних термінів епохи Мономаха — пор. ст. 65, 114. Тому слова у дужках можуть бути і в пізнішій редакції.

дозволить зробити такі висновки. У X ст., у зв'язку з припливом рабів, що перетворились на товар, челядь за своїм становищем різко відділяється від вільних. Було запроваджено ряд суворих правил, за якими карали раба (пор. ст. 17 Кор. Пр.). До цієї ж групи постанов відноситься і найдавніша частина ст. 110 Розш. Пр. У ній проведено чітку межу між рабами і вільними, якої раніше не було, а вже пізніше — з початку XI ст. — ця межа поступово стирається. За заняття холопською працею (тивунство), одруження з рабою, продаж самого себе вільний перетворювався на раба. Якщо виходити з характеру вставок, то оформлення статей 110 і 111 у цілому відноситься до епохи Мономаха. Крім того, редактор додав до всіх трьох казусів декілька доповнень, два з яких стосуються випадку з «рядом», коли заборонялось перетворювати вільну людину на обельного холопа. Три джерела холопства у ст. 110 (одруження з рабою, продаж самого себе у рабство, вступ до тивунів) далеко ще не вичерпують всіх випадків рабства (нема полону, народження від раби, злочину і т. ін). Згадано лише ті джерела обельного холопства, які обмежуються запровадженням «ряда» (договору)*. Що це дійсно так, видно на прикладі другого казусу ст. 110. Спочатку за одруження з рабою людина потрапляла у рабство без будь-якої можливості «ряда» (таким, наприклад, було положення Салічної правди).

Поновлений текст другого казусу ст. 110, що існував ще до Мономаха, говорить, приблизно, про те ж саме. Таким чином, запровадження «ряда» є пізнішим пом'якшенням старого правила. Якщо у ст. 110 найдавнішої редакції йшлося про безумовне закабалення при продажу самого себе (або боргові), то пізніша ст. 111 заборонила навертання вільних у рабство за «дачу». Нарешті, якщо «ряд» у випадку одруження з рабою не приводив до перетворення на справжніх холопів і був пом'якшенням давнього правила, то слід вважати, що застосування «ряда» при вступі до тіунів, яке забороняло перетворювати тих, що вступили, на обельних холопів, також свідчить про полегшення старовинних установлень.

Такими були зміни часів Мономаха в статтях 110—111.

Другий розділ Уставу про холопів (ст. 112—121 Розш. Пр.) так само, як і ст. 110—111, містить риси, що пов'язують його з редакторською діяльністю Володимира Мономаха. Так, фраза «а заповесьть и господин» (ст. 112) близька до тексту «а заповесьть на торгу» (ст. 34 Розш. Пр.). Остання фраза відсутня у відповідній їй ст. 13 Кор. Пр. і є нововведенням. До ст. 32 Розш. Пр., де говориться про розшук челяді, також встановлено слова «а заключить и на торгу», яких немає у ст. 111 Кор. Пр. Отже, можна припустити, що фраза «а заповесьть и господин» у ст. 112 — редакційне доповнення. Зауважимо, що схожість ст. 112 зі ст. 34 Розш. Пр. виявляється не в їхніх основних частинах, а у нововведеннях редактора.

У зв'язку з поширеною процедурою розшуку збіглих до ст. 112 було внесено поняття зловмисності — «аже слышав кто или зная и ведаая». Таким чином, ст. 112 протиставляється тепер ст. 115, де згадуються випадки незловмисного переховування холопа («кто не ведал» — пор. ст. 19 Розш. Пр., що вперше з'явилась лише при Мономахові, коли існувала подібна термінологія: «ни ведають, ни знают его»). Зв'язок поняття зловмисності з законодавчою діяльністю редакторів Розш. Пр.

* У тому, що мова йде про обмеження джерел рабства при перетворенні вільних на рабів, можна переконатися на прикладі другого випадку ст. 110 (вільний одружується з рабою) — загроза навернення у рабство, природно, не могла стосуватися холопа.

епохи Мономаха добре помітний у ст. 55, без сумніву, складеній у цей час, де таке поняття присутнє: «не ведая запустить за нее товар». Названа стаття подібна до ст. 116 Пушкінського списку: «куны вылжет, а он будет не ведая вдал». Кількість прикладів можна збільшити: ст. 37 Розш. Пр. відзначає випадки скуповування краденого, коли перекупник «не знает, у кого купил», пор. також ст. 118: «кренеть нюжь холоп не ведая». У Короткій Правді не вживаються ні термін «ведать», ні термін «знать».

Фраза «а дасть ему хлеба» до ст. 112, очевидно, вставлена також редактором Розш. Пр. Термін «хлеб» як засіб затримання людини вживається лише у ст. 111 Розш. Пр.: «Ни по хлебе роботять», яка складена також редакторами Розш. Пр. До того ж сама побудова фрази (починається з «а») вказує нам на її вставочний характер. Слова «укажеть ему путь» також з'явилися, певно, у результаті діяльності редакторів Розш. Пр. Раніше ця термінологія у Розширеній Правді не зустрічалась. Саме по собі точне розрізнення казусів допомоги холопам — явище досить пізне. Цей випадок, може бути, збігається зі згаданим у ст. 115 «повесть дееть», де говориться про ті ж самі казуси, як і у ст. 112, тільки у випадку, коли людина не знає, що дає притулок холопові²². До того ж обидва терміни не зустрічаються у Кор. Пр. Їх належить зіставити з терміном «заповесть» (тобто повідомити), що, як зазначено, відноситься до епохи Мономаха (пор. ст. 34 Розш. Пр.).

Ст. 115, таким чином, тісно пов'язана зі ст. 111, і її редакція, що збереглась до нашого часу, датується часами Володимира Мономаха. Ми вже згадували про вирази «повесть дееть», «не ведая». Те ж саме можна сказати і про фразу «а платежа в тонь нетуть», яка збігається з додатком редакторів Розш. Пр. у ст. 29 цієї редакції Руської Правди: «то ему за платежь» (ця фраза відсутня у ст. 2 Кор. Пр., що їй відповідає). Мало того, подібна фраза зустрічається у ст. 62 Розш. Пр., безумовно, складеної законодавцем часів Володимира Мономаха («яко же в свободнем платеж»). Цікавий збір побудови цієї фрази зі ст. 64 Синодального списку про закупа («плата в томь»). Звичайно, нічого подібного у Кор. Пр. немає — навіть у термінологічному відношенні.

Отже, редактор Розш. Пр. вже бачить різницю між навмисним і ненавмисним злочинами («ведая» і «не ведая»). Мало того, тепер чітко розрізняються окремі види приховування збіглих, чого раніше, безумовно, не було. Якщо раніше вільний давав клятву, що холопа у нього немає і на цьому справа кінчалась, то тепер він відповідав і у тому випадку, якщо «ведая», вказував збіглому путь.

Відповідальність за різні випадки допомоги холопу зростала. Але, з другого боку, з розвитком судочинства знищувалась кара за ненавмисне підсобництво збіглому холопу. Те ж правило поширювалось і на випадки надання холопу кун (ст. 116), купівлі збіглого холопа (ст. 118).

У ст. 113 до редакційної роботи епохи Мономаха належить уточнення: «дасть весть». Термін «весть» відсутній у Кор. Пр. і по характеру збігається з вищезгаданим терміном «повесть дает» (ст. 115), «проведавши» (ст. 114). До цієї ж редакції належить постановка питання «не ублюдет ли». Раніше (у договорах з греками) подібного не було. Це якоюсь мірою пов'язується з посиленням відповідальності за переховування холопа.

Вводилась нова редакція ст. 114. Вона також, безумовно, пов'язується з діяльністю редактора епохи Мономаха:

²² L. K. Goetz. Das Russische Rehx, Bd. III, Stuttgart, 1912, стр. 43.

1) фраза «в своем любо городе» аналогічна фразі «в своем городе» ст. 34 Розш. Пр., яка замінила існуюче раніше «в своем миру» (див. ст. 13 Кор. Пр.). Згадка про місто відсутня взагалі в Кор. Пр. і з'являється в Розш. Пр. у вигляді вставок. Наприклад, у ст. 89 Розш. Пр. «и своего города», 36 Розш. Пр. «во одномъ городе» — пор. ст. 14—15 Кор. Пр.;

2) «[на]местник» замінений «посадником», про якого немає ні слова в Кор. Пр.;

3) «поведавши» якось пов'язано зі згаданими уже випадками «ведая» і «не ведая»;

4) вводилась, мабуть, фраза «увязати холопа», що відповідає пізнішому холопському праву, сам термін «увязати» пов'язаний з ст. 65 Розш. Пр.— «розв'язавше»;

5) запроваджувалось правило «дати ему взявную 10 кун» (пор. 9 кун в ст. 107, 109 при звільненні рабів і т. д.);

6) «И гоня» відповідає новій процедурі розшуків ст. 7 Розш. Пр. («след гнать»);

7) з'являється «отрок», який керує розшуком челяді. В цілому стаття змінила свій зміст. Тепер уже отрок, а не посадник (намісник) розшукує збіглого раба. «Отрок» зустрічається лише в Розш. Пр. ст. 9, 11, 20, 74, 97, тобто в статтях, що є вставками до першої частини Розш. Пр. або прямо належить до епохи Мономаха.

Якщо при розшуку хазяїн завчасно не повідомляв посадника про втечу холопа («не було заклича на торгу»), то він не ніс відповідальності у випадку, коли раба не вдавалось зловити (пор. ст. 112 про відповідальність переймача). Якщо зростала відповідальність приватних осіб при «перееме» (пор. ст. 113), то поряд з цим усувалась можливість одержання грошей від держави, у випадку завчасного повідомлення про втечу холопа. У ст. 118 додано поняття «не ведая» і, можливо, змінено випадок, коли застосовувалась «рота».

Серйозної переробки зазнала і третя частина Уставу про холопів у зв'язку зі змінами у положенні холопів, які відбулись на час Мономаха. Відповідно із скасуванням Ярославичами вбивства холопа, у випадку образи ним вільного мужа, було скасовано і право відбирання у хазяїна холопа за борги. Тому ст. 117 Розш. Пр. містить альтернативу «выкупати его господину, али лишитися его»*. Вводилась нова ст. 120 про збіглого холопа — вора**.

Тепер у випадку крадіжки, вчиненої холопом, «господину платити за нь урок, что будет взял» — замість попередньої альтернативи (видача холопа позивачу або викуп його хазяїном). Ця нова постановка збігається з трактуванням Мономаха відповідальності хазяїна за крадіжку, вчинену холопом — закупом в ст. 64: «Господин платити за нь» (термін «урок» схожий з уроком смердам в ст. 45, пор. також ст. 63 Розш. Пр.). У відповідності з введенням поняття злочинного заміру в ст. 116 додається: «а он будеть не ведая вдал» (пор. «не ведая запустить за нь товар» в ст. 55 та ряд статей другої частини Уставу про холопів).

У ст. 121 дописано закінчення: «с кимь будеть крал, а жене и де-

* Відповідні заміни необхідні в ст. 116 Археографічного II списку Пушкінської групи («а не лишитися»). У ст. 121 Мясниковського списку залишено лише «господину выкупати», а слова: «и любо выдати» як такі, що суперечать практиці — відсутні. Те ж саме в Археографічному II списку Пушкінської групи.

** Ст. 120 Розш. Пр. повторює ст. 119, тому початок ст. 119 опущено в Синодально-Троїцькій групі. Але в ст. 120 плата розцінюється по «уроку» (пор. ст. 45 Розш. Пр.). Це збігається з ст. 63, де вказується «урок» у випадку крадіжки коня обельним холопом.

тям не надобе, но оже будеть с ним крали». Це закінчення,— безперечно, вставка. У Новгород-Софійському списку перед вказаними словами стоїть: «до зде слово о Правде Руськой» та й за змістом ці слова мають характер вставки, що з'явилась у зв'язку з розширенням судово-кримінального законодавства, характерного для епохи Мономаха.

Фраза про жінку та дітей пов'язана з питанням про співучасть («с кимь будет крал... будуть с ним крали...»). Вона подібна до ст. 7 Розш. Пр., яка відноситься до епохи Мономаха («Выдадить и всего с женою и детьми»). Доповнення відповідає ряду вищезгаданих вставок про злочинний замір. З другого боку, редактори Розш. Пр. роблять виняток: сім'я холопа не відповідає за його злочини, якщо вона не бере участі в крадіжці. Тут не ставиться звичайне для законодавства Мономаха питання про співучасть сім'ї у злочині чоловіка: холопи на досліджуваний період стали дорогим товаром, і князь не хотів поширювати в усіх випадках відповідальність на їх сім'ї, як він чинив щодо вільних. Слова «не надобе» термінологічно характерні для останніх статей Розш. Пр. (ст. 19, 48, 93, 106). Вираз «князю в продаже» пов'язано з переходом від доменіальної практики до державного життя.

Отже, з часом правління Мономаха пов'язана лише редакційна переробка статей 112—121 Розш. Пр., а звідси — основу їх слід даувати більш раннім часом.

У пам'ятці виявлено ряд рис, близьких руському праву, що відображене у договорах Русі з Візантією. Уже сама проблематика головної частини Уставу (пошуки збіглого холопа) говорить про його схожість з договорами X ст., коли втечі рабів були основною проблемою холопського права. У цій частині немає жодного слова ні про князя, ні про штрафи — «продажи» на його користь. Ця особливість Уставу характерна і для Правди Ярослава, яка в своїй основі належить також X ст.

Спорідненість частин статей Уставу і договорів проявляється також і в термінології. Наприклад, термін «кренеть» (купить) в ст. 118, безсумнівно, стародавній за походженням (ні Устав Ярославичів, ні Розширена Правда його не знають) — він зустрічається в ст. 2 договору 944 р. («аще кто крнеть»). В пізніших списках Розш. Пр. він замінюється терміном «купит» (Пушкінський і Троїцький IV списки) *. Частина слів, що є тільки в Уставі про холопів, але не зустрічається ні в Розш. Пр., ні в Кор. Пр., пояснюється завдяки ряду явищ і термінів, згаданих лише в Кор. Пр. і договорах. Так, «переимати», «переем» (ст. 113—114) зв'язується з терміном «имати», згаданим у договорі з Візантією відносно челяді (ст. 12 договору 911 р.: «украден будеть челядин... да имуть и в Русь... обретаемое да имуть е»). Але мало того, ці слова пов'язуються з статтю 40 Кор. Пр., де згадується «кто изымал» і з статтю 41 Кор. Пр.— «емец» і т. д.

В Уставі зустрічаються ряд давніх дієслів з приставкою «у», що якое перегакуються з термінологією договорів. Так, слово «усрящеть» (ст. 115) можна пояснити лише з допомогою ст. 3 договору 944 р., де трапляється «ускочить» і «обрящеться». Ряд дієслів з приставкою «у» відсутні не лише в дальшому тексті Розш. Пр., але і в Кор. Пр.: «увязати», «упустить», «устрелить» в Розенкампівському списку (ст. 114), «ублюдеть» (ст. 113), «укажеть ему путь» (ст. 112), «усрящеть» (ст. 115). В Розш. Пр. фактично немає жодного нового

* Те, що слово «кренеть» зустрічається в ст. 25 і 27 договору Смоленська з німцями 1299 р. за першою редакцією («Памятники Русского права» — далі ПРП, вип. II, стор. 66), показує велику стійкість архаїчної термінології в Новгороді.

дієслова з приставкою «у». Два з трьох дієслів з приставкою «у» в Розш. Пр., яких немає у Кор. Пр., можна легко пояснити, виходячи з лексику договорів з греками («убежить» в ст. 65 Розш. Пр.—пор. з ст. 4 договору 911 р., де також є «умрет», що зустрічається і в ст. 50 Розш. Пр.). Третє дієслово — «увидеть» в ст. 59 Розш. Пр. і пов'язане з давнім правилом викупу раба*. Це слово було неясне уже в часи Розш. Пр., а тому в ряді списків замінюється іншими («уведет», «у вередит»).

В Кор. Пр. приставка «у» в дієсловах вживається досить часто, причому в ряді слів, безумовно, давніх за походженням (напр. «убити» ст. 1, 19, 20, 21, 23, 38, «ударить» ст. 3, 17, «утнет» ст. 4, «усохнеть» ст. 4, «уоставил» ст. 22, «увести» ст. 29, «умучать» ст. 33).

В ряді випадків пізніша Розш. Пр. відкидає цю приставку (в ст. 78 Розш. Пр. стоять «мучить» замість «умучить», ст. 33 Кор. Пр.). Іноді Розш. Пр. взагалі не вживає дієслова з цією приставкою (в ст. 38 Розш. Пр. немає дієслова «увести», яке зустрічається у відповідній ст. 29 Кор. Пр.). Нарешті іноді ця приставка замінюється другою (напр., «потнет» в ст. 30 Розш. Пр., у списках Пушкінської і Карамзінської груп замість «утнет» в ст. 4 Кор. Пр.). Навпаки, у договорах з греками X ст. і в «Повести временных лет» приставка «у» зустрічається досить часто, особливо в давніх словах: у «Повести временных лет» «уводы», «умыкаху», «укротившюся» і т. д.; у договорі 911 р.—дієслова «удолжеет», «умрет», «урядив», «утвердить», «урядимся»; в договорі 944 р.—«утвердिति» (ст. 1), «уоставлено есть» (ст. 2), «увидел» (ст. 2), «ускочить» (ст. 3, 4), «украсти» (ст. 6), «убьет» (ст. 13), «ударить», (ст. 14), «уведить» (ст. 15). Іноді ця приставка вживається при викладі постанов, пов'язаних з крадіжкою челяді — пор. «украден», «ускочить» в ст. 12 договору 911 р.

Крім термінологічної подібності, друга частина Уставу має багато спільного з попередньою і по казусах, згадуваних у ній. Так, ст. 112 встановлювала відповідальність осіб (що сприяли збіглому холопу) у 5—6 гривен**. Це менше ніж встановлено відповідною статтею (29) Кор. Пр., де у випадку крадіжки челяді платили за образу 12 гривен, причому така ж розцінка в ст. 17 Кор. Пр., пов'язаної з Ярославом. Це пояснюється підвищенням ціни на холопів на початку XI ст. У ст. ж 112 Розш. Пр. вказано вартість раба, яка існувала до підвищення ціни на холопів. Тому ця стаття в своїй основі більш давня, ніж епоха Ярослава, тобто належить до X ст. Аналогічна цій статті Уставу частина Закону судного, що розглядає типи покарань за переховування збіглих: «Иже крыеть чюжего раба. Подмолвивы чюжего раба и крыя его, о не яве творя, повинен есть, и ть господину тому, или иного купил, или цену да дасть и да биется»²³. Тут згадується кара, яка рівнялась вартості раба, тобто 5 гривнам. Порядок розшуку раба в договорі 911 р. дано у більш загальному вигляді — «О том еще украден будет челядин Руский и жаловати начнут Русь». У ст. 112 Розш. Пр. у повній відповідності з характером внутрішнього законодавства це положення конкретизується: «Аже холоп бежит, а заповесть господин». Це правило

* У ст. 29. Кор. Пр. є зворот «уведеть чуж холоп», схоже дієслово (в іншому розумінні) зустрічається в ст. 15 договору 944 р. («уведать»).

** Друга частина Уставу, кажучи про різні випадки переховування і допомоги холопам не згадує про їх крадіжку. Цій проблемі присвячені більш давні статті — 11 і 16 Кор. Пр., включені до Правди Ярослава, однак лише в окремих випадках (крадіжка, вчинена варягом, процедура зведення при крадіжці). Спершу крадіжка челяді не відрізнялась від крадіжки різних предметів, тобто діяла ст. 13 Кор. Пр.

²³ Закон судный людем Пространной и Сводной редакции, М., 1961, стор. 65.

виникло пізніше і, може, виходить з постанови ст. 12 договору 911 р.

Статті 113—114 Розш. Пр. установлювали плату за «переєм» збіглої челяді. Ст. 4 договору 944 р. згадує таку ж плату і, що особливо характерно, в тій же пропорції до ціни раба (схожі і терміни обох статей — «переєм», «переимати», «имчъное», пор. «взябное», пізніше (у ст. 114). За 7 ст. договору 944 р. ціна раба дорівнювала 10—8 золотникам. При спійманні раба платився «переєм» два золотники, що становило $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{5}$ частину всієї суми (10—12 золотників). Причому в договорах відрізнялась плата за «средовича» від плати за молодого хлопця чи «девицу добра» (10 золотників і 8 золотників). Різниця в ціні за холопа і рабіню є і в Кор. Пр. Дівчата вище цінились на ринку рабів. Аналіз плати за «переєм» раба в Уставі і плата за «переєм» в Уставі Ярославичів показує давній характер Уставу²⁴. Згідно зі ст. 113 Розш. Пр. «емец» несе відповідальність за збіглого, йому йшов і «переєм». У ст. 4 договору 944 р. той, хто повертає хазяїну раба, одержує «переєм».

У літературі існують різні думки щодо питання, кому платити за «переєм». М. О. Рожков²⁵, посилаючись на ст. 113 Уставу, вважає, що плата йшла приватній особі, а значить «емец» — приватна особа. З ним погоджується Л. Гетц²⁶, який вважає, що самого слова «емец», тобто такого поняття, не існувало. У даному випадку повинно було стояти слово «мечник»²⁷. М. Ланге, М. П. Мрочек-Дроздовський²⁸ думають, що «емец» — чиновник, який і одержував «переєм». В уставах та договорах плата за «переєм» призначалась тому, хто затримував раба, тобто не мало значення, була ця людина приватною особою чи чиновником. У княжому Уставі «емец» все більш ставав чиновником, якому йшло певне відрахування від штрафу. Він поступово починає керувати розшуком челяді. Спочатку це був мечник, а в Розш. Пр. — отрок. На перших порах розшуки холопа були пов'язані безпосередньо з намісником. Лише пізніше склалось правило, яке остаточно зафіксовано в існуючій зараз редакції ст. 114 Розш. Пр.: якщо посадник не знав про втечу холопа («не было заповеди на торгу»), то він не ніс відповідальності, коли не вдавалось спіймати раба. Але якщо він знав про цю втечу, то відповідав у тому випадку, коли не пощастило схопити збіглого.

Якою б заплутаною не була редакція ст. 114, ясно, що в ній говорить про відповідальність посадника при спійманні збіглого холопа, особливо у випадку невдачі («аще ли кто искушения сего не даст отворити, местник да погубит правду свою» — у договорі 911 р.; «аще упустить и гоня, а себе ему пагуба» — говорить ст. 114 Кор. Пр.). При цьому в Карамзінському списку «посадник» замінено «наместником», що і ще більше підсилює схожість.

Отже, якщо «наместник» керував розшуком челяді, то спершу йому йшов «переєм», а якщо він упускав раба, то йому «переєма» не було. Ст. 12 договору 911 р. схожа з ст. 114 і за структурою: спочатку йде частина, присвячена розшукуванню холопа самим позивачем: «холопа сам досочиться», а у договорі: «да ищут...». Далі, можливо, йшло

²⁴ Більш докладно про розвиток «переєма» див. ПРП, вип. I, М., 1952, стор. 104—105, 171.

²⁵ Н. А. Рожков. Исторические и социологические очерки, ч. I, М., 1906, стор. 210—211.

²⁶ L. Goetz. Назв. праця, стор. 139 і далі.

²⁷ Там же, стор. 146.

²⁸ М. П. Мрочек-Дроздовский. Исследование о Русской Правде, вып. 2, М., 1885, стор. 161.

правило, яке говорило про необхідність повідомлення про втечу челяді чиновнику («жаловати начнут Русь» пов'язано з більш пізнім «поведевше» ст. 114). Щоб збільшити цей ряд порівнянь, доречно згадати й інші статті Розш. Пр. і договорів, де йдеться про порядок розшуку рабів. Цікаве порівняння ст. 115 Розш. Пр. з ст. 3 договору 944 р. В обох документах зберігається правило — у випадку втечі раба хазяїн присягався, що «челядин» дійсно втік від нього — «то ити ему роте» (ст. 115 Розш. Пр.) або ст. 3 договору 944 р. «аще ускочить челядин... да на роту идуть наши хрестеане Руси». Інститут «роты» зберігається і в ст. 10 Кор. Пр. для варягів («то на роту»). Ця присяга («рота») в якійсь мірі позначилась на першій редакції ст. 115.

Ст. 118 Уставу про холопів порівнювалась нами термінологічно з договорами (крім терміну «кренуть», там згадується «рота»). Первісний зміст статті можна пояснити лише співставляючи її з ст. 16 Кор. Пр., що належить до періоду не пізніше епохи Ярослава. Згідно з ст. 16 Кор. Пр. перекупщик одержував гроші незалежно від того, знав він чи не знав, що купив челядина, а останнього забирав потерпілий: «у кого то будет купил, а той ся ведеть ко другому».

Отже, і в ст. 118 постановка питання про зловмисність («ведая» і «не ведая») належить до більш пізньої епохи, тобто, напевно, виникла внаслідок діяльності Мономаха (до речі, термін «ведая», відсутній в Кор. Пр., з'являється в Розш. Пр.—і лише в тих частинах, які безпосередньо пов'язуються з діяльністю Мономаха). Тоді ст. 118 в первісній редакції можна перевести так: якщо хто зробить спробу закабалити чужого холопа («кренет»), то одержить назад свої гроші, а хазяїн одержить свого холопа. Ця частина збігається з ст. 12 договору 911 р., де заборонялось холопа «по нужи» продавати, тобто за борги. А якщо він проданий, то повертається хазяїну. Слід думати, що і закабалення (ст. 118) мало місце за борги. Ст. 118 за структурою і змістом пов'язана з ст. 116, яка належить до пізнішого часу (див. нижче), в ній говориться також про одержання холопом грошей (не в борг — про це в ст. 117) або вступ до кабали («куне вылжет»). Мабуть, тут ми маємо дві редакції одного правила, зроблені в різний час.

Ст. 119 говорить, що коли збіглий холоп дістав товар, то його забирав хазяїн («господину же и товар»). Цей принцип пов'язувався якимось з правилом ст. 4 договору 944 р., за якою збіглий челядин повертався хазяїну з усіма речами.

Значна частина третього розділу Уставу складена в XI ст., а точніше в часи Ярославичів. Ст. 117 цього розділу, описуючи покарання за злочин, вчинений холопом, дає альтернативу: «выкупати его господину и не лишитися». Хазяїн не втрачав холопа, що заборгував, укладаючи угоду за розпорядженням цього ж хазяїна *. Так само не можна було «яти» холопа, який образив вільного мужа по ст. 17 Кор. Пр. (у варварських правдах кара холопа за образу ним вільного мужа і за крадіжку — однакова). Отже, ст. 117 Розш. Пр. була складена лише після 1015 р. Раніше існувало правило, згідно з яким холопа, що вчинив крадіжку, забирали у хазяїна (так само, як і у випадку образи холопом вільного мужа першого вбивали). Залишки цього порядку ми й знаходимо в ст. 116, за яким хазяїн може «лишитися» раба. Та й сам казус ст. 116 (шахрайські угоди холопа) архаїчніший ст. 117: потрібні були серйозні зміни в житті суспільства, щоб хазяїн сам став допускати холопа до торгових операцій. При Володимирі

* Б. О. Романов пише: «...Мабуть, мається на увазі, що хазяїнський борг перевищував риночну ціну цього холопа» (Б. А. Романов. Назв. праця, стор. 77).

Мономахові, коли мова йшла про крадіжку, вчинену холопом, уже ні слова не говориться про можливість відібрання холопа у хазяїна. Так, в ст. 64 про закупа все передавалось на розсуд хазяїна: платити йому борг закупа чи продавати того. Вжито навіть новий термін — «продаст», а не «лишитися». При цьому лишок грошей хазяїн забирав собі. Таке нове становище залежало від подорожчання рабів, нестачі робочих рук. Тепер уже для хазяїна втрата холопа була невідною.

Статті 119, 121 Уставу не знають плати потерпілому подвійної «обиды», яка з'явилась у пізнішій редакції ст. 46 Розш. Пр. Вони також більш давнього походження, ніж нововведення Мономаха.

До подібного висновку приводить і аналіз «роты». В Кор. Пр. цей інститут згаданий як вид доказу для варягів, коли їх ображали — і тільки (ст. 109 Розш. Пр.). «Рота» застосовувалась і під час стягнення боргу (ст. 52), і для свідків (ст. 37). Змінився і сам зміст «роты». Складний характер «роты» в Розш. Пр. відзначали ряд дослідників (в неї включають навіть поединки).

В княжому Уставі Ярославичів «роты» зовсім не було. Чи не зазнала «рота» за часів Ярославичів трансформації? Якщо в ряді статей третьої частини Уставу «рота» не згадується, тим більше в таких випадках, в яких пізніше вона була звичайним явищем (борг), то перед нами новий доказ виникнення їх у другій половині XI ст. Характерно, що в деяких статтях (115, 118 Розш. Пр.) ранньої епохи «рота» існує.

Характерною ознакою третьої частини Уставу є відсутність зв'язку по казусах з договорами 911—944 р., який ми спостерігали в другій частині Уставу. Змінилась сама проблематика Уставу. Торгівля холопами у ній відіграє головну роль, а не тільки втеча і крадіжка їх, як раніше.

Термінологічно остання частина Уставу також пов'язана з діяльністю Ярославичів. Наприклад, слово «выкупить» (ст. 121), яке не зустрічається в пізнішій частині Розш. Пр., є в ст. 2 Розш. Пр., пов'язаній з Правдою Ярославичів 1072 р. Слова «торг» немає в Кор. Пр. (більшість цих статей пов'язана з діяльністю Ярославичів).

Основні підсумки аналізу Уставу про холопів зводяться до такого. Устав про холопів своїм корінням сягає в російське законодавство X ст. В цьому позначились ті зміни, які відбулись в процесі розвитку феодальних відносин в XV ст. Дуже цікаве спостереження І. І. Смирнова про те, що в Уставі про холопів «феодальної сеньйорії ніяк не видно», а «основний фон, на якому розгортаються дії казусів статей Уставу про холопів, складає феодальне місто»²⁹. Але, як ми знаємо, боярська вотчина вперше в російському законодавстві з'являється тільки за часів Розш. Пр. (боярські холопи згадуються лише в ст. 46). Тому відсутність сеньйоріальних елементів в Уставі також може говорити про архаїчність його первісного ядра. Наявність Уставу в складі Розш. Пр. не може свідчити про поступове збільшення питомої ваги холопів у соціально-економічному житті давньоруського суспільства. Навпаки, характер обробки норм холопського права, які склались протягом X—XI ст., в Розширеній Правді говорить про тенденцію до злиття холопів з основною масою феодально залежного населення. Про це свідчило перш за все виділення з середовища холопів вузької групи «обельных холопов», тобто безпосередніх рабів. Процес становлення феодальних відносин на XII ст. був уже пройденим етапом. Русь вступала в період розгорнутого феодалізму.

²⁹ И. И. Смирнов. Назв. праця, стор. 169.

З історії міжнародних відносин і зв'язків

Л. О. ЛЕЩЕНКО

УКРАЇНА НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ 1946 р.

У міжнародних стосунках перших післявоєнних років чітко визначились два діаметрально протилежні курси, два різні підходи до розв'язання світових проблем. Ці суперечливі тенденції впливали з різних цілей, що їх переслідували головні держави антигітлерівської коаліції в роки другої світової війни.

Проте в 1945—1947 рр. під тиском світової прогресивної громадськості, яка рішуче наполягала на цілковитому викоріненні фашизму й недопущенні його відродження, лідери США та Великобританії не могли ухилитись від розгляду питань мирного врегулювання в Європі й змушені були погодитись на розробку та укладення мирних договорів насамперед з колишніми сателітами фашистської Німеччини — Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією.

Завдяки величезному міжнародному авторитету СРСР, його вирішальній ролі в розгромі фашизму стала можливою домовленість між союзниками про участь Української РСР і Білоруської РСР у мирному врегулюванні відносин з колишніми ворожими державами.

Порядок підготовки й підписання мирних договорів був предметом обговорення кількох міжнародних конференцій, що їх проводили головні держави антигітлерівської коаліції. Згідно з рішенням Потсдамської конференції 1945 р., складання проектів мирних договорів доручалося Раді Міністрів закордонних справ (РМЗС), до складу якої входили СРСР, США, Великобританія, Франція і Китай¹.

В результаті тривалих дискусій на Лондонській сесії РМЗС (11 вересня — 2 жовтня 1945 р.), Московській нараді міністрів закордонних справ СРСР, США і Великобританії (16—26 грудня 1945 р.) та на двох Паризьких сесіях РМЗС (25 квітня — 16 травня та 15 червня — 12 липня 1946 р.) було в основному закінчено розробку проектів п'яти мирних договорів і визначено склад та місце проведення мирної конференції.

Конференція по обговоренню проектів мирних договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією відкрилась у Парижі, в Люксембурзькому палаці, 29 липня 1946 р. У ній взяла участь 21 держава — 5 членів РМЗС (СРСР, США, Великобританія, Франція і Китай) і 16 держав, учасниць антигітлерівської коаліції — Австралія, Білоруська РСР, Бельгія, Бразилія, Голландія, Греція, Індія, Канада, Нова Зеландія, Норвегія, Польща, Українська РСР, Чехословаччина, Ефіопія, Югославія, Південно-Африканський Союз. Крім того, Австрія, Албанія, Єгипет, Ірак, Іран, Куба і Мексика були присутні як «запрошені держави» і мали право брати участь у дискусії та висловлювати свою точку зору з питань, що безпосередньо торкались їхніх інтересів.

Паризька мирна конференція стала ареною впертої дипломатичної боротьби демократичних держав на чолі з СРСР проти імперіалістичного блоку, керованого США. Гострі, запеклі дискусії точились

¹ Потсдамская конференция руководителей трех великих держав. Документы, журн. «Международная жизнь», 1965, № 10, стор. 151, 154, 156—157.

на пленарних засіданнях конференції, у її численних комітетах, підкомітетах та комісіях.

Сам факт відкриття конференції, конструктивні пропозиції делегації СРСР, спрямовані на досягнення погоджених рішень, викривали наклепницькі вигадки буржуазної пропаганди про те, нібито Радянський Союз не бажав скликання мирної конференції і погодився на неї тільки під «тиском» західних держав, що зробив це він, мовляв, з єдиною метою — використати трибуну конференції для антикапіталістичної пропаганди².

В даній праці увага акцентується лише на головних питаннях, з яких виступала Українська РСР, на тій позиції, яку займала Україна серед найпоштовітніших борців за викорінення фашизму, за встановлення справедливого і демократичного миру.

До складу делегації Української РСР на Паризькій мирній конференції входили А. М. Барановський, проф. М. Н. Петровський, О. Д. Война, В. Я. Тарасенко, проф. М. Птуха, О. К. Касименко та ін. Очолював її заступник Голови Ради Міністрів і міністр закордонних справ УРСР, видатний радянський дипломат Д. З. Мануїльський. Представники України були обрані на важливі посади: Д. З. Мануїльський — віце-головою комісії з політичних і територіальних питань по Італії, А. М. Барановський — головою комісії по Румунії, М. Птуха — доповідачем комісії по Угорщині³.

У зв'язку з висвітленням діяльності Паризької мирної конференції не можна не згадати мерзенні вихватки українських буржуазних націоналістів, які всіляко намагалися утруднити й перешкодити розгортанню активності Радянської України на міжнародній арені. Зокрема так званий «український конгресовий комітет в Америці» на чолі з своїм «президентом» Степаном Шумейком звернувся до Паризької мирної конференції з спеціальним меморандумом, в якому навіть наважувався заперечувати повноваження делегації УРСР на тій підставі, що вона виступала в тісній згуртованості з делегацією СРСР, спільно захищаючи інтереси всього радянського народу.

«Комітет» дійшов до абсурду, твердячи, нібито українські буржуазні націоналісти відіграли майже «провідну роль» у вигнанні німців з України і, мовляв, тому саме вони мають право на участь у мирній конференції⁴. Ця жменька збанкрутілих політиканів-безбатченків пішла на пряму провокацію, пропонуючи обговорити так зване «українське питання», суть якого зводилась до виділення Західної України, Закарпатської України, Буковини й української частини Бессарабії в окрему адміністративну одиницю та передачі її під опіку ООН⁵.

Таким чином, українські буржуазні націоналісти пропонували конференції займатися не мирним врегулюванням, а розчленуванням території СРСР, відривом частини українських земель, населення яких уже проявило свою волю й здійснило мрію про возз'єднання в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі. Зухвалі претензії українських буржуазних націоналістів — платних агентів міжнародного імперіалізму — не знайшли на конференції підтримки навіть з боку

² Philip E. Mosely. Peacemaking, 1946, журн. «International organization», February, 1947, vol. 1, № 1, стор. 22—32; Harold Nicolson. Peacemaking at Paris: Success, Failure or Farce? журн. «Foreign Affairs», 1947, vol. 25, № 2, стор. 192.

³ Архів МЗС УРСР, ф. 5, 1946, спр. 20, арк. 18, 159.

⁴ Memorandum on the Ukrainian Situation to the Paris Peace Conference. «The Ukrainian Quarterly», vol. 3, № 1, Autumn, 1946, стор. 56—60.

⁵ The Coming Peace Conference (editorial), журн. «The Ukrainian Quarterly», vol. 2, № 2, Winter, 1946, стор. 110.

представників західних держав, які не бажали викривати себе в очах світової громадськості.

Участь СРСР та інших демократичних держав істотно вплинула як на характер Паризької мирної конференції 1946 р., так і на її рішення. Під впливом Союзу РСР держави-переможниці погодились заслухати думку й переможених країн, чого не було на мирній конференції 1919 р. Завдяки широкій гласності цього важливого міжнародного форуму, світова громадськість безперервно стежила за ходом його роботи, могла виразно бачити позиції тих чи інших держав, спостерігати титанічну боротьбу СРСР, усіх демократичних держав за міцний справедливий мир.

Зрозуміло, що така гласність не була до вподоби дипломатам США і Великобританії, які звикли вирішувати міжнародні питання в глибокій таємниці від народів світу, за старим імперіалістичним звичаєм «розділяй і владарюй». Тому не дивно, що принцип «відкритої дипломатії» зазнавав шалених нападок з боку представників західних держав, які твердили, нібито відкрита дискусія була однією з причин незадовільного ходу конференції. Член англійської делегації Г. Нікольсон бідкався, що дипломатичні переговори неможливо вести «за допомогою гучномовців»⁶. Міністр закордонних справ Великобританії Е. Бевін також скаржився на «зловживання гласністю конференції»⁷.

Особливе невдоволення імперіалістів викликала та обставина, що згідно з прийнятою РМЗС пропозицією СРСР конференція схвалювала тільки рекомендації, що їх потім розглядала і остаточно затверджувала «велика четвірка» — СРСР, США, Великобританія і Франція. Такий порядок усував можливість застосування імперіалістами «машини голосування» і нав'язування механічною більшістю своїх умов миру, гарантував захист інтересів СРСР та дружніх йому держав. Цей принцип став приводом для галасливої антирадянської кампанії, піднятої ідеологами імперіалізму. Вони облудно заявляли, нібито СРСР наклав якісь «обмеження» на конференцію, які порушували права малих націй — учасниць конференції⁸, і що взагалі конференція «проходила в мішку, зав'язаному з усіх чотирьох кінців»⁹. Проте навіть Г. Нікольсон був змушений визнати, що конференція «надала малим державам і ворожим країнам вільну можливість викласти свої погляди»¹⁰.

Робота Паризької мирної конференції проходила в складних умовах, оскільки майже з кожного питання висловлювались діаметрально протилежні погляди. Навіть у вирішенні, здавалося б другорядних, процедурних питань виявлявся глибокий зміст боротьби двох напрямків — демократичного та імперіалістичного.

Бажаючи створити собі сприятливі умови при голосуванні, США і Великобританія вирішили відмовитись від погодженого й схваленого за їх участю рішення РМЗС про організацію та правила процедури мирної конференції¹¹ і почали наполягати на тому, щоб рекомен-

⁶ Harold Nicolson. Peacemaking at Paris; Success, Failure or Farce? стор. 197.

⁷ Е. А. Коровин. Парижская мирная конференция, М., 1946, стор. 9.

⁸ Winifred N. Hadsel. The Five Axis Satellite Peace Treaties. Журн. «Foreign Policy Reports», 1947, vol. XXIII, № 3, стор. 24.

⁹ Harold Nicolson. Назв. стаття, стор. 191.

¹⁰ Там же, стор. 192.

¹¹ В липні 1946 р. РМЗС дійшла згоди, що «рішення конференції з питань процедури схвалюватимуться більшістю голосів. Рішення з усіх інших питань схвалюватимуться більшістю в дві третини голосів» (Архів МЗС УРСР, ф. 5, 1946 р., спр. 20, арк. 264—266).

даціями конференції вважалися не тільки рішення, схвалені кваліфікованою більшістю в $\frac{2}{3}$ голосів, але й ті, за які голосувала проста більшість (тобто 11 з 21 учасника конференції). Зрозуміло, що за таких умов група держав, де верховодили США й Великобританія, могла б нав'язувати несправедливі рішення демократичним країнам.

Представники СРСР, Польщі, Югославії та деяких інших країн енергійно заперечували проти ревізії погодженого рішення РМЗС і порушення єдності в діях великих держав. Глава делегації УРСР Д. З. Мануїльський виступив на пленарному засіданні 9 серпня 1946 р. з засудженням претензій західних держав на диктат і заявив, що «основи миру, що їх покликана розробити конференція, будуть тим міцніші, чим більше однастайності виявлять учасники конференції. І навпаки, чим більше питань вирішуватиметься шляхом механічного протиставлення більшості меншості, тим більше буде вразливих місць у тому мирі, який конференція хоче встановити після нашої спільної перемоги»¹². Незважаючи на ці заперечення, американо-англійська більшість домоглася прийняття поправки до правил процедури, що значно знижувало авторитетність і силу рішень конференції¹³.

Багато часу конференція змарнувала через надмірно бурхливу «діяльність» представників деяких держав, що виступали як підставні особи делегацій США й Англії в тих випадках, коли самі вони вважали за незручне виступати проти погоджених рішень РМЗС. Викликала справедливе здивування неабияка активність делегацій Австралії та Бразилії у вирішенні європейських справ. Затіяні західними державами безплідні дискусії примусили конференцію довго тупцювати на одному місці, і лише через кілька тижнів після відкриття вона змогла безпосередньо перейти до розгляду проектів мирних договорів.

Делегація Української РСР на Паризькій мирній конференції брала активну участь в обговоренні всіх найголовніших питань — територіальних, політичних, економічних та ін. УРСР входила в демократичну групу (БРСР, Польща, Чехословаччина, Югославія), очолювану Радянським Союзом, що мала близько $\frac{1}{3}$ голосів на пленарних засіданнях (6 з 21) і понад $\frac{1}{3}$ в більшості комісій. Оскільки до складу комісій з правом вирішального голосу входили лише ті держави, які активно воювали проти гітлерівської коаліції (в комісію по Італії входило 20 країн, по Румунії — 11, по Болгарії і Угорщині — по 12, по Фінляндії — 10, в економічну комісію — 14), питома вага кожного голосу зростала. Отже, демократичні держави могли відстоювати принципи справедливого миру, відвертати внесення небажаних змін у вже погоджені в РМЗС проекти мирних договорів.

Видне місце в дискусіях на конференції посідали територіальні проблеми. В основному були підтверджені кордони, передбачені проектами мирних договорів, розробленими РМЗС. Однак у деяких територіальних питаннях виявилися гострі незгоди. Фактично лише Радянський Союз до кінця послідовно захищав погоджені рішення РМЗС. Західні держави, навпаки, намагалися завдати шкоди країнам, що стали на шлях демократичного розвитку.

Щодо цього показовим було тривале обговорення питання про

¹² Советские делегации на Парижской конференции. Сборник выступлений и материалов. Июль—октябрь, 1946 г., М., 1947, стор. 57.

¹³ Всього на Паризькій мирній конференції 1946 р. ухвалено 59 рекомендацій $\frac{2}{3}$ голосів та 48 рекомендацій простою більшістю (Див. Third Session of the Council of Foreign Ministers, Department of State Bulletin, Washington, February 2, 1947, стор. 184).

греко-болгарський кордон, який за проектом мирного договору з Болгарією мав зберегтися без змін. Проте делегації США та Великобританії стали на бік Греції, що висунула претензії на болгарську область, розташовану південніше Родопських гір. Прикриваючись фразами про гарантування «безпеки» кордонів Греції, її представники вимагали фактично анексії $\frac{1}{10}$ частини території Болгарії¹⁴. Грецькі монархісти також проявили прагнення загарбати частину Албанії. З підтримкою зазіхань Греції на Північний Епір (Південна Албанія) виступив сенат США¹⁵.

Безпідставність претензій Греції на землі сусідніх країн змушені були визнавати навіть деякі реакційні кола США. Зокрема, у виданні, підготовленому радою з міжнародних відносин, в роботі якої активну участь брали відомі американські ультрареакціонери — брати Джон Ф. Даллес і Аллен Даллес, вказувалося: «Претензії Греції на частину південної Болгарії базувалися виключно на стратегічних міркуваннях. Ця територія була населена болгарами і турками, але не греками»¹⁶.

Враховуючи значний внесок болгарського народу в боротьбу з німецьким фашизмом, делегація УРСР вимагала відкинути несправедливі територіальні претензії Греції до Болгарії. «Ми маємо глибоку пошану до грецького народу, до його великого минулого, його героїчної боротьби проти загарбників,— говорив Д. З. Мануїльський.— Але саме наша пошана до грецького народу зобов'язує нас виступити найрішучіше проти територіальних домагань грецької делегації на землі сусідніх народів. За яким правом грецька делегація,— резонно запитував він,— пред'являє претензію на споконвічну болгарську землю, де на 300 тис. населення є всього 150—200 чоловік грецької національності?»¹⁷.

Анексіоністські заміри Греції одержали таку одноставну відсіч з боку демократичних держав, що комісія по Болгарії більшістю голосів, включаючи навіть США і Англію, підтвердила незмінність греко-болгарського кордону.

Завдяки твердій позиції демократичних держав на чолі з СРСР вдалося зберегти недоторканими також кордони Албанії. Одночасно делегація УРСР, виявляючи глибоку стурбованість з приводу напруженого становища, яке створилося на Балканах внаслідок безвідповідальних дій грецького уряду щодо сусідніх Болгарії та Албанії, змушена була 24 серпня 1946 р. звернутися до генерального секретаря ООН з проханням терміново поставити це питання на обговорення Ради Безпеки ООН¹⁸.

Так само послідовно відстоювали делегації СРСР, УРСР та БРСР права Югославії на Юлійську Крайну — прикордонну область Югославії з її головним портом Трієст, що після першої світової війни була передана Італії. Після визволення Юлійської Крайни в травні 1945 р. югославською армією, більша її частина перейшла під контроль Югославії, а порт Трієст з прилеглими районами окупували англо-американські війська.

На засіданнях РМЗС СРСР вимагав передати всю Юлійську

¹⁴ Архів МЗС УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 9. Мирна конференція в Парижі. Стенограми пленарних засідань, арк. 209.

¹⁵ Congressional Record. 79th Congress, 2nd Session (Daily edition), July 29, 1946, стор. 10480.

¹⁶ John C. Campbell. The United States in World Affairs, New York—London, 1947, 1945—1947, стор. 146.

¹⁷ Газ. «Радянська Україна», 16 серпня 1946 р.

¹⁸ Газ. «Радянська Україна», 25 серпня 1946 р.

Крайну з портом Трієст Югославії. Західні держави пропонували поділити Юлійську Крайну на дві частини, передавши їх Італії та Югославії, причому частина словенського населення мала перейти під владу Італії. Бажаючи досягти одностайного рішення, СРСР погодився на запропоновану Францією лінію італо-югославського кордону як найбільш помірковану, що виходила з принципу так званої «етнічної рівноваги»*. Трієст і прилеглі райони передбачалося виділити у «Вільну територію Трієст».

Проте представники США й Англії намагалися ревізувати це погоджене рішення РМЗС. Вони інспірували виступ італійського представника, що виголосив претензії Італії на райони Юлійської Крайни, де більшість населення становили словенці.

Радянські представники активно виступили на захист інтересів югославського народу. Зокрема українська делегація пропонувала розв'язати цю проблему згідно з етнічним складом населення Юлійської Крайни, а також враховуючи необхідність встановлення тісних економічних відносин Трієста з Югославією. Розвиваючи й конкретизуючи ці основні положення, делегат УРСР М. Н. Петровський 7 вересня 1946 р. відстоював законне право югославського народу на вільний і безперешкодний вихід до моря через порт Трієст. Україна як приморська держава, вказував він, добре розуміє важливість і значення портів для розвитку економіки Югославії¹⁹.

Представники СРСР та інших демократичних країн викривали наміри США і Великобританії увічнити перебування на території Трієсту американо-англійських військ та спорудження тут, у вразливому місці Балкан, своєї військово-морської бази. Американо-англійська більшість у комісії по Італії відхилила пропозиції делегації СРСР про те, щоб Вільна територія Трієст залишилась нейтральною. Це дало підставу главі делегації УРСР Д. З. Мануїльському заявити, що «позиція представників США й Великобританії... нагадувала поведінку судді, який, будучи покликаний розв'язати позов між двома особами про яку-небудь земельну ділянку, ухвалив би принаймні дивне рішення про те, що спірна ділянка повинна належати не позивачеві і не відповідачеві, а лише самому судді»²⁰.

Конференція не прийняла радянських і югославських пропозицій про оголошення нейтральною Вільної території Трієст з виводом звідти всіх іноземних військ, про обмеження влади губернатора й передачу виконавчої влади в Трієсті створюваному Народними Зборами урядові Вільної території Трієст, про встановлення економічного співробітництва Трієста з Югославією, про позбавлення прав громадянства в Трієсті колишніх активних фашистських діячів, воєнних злочинців та італійських поліцаїв.

Але під час голосування делегації демократичних держав домоглися також відхилення численних «поправок» і «додатків» представників західних країн та їх союзників, зокрема поправок Бразилії й Південно-Африканського Союзу, що передбачали відторгнення від Югославії її споконвічних земель, заселених словенцями й хорватами. Кордони Югославії з Італією і Вільною територією Трієст було проведено більш-менш справедливо²¹.

* Кількість італійців, що опинилися під владою Югославії, мала приблизно відповідати кількості югославів, які залишалися під владою Італії.

¹⁹ Архів МЗС УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 76, арк. 4—5.

²⁰ Газ. «Радянська Україна, 11 жовтня 1946 р.

²¹ В остаточному варіанті мирного договору з Італією, ратифікованого всіма учасниками Паризької мирної конференції, кордони між Югославією та Італією і Вільною територією Трієст булч проведені за т. зв. французькою лінією. В 1954 р.

Свою глибоку принципіальність і послідовність Українська РСР довела також при вирішенні спірних питань між країнами, що ставали на шлях демократичного розвитку і встановили дружні відносини з Радянським Союзом. Подекуди УРСР виконувала фактично роль посередника. Так, 17 серпня 1946 р. міністр закордонних справ Угорщини просив Д. З. Мануїльського, щоб делегація України взяла на себе посередництво в спірних питаннях між Угорщиною, з одного боку, та Чехословаччиною і Румунією, з іншого. Безпосередні контакти між делегаціями здійснювалися й надалі. 18 вересня українські делегати О. Война і М. Птуха мали ще одну зустріч з представниками угорської делегації²².

Найважливішим щодо цього було виправлення кордону між Чехословаччиною і Угорщиною біля м. Братіслави. Комісія по Угорщині однострійно анулювала рішення Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р., відновивши кордон між Чехословаччиною і Угорщиною, який існував на 1 січня 1938 р.²³ Проте делегація Чехословаччини внесла поправку до проекту мирного договору з Угорщиною, якою передбачалося незначне виправлення угорсько-чеського кордону на користь Чехословаччини²⁴. Чехословаччина наполягала на такому виправленні кордону, який дав би їй можливість розширити свій невеличкий район (12 кв. миль), розташований на правому березі Дунаю на південь від Братіслави, що викликалось потребою розвитку і розширення Братіславського порту, затиснутого з півночі і заходу гористою місцевістю, а зі сходу — болотистою низиною²⁵.

Для розгляду чехословацької поправки 9 вересня 1946 р. була створена підкомісія на чолі з представником УРСР А. М. Барановським. Детально вивчивши становище й усі дані, підкомісія рекомендувала задовольнити чехословацьку претензію як справедливу. Для найкращого вирішення цієї справи підкомісія вважала за доцільне, щоб з п'яти сіл, розташованих на цій території, найбільші двоє були залишені за Угорщиною, а Чехословаччині передані невеликі села Горватьярфалу, Орошвар і Дунашун з навколишніми землями. Отже, Чехословаччина одержувала майже всю додаткову ділянку дунайського берега, на яку вона претендувала, і в той же час територія, що Угорщина мала передати їй, зменшувалась наполовину²⁶.

Крім того, підкомісія рекомендувала, щоб населення району, який передавався, одержало повні права людини в межах Чехословацької Республіки або добровільно було переселено в Угорщину. Делегація Чехословаччини повністю погодилась з усіма цими умовами. Пізніше в мирний договір з Угорщиною було записано, що Чехословаччина гарантує населенню одержаного району повні права людини і громадянина, а до осіб, які добровільно виїхали з цього району, застосовувались усі гарантії й прерогативи, передбачені в Чехословацько-Угорській угоді від 27 лютого 1946 р. щодо обміну населенням²⁷.

Як послідовний борець проти фашизму, реакції і війни, Українська РСР у політичних питаннях на Паризькій мирній конференції рішуче виступила за викорінення решток фашизму і недопущення його відродження. Виходячи з цих позицій, делегації УРСР і Польщі відбувся поділ Вільної території Трієст між Югославією та Італією. Італія гарантувала збереження вільного порту в Трієсті.

²² Архів МЗС УРСР, ф. 5, 1946 р., оп. 1, спр. 157, арк. 266; спр. 158, арк. 288—290.

²³ Там же, спр. 158, арк. 42—46.

²⁴ Там же, арк. 13—14.

²⁵ Там же, арк. 16—18.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же, арк. 13—14.

в спільній пропозиції рекомендували внести в мирний договір з Італією спеціальну статтю про боротьбу з фашизмом²⁸. Виступаючи з мотивуванням внесеної пропозиції в комісії по Італії 25 вересня 1946 р., А. М. Барановський звертав увагу на те, що в країні поновлювали свою діяльність різні фашистські організації і навіть численні підпільні групи фашистів²⁹.

Пропозиція України і Польщі поставила у скрутне становище західні держави, які вороже ставилися до зростання демократичних сил Італії, і, зрозуміло, не були зацікавлені в повному розгромі реакції і фашизму. За відсутністю будь-яких конкретних аргументів делегації США й Великобританії висунули єдиний «обґрунтований» мотив, що, мовляв, у запропонованій Україною і Польщею статті «немає потреби»³⁰.

В голосуванні по українсько-польській поправці як у дзеркалі відбилися глибокі суперечності між двома групами держав у їх підході до мирного врегулювання післявоєнних проблем. За включення в договір з Італією статті про боротьбу з фашизмом голосувало в комісії по Італії 8 делегацій (СРСР, Україна, Білорусія, Індія, Польща, Чехословаччина, Югославія і Нова Зеландія), проти — 9 (США, Великобританія, Китай, Франція, Австралія, Бельгія, Бразилія, Канада і Голландія), три делегації утримались (Ефіопія, Греція, Південно-Африканський Союз). В зв'язку з відхиленням англо-американською «машиною голосування» поправки про боротьбу з фашизмом представники УРСР і Польщі залишили за собою право знову підняти це питання на пленумі конференції, а в доповідь комісії по Італії була внесена окрема точка зору делегацій УРСР і Польщі, підтримана делегацією СРСР.

На Паризькій мирній конференції західні держави прагнули не тільки зберегти, але й розширити свій вплив, свої економічні, політичні і стратегічні позиції у країнах Центральної і Південно-Східної Європи, створити умови для підкорення колишніх союзників Німеччини. Це особливо яскраво виявилось при обговоренні економічних питань.

Агресивна війна фашистської Німеччини та її союзників завдала величезної шкоди Радянському Союзу, загальні втрати якого обчислювались в 2569 млрд. крб. Тільки прями збитки на тимчасово окупованій загарбниками радянській території становили колосальну суму — в 128 млрд. доларів — більш як удвоє, ніж втрати 18 інших держав антигітлерівської коаліції разом взятих³¹. Хоч репарації були потрібні для швидшої відбудови народного господарства країни, СРСР послідовно відстоював принципи часткового покриття збитків. Проте навіть мінімальні репараційні претензії СРСР викликали опір США і Великобританії. Обхідними маневрами через підставних осіб, найчастіше главу австралійської делегації Еватта, вони зволікали прийняття рішень з репараційного питання, намагалися створити спеціальну комісію для «вивчення» порядку виплати репарацій тощо³². Особливо далекосяжною була австралійська пропозиція про виплату репарацій США або Великобританії не натурою, а їх валютою. Це неминуче поставило б економіку переможених країн у цілковиту залежність від імперіалістичних держав.

²⁸ Архів МЗС УРСР, ф. 5, 1946 р.; спр. 20, арк. 54.

²⁹ Там же, спр. 77, арк. 277—279.

³⁰ Газ. «Радянська Україна», 27 вересня 1946 р.

³¹ Международные отношения после второй мировой войны, т. 1, (1945—1949 гг.), М., 1962, стор. 518.

³² Газ. «Радянська Україна», 30 серпня 1946 р.

Під час тривалих дискусій з репараційного питання представники США і Великобританії демонстрували свою непослідовність, відступали від уже погоджених спільно з СРСР рішень в РМЗС, вдавались до відвертої демагогії. Удаючи з себе захисників малих націй, американська й англійська делегації вперто наполягали на зменшенні суми репарацій для СРСР, але коли зачіпались матеріальні інтереси монополістів, то дипломати Вашингтона і Лондона ладні були здерти з переможених країн десяту шкуру.

Виступаючи 12 жовтня 1946 р. на пленарному засіданні конференції, глава делегації УРСР Д. З. Мануїльський піддав критиці пропозицію США про перегляд надзвичайно малої репараційної суми з Угорщини для СРСР. Він підкреслив, що «коли б уся сума репарацій, що їх Угорщина повинна сплатити, пішла на користь однієї тільки України, то це б не становило і 0,5% понесених Україною втрат»³³.

Делегації СРСР, УРСР та всіх інших демократичних держав одностайно виступили проти спроб американських та англійських монополістів пограбувати народи переможених країн. Це особливо стосувалося Італії. Як відомо, Радянській Союз обмежувався одержанням з Італії чисто символічних репарацій, що дорівнювали тільки $\frac{1}{25}$ шкоди, заподіяної радянському народові агресією італійських фашистів. Західні ж держави почали вимагати для себе не часткової, а повної компенсації як за справжні, так і за вигадані «втрати» у війні. Так, Великобританія пред'явила Італії репараційні вимоги на суму 2880 млн. ф. ст., що в 110 разів перевищувало репарації з Італії на користь СРСР³⁴.

Представник США Торп на пленарному засіданні 8 жовтня 1946 р. запропонував вилучити італійські активи, що знаходились в союзних державах. Це була замаскована форма пограбування, оскільки багато країн, в тому числі і США, не визначили точно обсягу своїх претензій до Італії і могли безконтрольно вилучати максимальну кількість активів, покладаючись тільки на «добросовісність заінтересованих країн»³⁵.

Зрозуміло, що така постановка питання не могла не викликати різких заперечень з боку держав, що послідовно захищали справедливість і законність, боролися проти сваволі. Делегація Української РСР запропонувала спеціальну поправку щодо італійських активів на території союзних держав. Суть української пропозиції зводилася до того, щоб поставити в розумній межі претензії західних держав щодо італійських активів, які були на їх територіях, по можливості допомогти Італії зберегти ці активи, а висунуті претензії задовольнити іншими шляхами³⁶.

Українська делегація виходила з того, що прибутки Італії від активів за кордоном становили важливу статтю її платіжного балансу, тому ліквідація італійських активів згубно відбилася б на економіці країни, її зовнішньоекономічних зв'язках. Поряд з цим, делегація УРСР вважала недоцільним надавати будь-якій державі право на безконтрольне визначення розмірів задоволення її претензій щодо Італії, а також безконтрольно проводити оцінку вартості італійських активів на її території.

Делегація Радянської України запропонувала визначати вартість активів та розміри претензій на основі об'єктивних критеріїв чотир-

³³ Газ. «Радянська Україна», 15 жовтня 1946 р.

³⁴ А. Н. Зайкин. Борьба СССР за демократические мирные договоры со странами, бывшими союзниками гитлеровской Германии, М., 1949, стор. 25.

³⁵ Архів МЗС УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 9, арк. 415.

³⁶ Там же, спр. 21, арк. 279, 280.

ма послами в Римі (СРСР, США, Великобританії, Франції) і зафіксувати такий порядок у Мирному договорі з Італією³⁷.

Значення української поправки виходило далеко за межі просто-го врегулювання економічних претензій західних держав до Італії. Адже за даними колишнього міністра фінансів США Вінсона, вартість італійської власності в США становила понад 130 млн. доларів, а в Англії — 55—60 млн.³⁸ Вилучення цих італійських активів дало б можливість американо-англійському капіталу оволодіти важливими позиціями в економіці Італії, викликало б гостру потребу країни в іноземних позиках. Це було до вподоби американським та англійським монополістам, які прагнули зміцнити свій вплив і закріпитися в басейні Середземного моря, а також закабалити економіку Італії.

Цим пояснювалась і та різка протидія українській поправці, яку організували представники США. Заперечення висувалися також проти надання чотирьом послам у Римі права визначати розміри претензій держав до Італії. В результаті тривалих дискусій українська поправка не була прийнята і в мирному договорі з Італією лише вказувалося, що претензії держав до Італії задовольнятимуться за рахунок активів, що були відповідно в межах юрисдикції кожної з цих держав³⁹.

Представники західних держав вперто відстоювали інтереси своїх капіталістів на територіях колишніх союзниць Німеччини. В період між двома світовими війнами відбувався значний приплив іноземного капіталу в країни Центральної і Південно-Східної Європи. Після закінчення війни США і Великобританія зажадали відновлення позицій свого капіталу в цих країнах. Крім того, вони вимагали стопроцентного відшкодування іноземним підприємцям заподіяних війною збитків. Оскільки питання про компенсацію не було погоджене в РМЗС, воно стало предметом затяжних дебатів на конференції.

Особливо значне місце посідав іноземний капітал у Румунії. Англійські монополії контролювали судноплавство й експортну торгівлю країни, американські корпорації монополізували зв'язок, три чверті нафтової промисловості Румунії належало імперіалістам Англії, США і т. д. Відомо, що в роки другої світової війни англійські й американські монополісти через своїх довірених осіб одержували солідні дивіденди з прибутків румунської нафтопромисловості, яка постачала пальне воєнній машині фашистської Німеччини. Тому вимагати повної компенсації іноземцям за заподіяні воєнними діями збитки було принаймні недоречно. До того ж збитки нафтовій промисловості Румунії були завдані здебільшого англо-американською авіацією, яка в червні 1944 р., коли на територію Румунії вже вступила Радянська Армія, завдала спустошливих бомбових ударів по румунських нафтопромислах у районі Плоешті.

Представники демократичних країн засуджували зазіхання монополістів на національні багатства румунського народу. Делегат СРСР Герашенко заявив, що компенсацію $\frac{1}{3}$ збитків можна вважати цілком достатньою, бо інакше економіці Румунії могли загрожувати серйозні труднощі⁴⁰.

Делегати України в економічній комісії по Балканах і Фінляндії В. Тарасенко, М. Птуха, О. Касименко послідовно підтримували про-

³⁷ Архів МЗС УРСР, ф. 5, сгр. 21, арк. 279, 280.

³⁸ Газ. «Радянська Україна», 23 вересня 1946 р.

³⁹ Українська РСР у міжнародних відносинах, К., 1959, стор. 102, 103.

⁴⁰ Газ. «Радянська Україна», 10 вересня 1946 р.

позиції представника СРСР. Українська делегація зажадала подання комісії точних документальних даних про шкоду, заподіяну іноземним громадянам у Румунії, й наполягала на принципі часткової компенсації. Завдяки твердій позиції делегацій СРСР, УРСР, Польщі та інших країн імперіалістичні домагання на конференції щодо повної компенсації були відкинуті, і прийнято рекомендацію про відшкодування 75% завданих війною збитків власності іноземних держав на території колишніх союзників фашистської Німеччини.

Найбільш виразно прагнення американських монополістів до економічної експансії щодо країн народної демократії проявилось у наполегливих вимогах США впровадити в життя принцип «відкритих дверей» і «рівних можливостей». Цілком зрозуміло, що знесилені війною малі країни Європи були неспроможні скористатися своїм правом «рівних можливостей» і конкурувати з американськими монополіями. Але незважаючи на рішучий опір делегацій СРСР, УРСР та інших, що боролися за інтереси малих націй, за збереження їх державного суверенітету, проти експансії заокеанських монополій, конференція механічно більшістю схвалила принцип «рівних можливостей» в американському дусі.

Широку дискусію на конференції викликало питання про використання Дунаю. США і Великобританія вимагали «інтернаціоналізувати» Дунай з таким розрахунком, щоб позбавити суверенні придунайські країни можливості самостійно використовувати цю важливу водну артерію. Лозунг «вільного судноплавства» по Дунаю мав стати основою для проникнення і закріплення імперіалістичних держав у величезному районі Дунайського басейну.

Під тиском аргументів радянської делегації представники США, Англії і Франції змушені були відмовитись від розгляду дунайської проблеми на Паризькій конференції, яка не повинна була вирішувати питання, що входили в компетенцію лише придунайських держав. На пленарному засіданні конференції 12 жовтня 1946 р. глава делегації УРСР заявив, що «народи придунайських країн хочуть бути господарями в своєму будинку... Кожна з придунайських країн не вимагає для себе ні виняткового становища, ні переваг, ні привілеїв, а лише здійснення її законних прав»⁴¹.

Але західним державам вдалося мобілізувати механічну більшість і протягти рішення про включення в мирні договори з Румунією, Болгарією та Угорщиною спеціальних статей про судноплавство на Дунаї в дусі американських пропозицій про «рівні можливості».

Такими були основні питання, розглядом яких займалась Паризька мирна конференція. Делегація Української РСР внесла свій вклад у вирішення багатьох важливих проблем, вона доклала багатьох зусиль, щоб конференція дала плідні результати. В умовах гострої дипломатичної боротьби вона разом з делегаціями СРСР та БРСР виступала послідовним провідником у життя ленінських принципів миролюбної радянської зовнішньої політики*. І якщо Паризь-

⁴¹ Газ. «Радянська Україна», 15 жовтня 1946 р.

* Діяльність Української і Білоруської РСР на міжнародній арені одержала визнання і представників Заходу. Так, працівник Пенсільванського університету (США) В. Аспатуріан, який займався вивченням зовнішньополітичної діяльності радянських республік, підкреслював, що «обидві республіки (УРСР і БРСР — Л. Л.) були досить активними і енергійними у всіх організаціях, в яких вони брали участь... їх представники рішуче і наполегливо відстоювали інтереси СРСР». Veron V. Aspaturian. The Union Republics in Soviet Diplomacy. A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy, Geneva—Paris, 1960, стр. 172.

ка конференція не повністю розв'язала завдання, що стояли перед нею, то в цьому не вина миролюбних держав, очолюваних Радянським Союзом, які широко прагнули до мирного врегулювання на демократичній і справедливій основі.

Непогоджені на конференції статті мирних договорів були остаточно вирішені на сесії Ради Міністрів закордонних справ, що проходила в Нью-Йорку 4 листопада — 13 грудня 1946 р. Радянська дипломатія досягла тут значного успіху. В мирних договорах здебільшого були враховані й ті пропозиції, які вносила і за які боролась українська делегація на Паризькій мирній конференції. Так, зокрема, США і Великобританія зрештою погодились на значне обмеження влади губернатора в Трієсті і надання ширших повноважень законодавчим органам Вільної території Трієст, створеним демократичним шляхом. Радянський Союз домогся включення в мирний договір з Італією статті про боротьбу з відродженням на італійській території фашистських організацій⁴².

Дію принципу «рівних можливостей» було обмежено 18 місяцями з моменту вступу в силу мирних договорів. Для розроблення нового режиму судноплавства на Дунаї РМЗС вирішила скликати через півроку після підписання мирних договорів конференцію з участю всіх придунайських держав, а також США, Англії і Франції. «Рівність», на якій так наполягали західні держави в питанні про навігацію на Дунаї, була обмежена лише портовими і навігаційними зборами та умовами торговельного судноплавства, що не давало можливості монополіям США і Великобританії втручатися у внутрішні справи придунайських країн. Радянській делегації вдалось також добитися визнання з боку західних держав незмінності болгарського кордону тощо⁴³.

Мирні договори з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією були підписані 10 лютого 1947 р. в Парижі всіма учасниками Паризької конференції і вступили в силу з 15 вересня 1947 р.

Підписання мирних договорів, складених у демократичному дусі завдяки Радянському Союзові, було важливою перемогою миролюбних сил.

⁴² Українська РСР у міжнародних відносинах..., стор. 82—83.

⁴³ Международные отношения и внешняя политика Советского Союза 1945—1949, М., 1958, стор. 44—45.

В. У. ПАВЕЛКО

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ І ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (1918—1939 рр.)

Міцна і глибока багатвікова дружба зв'язує народи України і Чехословаччини. Історія не знала такого періоду, коли б російський, український, чеський і словацький народи ворогували між собою. В години загрози з боку іноземних поневолювачів пліч-о-пліч виступали росіяни, українці, чехи і словаки, відстоюючи свої національні та соціальні права. Ще більш сприятливі умови для розвитку дружніх взаємин склалися, коли в результаті революційної боротьби народних мас 28 жовтня 1918 р. на руїнах Австро-Угорської монархії була утворена Чехословацька республіка. Під тиском трудящих мас буржуазний уряд Чехословаччини змушений був піти на налагодження зв'язків з молодію Країною Рад. Проте в 1918—1920 рр. радянсько-чехословацькі, в тому числі й українсько-чехословацькі культурні зв'язки, мали значною мірою епізодичний характер¹. Це пояснювалось насамперед тим, що Країна Рад змушена була тоді відбивати численні навали зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Широкі маси трудящих, передові кола інтелігенції Чехословаччини з захопленням стежили за героїчною боротьбою, яку вів керований Комуністичною партією робітничий клас і трудове селянство Країни Рад проти численних зовнішніх і внутрішніх ворогів. Видатний громадський діяч і вчений Чехословаччини, великий друг радянського народу З. Р. Неєдлі говорив про ці роки: «Сьогодні кожна людина доводить, що більшовицька революція є великою історичною подією, що вона стосується кожного, і різниця лише в тому, що один доводить це своїм позитивним ставленням до неї, а інший — протестом проти неї»².

В той час, як чехословацька буржуазія орієнтувалась на союз з Заходом, що пізніше призвів Чехословацьку буржуазну республіку до мюнхенської катастрофи, трудящі чехи і словаки, з'єднані пролетарською солідарністю та інтернаціоналізмом, щиро віддані ідеї слов'янської взаємності, з надією і гордістю дивились на Схід, де на місці старої російської самодержавної монархії зростала нова соціалістична держава — Країна Рад³.

Героїчну боротьбу трудящих Країни Рад привітав чехословацький композитор Леош Яначек оперою «Тарас Бульба» (1919 р.), а З. Неєдлі брошурою «Гус и новое время» (1919 р.). Пізніше він писав: «Без Росії немає Європи, без Росії немає союзу народів, без Росії немає миру. Це та велика правда, яку Європа не знає і про яку, саме тому, ми повинні якнайголосніше оповіщати увесь світ в інтересах своїх і усіх народів»⁴. Він зазначав також, що Жовтнева революція змінила долю «перш за все українців..., які в своїй республіці розви-

¹ В. Шишкин. Чехословацко-советские отношения (1918—1925 гг.), М., 1962; И. А. Петерс. Чехословацко-советские отношения (1918—1934 гг.), К., 1965.

² З. Неєдлі — выдающийся общественный деятель и ученый, М., 1964, стор. 73.

³ В. Копецкий. Новая Чехословакия славит 30 победоносных лет Советского государства, журн. «Славяне», 1947, № 11, стор. 33.

⁴ Краткие сообщения Института славяноведения, вып. 11, М., 1953, стор. 17; альм. «Дукля», 1953, № 1, стор. 134.

нули як народ за кілька років так, як може... розвинутися здоровий корінь за особливо теплої і свіжої весни»⁵.

Наукова і літературна громадськість молоді Радянської України цікавилася культурним життям Чехословаччини. В журналах, що виходили в Радянській Україні — «Червоний шлях», «Життя і революція», «Плуг» та ін., з 1923 р. друкувалися твори чехословацьких письменників і поетів, статті про чеську та словацьку літератури. В додатку до газети «Вісти ВУЦВК» — «Література, Наука, Мистецтво» в 1924, 1925 і в наступні роки друкувалися статті про культурне життя Чехословаччини⁶. Знайомлячись з прогресивною культурою світу, в тому числі з демократичною культурою чеського і словацького народів, трудящі Радянської України водночас пропагували успіхи молоді радянської української культури, її багатовікову спадщину. На виставці радянської книжки в Празі (1924 р.) особливим успіхом користувалась продукція Держвидаву Радянської України. Хоч реакційна преса Чехословаччини «обминала термін «радянський», але змушена була визнати, що «виставка книжкової продукції республік Радянського Союзу...— явище солідне і цікаве»⁷.

Під впливом пролетарської літератури Країни Рад, зокрема української, в Чехословаччині створювалися пролетарські групи, куди входили письменники і поети — С. К. Нейман, Й. Гора, І. Ольбрахт, І. Волькер та інші полум'яні пропагандисти ідеї дружби з радянським народом.

У зміцненні культурних зв'язків з Чехословаччиною велика заслуга і українського революційного поета С. Масляка. Змушений 1924 р. емігрувати з Галичини до Чехословаччини, він зустрів дружню допомогу з боку Ю. Фучіка, Й. Гори, І. Ольбрахта, І. Волькера та ін. С. Масляк на сторінках західноукраїнського журналу «Вікна» популяризував чехословацьку літературу, а чехословацький журнал «Творба», редагований Ю. Фучіком, друкував твори західноукраїнських революційних письменників С. Тудора, О. Гаврилюка та ін., інформував чехословацьку громадськість про політичне життя населення Галичини.

У ці ж роки С. К. Нейман організував видавництво і журнал «Червен», пропагуючи і видаючи твори В. І. Леніна, знайомлячи громадськість Чехословаччини з вченням марксизму-ленінізму. Передова інтелігенція країни з щирою повагою ставилася до вождя народів Росії і трудящих усього світу. Під час короткого перебування у Відні В. І. Ленін познайомився з чехословацьким скульптором М. Бринським (1883—1957 рр.), який допомагав «робітникові Ульянову» встановити зв'язки з передовими робітниками — соціал-демократами. Після смерті В. І. Леніна М. Бринський перший у чехословацькому мистецтві створив статую вождя революції, а в 1924 р. — скульптури — «Ленін-мислитель», «Ленін-промовець» та багато творів на сюжети з української літератури. М. Бринський брав також участь у конкурсах на проєкт пам'ятника І. Франку на Личаківському кладовищі у Львові та пам'ятника Т. Г. Шевченку в Харкові⁸.

Прогресивні кола і наукові заклади Чехословаччини налагоджу-

⁵ Газ. «Lidova kultura», 16 лютого 1946 р.

⁶ Газ. «Література, Наука, Мистецтво» (додаток до газети «Вісти») 3, 10, 17 лютого 1924 р., 23 березня 1925 р., 11 квітня, 7 вересня 1926 р.; та ін.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 8, спр. 102, арк. 41, 55 та ін.; газ. «Література, Наука, Мистецтво», 6 квітня 1924 р.

⁸ Журн. «Дружно вперед», 1957, № 5, стор. 19; 1961, № 3, стор. 16—17; альм. «Дукля», 1960, № 4, стор. 100; «Літературний архів», 1930, кн. I—II, стор. 34.

вали регулярні зв'язки з громадськістю Радянської України, запрошували до Чехословаччини українських діячів науки й культури⁹. В 1924 р. Прагу відвідала делегація письменників «Червоного шляху»: П. Тичина, В. Поліщук та ін.¹⁰

Велике значення в налагодженні і розширенні культурних зв'язків Чехословаччини з Радянським Союзом та його республіками мала багатогранна і невтомна діяльність З. Неєдлого. В квітні 1923 р. з його ініціативи були зроблені перші кроки для створення Товариства культурного і економічного зближення з новою Росією. В № 7 журналу «Вар» («Кипіння») за 1924 р. він опублікував статтю «Нова Росія», де закликав усіх бажаючих стати членами Товариства. 18 жовтня 1924 р. збори Товариства обрали оргкомітет (З. Неєдли, Б. Врбенський, О. Фішер, Я. Кратохвил). 13 листопада 1924 р. в газеті «Руде право» було опубліковано звернення оргкомітету, де підкреслювалося, що «сьогодні потрібно рахуватись з СРСР як з реальною силою», що «потрібно зламати греблю роздратування і передсудів».

У зверненні зазначалося, що Чехословаччина «має до нової Росії ще більший інтерес, оскільки е... країною традиційних симпатій до російського народу, до його мистецтва, до його писемності». Головною метою Товариства було правдиво інформувати чехословацький народ про економічне, правове і культурне становище в Росії. Під зверненням підписались десятки видатних діячів науки і культури Чехословаччини. 15 лютого 1925 р. у Празі почав виходити щомісячний журнал «Нове Руско». «Орган цей має поважне завдання — розбити той лід, що існує у відношеннях між Чехословаччиною і СРСР шляхом всебічної інформації. Завдання це тяжке саме по собі, а прийнявши до уваги цькування СРСР з боку білогвардійської преси та правої буржуазної — тяжке вдвічі», — писала 1 листопада 1928 р. «Літературна газета» (орган українських пролетарських письменників).

2 квітня 1925 р., незважаючи на перешкоди крайового політичного управління, Товариство культурного та економічного зближення з новою Росією розпочало свою діяльність. Товариство вело активну боротьбу за тісні зв'язки з молодістю Радянської Росії, організовувало виставки, вечори, лекції про СРСР, демонструвало радянські фільми¹¹, надсилало делегації до Радянського Союзу та його республік. 18 жовтня 1925 р. в Москву прибула делегація Товариства з метою «зібрати точну і повну інформацію про культурний і економічний стан СРСР та сприяти культурному й економічному зближенню СРСР з чехами». «До складу делегації, — писав секретар Товариства професор Матезіус, — увійшли визначні спеціалісти..., а також учні. Їх цікавить радянське право, постановка антирелігійної пропаганди, театр, література і т. д. Ми прагнемо встановити зв'язок з молодістю радянською літературою. Цього зв'язку досі не було, хоча радянська література справила великий вплив на чеську літературу, зокрема на соціалістичних поетів»¹².

30 жовтня на вечорі культурного зближення у Москві член делегації Бартошек говорив: «Ми хочемо працювати не лише з західною орієнтацією, але й з орієнтацією східною». Професор Матезіус підкреслив особливе значення роботи Товариства в Чехословаччині: «Російська революція ретельно вирішує соціальні питання, вирішує національні

⁹ Вісті Всеукраїнської АН, 1928, № 1—3; журн. «Nové Rusko», роіп. III, 1928, № 7.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 6, спр. 527, арк. 2, 6, 9.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 6, спр. 563, арк. 31, 44, 78 та ін. Товариство налічувало 250 чоловік — лікарі, музиканти, вчителі, журналісти, поети — люди з різних партій.

¹² Газ. «Культура і побут», 25 жовтня 1925 р.

питання, намагається надати нових форм культурним цінностям, і це саме те, що нам потрібно. І ось товариші приїхали сюди вклонитися вашій революції і вчитися у вас вашої роботи...»¹³.

З 1925 р. особливо посилювався книгообмін між науковими закладами Чехословаччини та Радянської України. Київський, Харківський інститути народної освіти провадили книгообмін з університетом ім. Масарика. Українська книжкова палата провадила регулярний книгообмін з чехословацьким Бібліографічним інститутом¹⁴. Музичні навчальні заклади Києва, Харкова, Одеси одержували музичну літературу з Чехословаччини.

Чехословацька прогресивна громадськість проявляла великий інтерес до української пролетарської літератури. Журнали «Нове Руско», «Гост» та ін. в 1925 р. присвячували статті, окремі номери українській радянській літературі. В свою чергу українська періодична преса, як вказувалося вище, систематично знайомила громадськість Радянської України з культурним життям Чехословаччини. Про успіх української радянської літератури в Чехословаччині свідчить, наприклад, заснування у Празі Товариства друзів української книги, яке в 1927 р. видало першу збірку — «Книголюб»¹⁵. Першою українською радянською книгою, що вийшла в Чехословаччині чеською мовою в 1927 р., була збірка поезій П. Тичини «Вітер з України». В 1928 р. в Празі побував редактор журналу «Гарт» І. Микитенко. На початку грудня 1929 р. Харків і Київ відвідав редактор братіславського літературно-художнього журналу «Дав» («Маса») В. Клементис, який зробив ряд доповідей про словацьку літературу та уклав угоду з Укрдержвидавком про видання збірника словацької літератури українською мовою¹⁶. Ці взаємні відвідання також сприяли розвитку культурних зв'язків між УРСР і ЧСР.

З кожним роком зростала кількість іноземних громадян, що відвідували нашу країну, цікавились її життям, культурою. Якщо в 1924 р. до Радянського Союзу приїздило 94 чоловіки, то в 1925 р. — 463, в 1926 р. — 1419, в 1929 р. — 1118¹⁷. На засіданні Всесоюзного Товариства культурного зв'язку з закордоном 27 травня 1926 р. було визнано за необхідне організувати філіали Товариства в союзних республіках. 10 червня 1926 р. Раднарком УРСР затвердив Статут Всеукраїнського товариства культурного зв'язку з закордоном (ВУТКЗ)¹⁸.

В квітні 1927 р. газета «Руде право» повідомляла, що в травні до Радянського Союзу виїде робітнича делегація, щоб на власні очі пересвідчитися в успіхах будівників соціалізму¹⁹. Одночасно виїжджала делегація Товариства культурного та економічного зближення з Росією. У Харкові делегати заявили, що, повернувшись додому, докладуть усіх сил, щоб робітники і всі, хто любить правду, знали, яких дивовижних успіхів досягли радянські люди, піднімаючи господарський і культурний рівень своєї країни²⁰.

Успіхи Радянської України в розвитку економіки та культури яскраво демонстрували переваги соціалістичного ладу. Радянська Україна була прикладом правильного і послідовного вирішення націо-

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 8, спр. 4, арк. 13, 15.

¹⁴ Там же, оп. 6, спр. 527, арк. 9, 10, 97.

¹⁵ Газ. «Культура і побут», 22 листопада 1925 р., 11, 18 квітня, 7 вересня 1926 р.

¹⁶ «Літературна газета», 15 грудня 1929 р.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 8, спр. 73, арк. 1.

¹⁸ Там же, оп. 2, спр. 11, арк. 151.

¹⁹ Там же, оп. 6, спр. 528, арк. 5.

²⁰ Jiří Sedlaček. Josef Vavra. 40 let boju za československo-sovětské přátelství, Praha, 1957, стр. 21.

нального питання Комуністичною партією, торжества ленінської національної політики в Радянському Союзі. Червневий номер журналу «Нове Руско» за 1928 р. присвячений Радянській Україні, відкривався статтею З. Неєдли «Українське питання». Чеський історик, роблячи екскурс у минуле, доводив, що зважаючи на «теперішній розквіт Радянської України», «на досягнення України в соціалістичному будівництві, промисловості, сільському господарстві, електрифікації.., ставити питання «чи є Україна?» — безпідставно²¹.

Буржуазна реакційна преса захиляючись зводила наклепи на Країну Рад, шельмуючи п'ятирічні плани, заперечуючи досягнення трудящих. Щоб викрити ці злісні вигадки, розказати народу правду про СРСР, гірники Чехословаччини послали своїм делегатом до Країни Рад Юліуса Фучіка. Він відвідав шахти Донбасу, ознайомився з життям вихованців комуни ім. Ф. Е. Дзержинського, якою керував А. С. Макаренко, побував на будівництві Дніпрельстану, Харківського тракторного заводу, відвідав новобудови Краматорська, Дніпропетровська, колгоспи й радгоспи Радянської України. Книжку про свої враження він назвав «У країні, де наше завтра вже стало вчорашнім днем». Трудящі Чехословаччини читали його репортажі в газетах «Руде право» та «Руде право вечернік», у журналі «Творба» та ін.

Восени 1930 р. чеський критик-комуніст Берджих Вацлавек, письменник Вашек Қаня та ін. брали участь у роботі Конференції Міжнародного бюро революційної літератури (МБРЛ), що відбувалася 6—15 листопада у Харкові. Повернувшись додому, делегати розповідали про свої враження. Так, у грудні 1930 р. В. Клементис виступив перед трудящими м. Братіслави, а Б. Вацлавек у м. Брно. Вони розповіли про соціалістичне будівництво на Україні та про ліквідацію безробіття в Радянському Союзі²².

Зазнаючи переслідувань з боку властей, пробираючись таємними стежками, до радянського кордону приходили навіть великі групи простих трудівників, щоб на власні очі побачити, а потім розповісти своїм співвітчизникам про «нечувані темпи соціалістичного будівництва на Радянській Україні»²³.

Велику роль у зміцненні й розширенні культурних зв'язків між двома країнами відігравали виставки, які організовувались у містах Чехословаччини. Радянська Україна брала в них активну участь. Але нерідко урядові кола або не дозволяли експонувати виставки, або заважали їх діяльності, як було, наприклад, з виставкою про колгоспно-радгоспне будівництво²⁴.

Незважаючи на всілякі наклепи та перешкоди, дедалі більше зростав авторитет першої країни соціалізму. 23 липня 1930 р. на мітингу робітників найбільшого металургійного заводу Праги — ЧКД було засновано Спілку друзів СРСР. V з'їзд КПЧ підтримав ініціативу робітників ЧКД про створення філіалів Спілки друзів СРСР на заводах, фабриках, в усіх містах і селах Чехословаччини. За короткий час Спілка мала понад 5 тис. членів. Це дуже занепокоїло буржуазний уряд і 24 листопада 1930 р. він заборонив її. Заборонено було і Товариство культурного та економічного зближення з СРСР. Під тиском громадськості в квітні Спілка відновила свою діяльність і на початку 1932 р. нараховувала уже 11 600 членів — робітників, селян і трудової інтелігенції.

²¹ «Літературна газета», 1 листопада 1928 р.

²² Журн. «Літературний архів», 1931, Харків, кн. 4—5, стор. 130; ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 6, спр. 563, арк. 30.

²³ Газ. «Література і мистецтво», 15 вересня 1929 р.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 8, спр. 161, арк. 23.

Пропагуючи досягнення Країни Рад, Спілка друзів СРСР зосереджувала свої зусилля на зміцненні інтернаціональної дружби під гаслом «Руки геть від СРСР!» З 15 лютого 1932 р. почав виходити щотижневий журнал «Свет Совету»²⁵, засновником якого були видатні діячі чехословацької культури З. Неєдли, Ю. Фучік, Б. Врбенський та ін. Журнал вмщував статті про враження від подорожей по Радянському Союзу, про досягнення трудящих Країни Рад. В 1932 р. уряд знову заборонив Спілку і лише після встановлення дипломатичних відносин між Чехословаччиною та СРСР в 1934 р. вона поновила свою діяльність.

Товариство економічного і культурного зближення з СРСР, відновивши свою діяльність у 1931 р., також активно популяризувало успіхи радянського народу. Якщо в 1931 р. члени товариства зробили 315 доповідей, то в липні 1932 р. — майже 600. Активно працювали філіали Товариства в Брно, Братиславі та інших містах²⁶.

З приходом фашистів до влади в Німеччині (1933 р.) настав новий етап у боротьбі трудящих мас і прогресивної інтелігенції Чехословаччини за зміцнення союзу з Країною Рад, проти фашизму. Як писав з цього приводу З. Неєдли, «в народних масах (Чехословаччини. — В. П.) з їх народно-революційними традиціями для фашистської контрреволюції не було сприятливого ґрунту. Фашизм посилював, змушував краще усвідомити ці традиції»²⁷. Але правлячі кола жорстоко переслідували друзів країни соціалізму, арештовували навіть за участь у мітингах і лекціях про Радянську країну. Особливий нагляд був встановлений за тими, хто побував у Країні Рад. Тоді бути в лавах друзів СРСР «означало відчувати справжню любов до справи» зміцнення дружби з радянським народом, — згадував пізніше член Товариства Скауніц²⁸.

Комуністична партія Чехословаччини очолила боротьбу робітничого класу і прогресивних сил Чехословаччини проти загрози фашизму та імперіалістичної війни. В перших рядах борців йшли члени Товариства культурного і економічного зближення з СРСР. До XV-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції було опубліковано в журналі «Свет Совету» привітання народам Радянського Союзу за підписом 10 видатних діячів науки і культури Чехословаччини, що закінчувалося закликом до уряду врегулювати відносини з СРСР. Під тиском народних мас буржуазний уряд Чехословаччини змушений був у 1934 р. встановити дипломатичні відносини з СРСР, а 16 травня 1935 р. підписати в Москві чехословацько-радянський договір про дружбу і взаємодопомогу²⁹.

Відтоді позбавилась робота Товариства та Спілки друзів СРСР, ширилися ряди їх членів, зростала роль друкованих органів. Якщо на 31 грудня 1934 р. в Празі нараховувалось 308 членів Товариства, на 31 грудня 1935 р. — 514, то на 31 грудня 1936 р. Празьке відділення Товариства нараховувало вже 677 індивідуальних та 4 колективних членів³⁰.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 493, арк. 1, В грудні 1932 р. журнал було закрито до серпня 1934 р.

²⁶ Там же, оп. 6, спр. 563, арк. 80—81.

²⁷ З. Неєдли — выдающийся общественный деятель и ученый., стор. 36.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 8, спр. 102, арк. 50; оп. 17, спр. 426, арк. 132; Ю. Фучік. Избранное, М., 1956, стор. 233.

²⁹ Газ. «Правда», 18 травня 1935 р.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 6, спр. 660, арк. 3, 8. На 1 січня 1936 р. Товариство нараховувало: в Празі — 514 чоловік, Брно — 145, Братиславі — 35, Кладно — 50, Оломоуці — 35, Коліні — 50, Угерському Броді — 40 і т. д.

Хоч відносини Чехословаччини з СРСР нормалізувалися, центральні та місцеві власті уважно стежили за діяльністю прогресивної громадськості. Так, 16 січня 1935 р. ужгородська поліцейська дирекція повідомляла президію крайового управління про організацію в м. Ужгороді філіалу Спілки друзів СРСР, про обрання головою д-ра Й. Гаті, членами правління професора Л. Веселого, М. Пупчака, В. Міка та ін., що статут Спілки ухвалено одноставно, що найближчим часом планувались лекції комуніста Б. Шмерала та делегатів чехословацьких журналістів, які відвідали СРСР³¹.

З листопада 1935 р. IV з'їзд «Об'єднання трудящого селянства» Закарпатської України в своєму меморандумі до уряду вимагав, щоб той суворо дотримувався договору про дружбу і взаємодопомогу, укладеного з Радянським Союзом, і рішучіше придушував «усі реакційні течії, спрямовані на зміну напрямку теперішньої зовнішньої політики»; щоб давав дозвіл на в'їзд делегацій з Радянського Союзу до Чехословацької республіки, підтримував делегації, які відвідують Радянський Союз з метою обміну досвідом у спорті та культурі; заборонив би видання усіх газет російських та українських емігрантів, що зводять наклепи на Радянський Союз; дозволив ввозити радянську літературу, зокрема українську, та включити її до шкільних та публічних бібліотек, а також вільно продавати у книгарнях³².

В цей період почастишали поїздки прогресивної інтелігенції, робітничих та селянських делегацій до СРСР та взаємні візити до Чехословаччини.

Збільшення поїздок до СРСР пояснювалося культурно-політичним тяжінням широких кіл громадськості світу до Союзу РСР. Якщо в 1935 р. в 10 групах, що відвідали нашу країну, було 228 чоловік, то в 1936 р. в 10 групах було 405 чоловік. Журнал «Прага — Москва» регулярно інформував громадськість Чехословаччини про від'їзд до Радянського Союзу тієї чи іншої групи³³.

У відповідь на відвідання Радянського Союзу чехословацькими журналістами в жовтні 1935 р. відбулась подорож по Чехословаччині делегації радянських журналістів та письменників. Серед них удруге побував у Чехословаччині визначний радянський український письменник І. Микитенко. Крім Праги, делегація відвідала Братіславу, Брно, Остраву та інші чеські й словацькі міста³⁴.

В квітні 1936 р. чеський лікар-ларинголог Мюллер знайомився з медичними закладами Києва, Харкова, Одеси. В червні 1936 р. в робітничих клубах м. Києва, Харкова та Дніпрогесу побував генеральний секретар культосвітнього центру національно-соціалістичної партії — «Центральна робітнича школа» і редактор журналу «Народ Масарика» — Вондрачек. В липні 1936 р. у Харкові, а також колгоспах та радгоспах Харківської області побував чехословацький письменник Я. Крадохвил³⁵.

За культурним будівництвом Радянського Союзу, зокрема Радянської України, з великим інтересом стежила спілка чехословацького учительства, куди входило понад 30 тис. учителів початкових шкіл. Протягом квітня 1936 р. перша група вчителів (45 чоловік), яку очолювали Пжигода, Медонос і Гануш, відвідала Москву, Ленінград, Київ, Харків, Одесу, побувала на Дніпрогесі та в Криму. Друга вчи-

³¹ Шляхом Жовтня. Збірник документів, т. IV, Ужгород, 1964, стор. 102.

³² Там же, стор. 180.

³³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 6, спр. 660, арк. 19; оп. 2, спр. 213, арк. 11.

³⁴ «Літературна газета», 11 жовтня 1935 р.; журн. «Дружно вперед», 1957, № 18, стор. 22.

³⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 2, спр. 213, арк. 3, 10, 15.

тельська делегація в травні того ж року також відвідала міста і села Радянської України — зустрічалася з колгоспниками, педагогами, оглянула виставки підручників, методичних посібників та учнівських робіт. Члени делегації були присутні також на Першотравневій демонстрації у Києві. Після повернення вчителів у Чехословаччину Гануш, Медонос та інші виступали з доповідями перед громадськістю країни про успіхи радянського народу в соціалістичному будівництві і розвитку народної освіти ³⁶.

З року в рік ширшали наукові зв'язки між ученими братніх народів. Чехословацькі наукові заклади запрошували українських учених взяти участь у конференціях, конгресах і т. д. Академія наук УРСР обрала своїм дійсним членом професора Празького університету Полівку ³⁷. 13 грудня 1936 р. до Києва на запрошення АН УРСР приїздив відомий чехословацький сходовознавець професор Празького університету Фредерік Грозний. 13 грудня він відвідав АН УРСР, де його приймав Президент АН УРСР акад. О. О. Богомолець. 14 грудня професор Грозний зробив для науковців доповідь — «Хеттські народи і мови». Лекція супроводжувалась демонструванням численних діапозитивів, фотознімків ³⁸.

Нового розмаху набрали й культурні взаємини. В травні 1936 р. на Україні побували групи чехословацьких працівників кінематографії та залізничників. Чеські кінематографісти були присутні на зйомках, переглянули останні роботи українських кіностудій ³⁹, кінофільми яких, зокрема кінопоєми О. Довженка «Земля», «Арсенал» та ін., користувались великим успіхом в Чехословаччині. На запрошення Все-союзного радіокомітету на гастролі до Радянського Союзу приїздив один з кращих мистецьких колективів Чехословаччини — хор робітничого товариства «Друкарня», який виступив з концертами у Києві та Одесі. Колектив хору відвідав також колгосп «Більшовик» ⁴⁰. В 30-і роки на українських сценах ставилися п'єси чехословацьких драматургів. У Києві — «Швейк» Я. Гашека, Одесі й Харкові — «Мати» К. Чапека та ін.

Значною подією в культурному житті столиці України була прем'єра опери Б. Сметани «Продана наречена». Для здійснення постановки диригент оперного театру В. Йориш, режисер В. Манзій та художник О. Хвостенко-Хвостов ретельно вивчали матеріали в музеях Праги та в Чеському Національному театрі, здійснили поїздку по Чехії для ознайомлення з національними та етнографічними особливостями краю. Текст переклали на українську мову І. Микитенко та М. Рильський ⁴¹. На прем'єру до Києва приїхала делегація працівників культури Чехословаччини. Було домовлено про транслявання опери по радіо з Києва в Прагу. Філіал Товариства культурного та економічного зближення з СРСР м. Брно надіслав до Києва групу представників музичної громадськості, до якої входили керівник оркестру радіостанції Б. Бакаля, композитори В. Капраль, Л. Кундер. Вони знайомили громадськість Києва та Харкова з творами В. Сука, Л. Яначека та інших чехословацьких композиторів. Концерти за їх участю транслювались також по радіо ⁴².

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 6, спр. 671, арк. 41; спр. 660, арк. 7; оп. 2, спр. 213, арк. 11.

³⁷ Информационный бюллетень ВОКС, 1935 р., № 51—52.

³⁸ Журн. «Вісті АН УРСР», 1937, № 2—3, стор. 150.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 2, спр. 213, арк. 11.

⁴⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 6, спр. 700, арк. 8, 15.

⁴¹ Там же, оп. 2, спр. 222, арк. 25.

⁴² Там же, спр. 221, арк. 42.

3. Неєдли та інші чехословацькі гості відвідали театр ім. Франка, зустрічалися з працівниками українського радянського мистецтва, були на концерті хорової капели «Думка», знайомилися з культосвітньою роботою на заводах і в колгоспах Радянської України⁴³. Про тісні контакти музичної громадськості Чехословаччини й Радянської України яскраво свідчить гастрольна поїздка київського диригента Йориша до Чехословаччини, де він диригував оперою «Продана наречена» в Національному театрі Праги, та приїзд до Києва диригента Празької опери О. Єрем'яша.

Українські мистецькі заклади на прохання музичної секції Товариства культурного і економічного зближення з СРСР для концертів, організовуваних Товариством, надсилали збірники українських пісень, ноти камерних творів українських радянських композиторів, грамзаписи української музики та народних пісень⁴⁴. Великою популярністю користувались концерти заслуженої капели Української РСР «Думка», що неодноразово транслювались по чехословацькому радіо.

Серед чеських трудящих користувались популярністю і твори української радянської драматургії. 1936 р. у Празькому Національному театрі була здійснена постановка п'єси О. Корнійчука «Платон Кречет», 1937 р. в театрі м. Брно — п'єси Ів. Кочерги «Годинникар і курка» та ін. Прем'єра «Загибелі ескадри» у Виноградському театрі Праги 3-го лютого 1937 р., більшість квитків на яку закупили робітники празьких заводів, вилилась у яскраву демонстрацію дружби з Радянським Союзом, рішучого протесту проти фашизації Чехословаччини⁴⁵. В рецензії на п'єсу буржуазна газета «Людові новіни» називала театр вогнищем більшовицької пропаганди, вимагала заборонити спектакль. На захист театрального колективу виступила передова громадськість Чехословаччини. З. Неєдли писав: «Ми згадуватимемо постановку «Загибелі ескадри» як справді чудовий вечір радянсько-чехословацької дружби»⁴⁶.

В 1937 р. реакційне крило правлячої верхівки починає новий наступ на демократичні завоювання чехословацького народу, насамперед обмежує діяльність прогресивних кіл, спрямовану на популяризацію успіхів країни соціалізму. Заборонено було постановку п'єси «Загибель ескадри». З. Неєдли та іншим діячам заборонили виступати з лекціями про життя радянських людей. Крайове управління Підкарпаття на два місяці закрило український друкований орган КПЧ — «Карпатська правда»⁴⁷. Про наступ реакції на прогресивні кола свідчило й різке зменшення туристів до СРСР. Якщо в 1936 р. в Радянський Союз приїздило 10 груп чисельністю 405 чоловік, то в першому півріччі 1937 р. не було жодної групи, а лише 16 чоловік індивідуально відвідали СРСР⁴⁸.

Чехословацький народ уперто чинив опір наступові реакції і спробам фашизації країни. Філіали Товариства культурного і економічного зближення з СРСР, готуючись до ХХ-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, створили спеціальні ювілейні комітети. В багатьох містах проводились політдекади, урочисті засідання, масові політичні мітинги, вечори радянських фільмів, виставки, радіопередачі, ставились радянські п'єси. Вітальний адрес («Золоту книгу») трудящих Чехосло-

⁴³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 2, спр. 222, арк. 5.

⁴⁴ Там же, арк. 21, 24, 25.

⁴⁵ Газ. «Радянська культура», 22 серпня 1956. Вперше текст «Загибель ескадри» привіз з СРСР у Чехословаччину Франтішек Лангер.

⁴⁶ Журн. «Praha—Moskva», 1937, № 3.

⁴⁷ «Шляхом Жовтня», Збірник документів, т. IV, стор. 462.

⁴⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп.6, спр. 716, арк. 3.

ваччини народам Радянського Союзу з нагоди ХХ-річчя Жовтня підписали 2,5 млн. чоловік⁴⁹. Активно проходив збір коштів на подарунок трудящим Країни Рад від чехословацького народу. ХХ-річчя Великого Жовтня С. К. Нейман привітав віршем «Благодарность Советскому Союзу», в якому він пророко писав:

«Ми с вами сольемся
За гранями лет,
Сегодня ж примите
Наш братский привет!..».

З. Неєдли ХХ-річчя Великого Жовтня привітав монографією «В. І. Ленін». «...Велич Ленінова в тому,— писав він,— що він звільнив працю. Працю, яка є найдорожчим скарбом людства, основою усього прогресу, культури, цивілізації людства, але проклята, принижена, зганьблена так, що замість радості і гордості, стала найтяжчим тягарем, прокляттям для тих, хто мусив працювати»⁵⁰.

В умовах зростання фашистської воєнної загрози активізували свою діяльність демократичні міжнародні письменницькі організації захисту культури. Активну участь у них брали діячі культури Радянської України та Чехословаччини. У жовтні 1938 р. письменники Чехословаччини звернулися з відозвою «До совісті усього людства», затаврувавши в ній мюнхенську змову як зраду справи миру і демократії. Радянські діячі культури одними з перших заявили про свою солідарність з чехословацькими братами.

В дні мюнхенської змови особливо зріс тираж журналу «Свет Совету». Широко відзначала громадськість Чехословаччини 125-річчя з дня народження великого українського поета Т. Г. Шевченка. Коли 15 березня 1939 р. в старовинну Прагу в'їжджали фашистські танки, на вулицях міста продавався журнал «Прага — Москва», присвячений 125-річчю великого Кобзаря, з сторінок якого палко лунали слова з «Єретика»:

«Постривайте!
Он над головою
Старий Жижка з Таборова
Махнув булавою...»,—

закликаючи волелюбних чехів та словаків до боротьби за незалежність і свободу.

З приходом фашистів Товариство і Спілка друзів СРСР були заборонені. Незважаючи на переслідування і знущання, сотні і тисячі членів Товариства та Спілки друзів включились в активну боротьбу проти фашистських поневолювачів. В результаті історичних перемог Радянського Союзу над фашистськими загарбниками та національно-визвольної боротьби чехословацького народу, керованого КПЧ, Чехословаччина стала народно-демократичною республікою. Почався новий етап співробітництва між Чехословаччиною та братніми республіками Радянського Союзу.

⁴⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 2, спр. 217, арк. 1.

⁵⁰ Zdeněk Nejedlý. Lenin, С. 1, Nakladatelství «Svoboda», 1950, стор. 10.

С. М. СИРЦОВА

ПРОЛЕТАРСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР З ТРУДЯЩИМИ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ІСПАНІЇ (1936—1939 рр.)

У цьому році все прогресивне людство відзначає 30-і роковини з часу початку національно-революційної війни іспанського народу 1936—1939 рр. Минуло три десятиріччя, але й тепер вражає безприкладний героїзм, проявлений трудящими Іспанії в боротьбі проти внутрішньої контрреволюції та імперіалістичної інтервенції.

18 липня 1936 р. реакційні генерали на чолі з Франко, домовившись з фашистськими урядами Німеччини й Італії про підтримку, підняли контрреволюційний заколот проти законного уряду Іспанії. Протягом 32 місяців іспанський народ героїчно захищав свою свободу і незалежність від фашистських заколотників та іноземних інтервентів. По всій Іспанії фашисти зустріли збройний опір. Це була боротьба між силами миру і демократії, з одного боку, та силами війни і реакції, з другого. Іспанський народ захищав не тільки свою незалежність і свободу, а й боровся за загальний мир і демократію. Війна в Іспанії затримала початок другої світової війни.

У складній міжнародній обстановці боротьба іспанського народу, хоч і не закінчилася перемогою, показала героїчний приклад опору фашистським агресорам, який пізніше надихав народи в їх боротьбі проти гітлерівців під час другої світової війни.

Майже трирічна боротьба героїчного іспанського народу проти фашистських заколотників і німецько-італійських інтервентів була однією з найбільш яскравих сторінок в історії революційної боротьби народів усього світу після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні. Характеризуючи її значення, П. Тольятті відзначав: «Героїчна боротьба іспанського народу глибоко схвилювала весь світ... Після Жовтневої соціалістичної революції 1917 р.—це найбільша подія у визвольній боротьбі народних мас капіталістичних країн»¹.

Національно-революційна війна іспанського народу викликала хвилю міжнародної пролетарської солідарності з ним. Проти допомоги реакційних кіл Німеччини та Італії фашистським заколотникам в Іспанії підняли гнівний голос протесту трудящі всього світу. В багатьох районах земної кулі розгорнувся могутній рух за подання моральної і матеріальної допомоги іспанському народові. Ця підтримка була блискучим виявом інтернаціональної солідарності трудящих, їх гарячої симпатії до іспанського народу, який героїчно боровся за свободу.

Міжнародна солідарність мала найрізноманітніші форми. Вона проявлялася в збиранні коштів, продуктів і одягу для бійців республіканської армії та їх сімей, у наданні притулку іспанським дітям, у широкій моральній підтримці іспанського народу. З усіх кінців земної кулі в Іспанію прибули антифашисти, які об'єднувалися в інтернаціональні бригади. Вони героїчно і самовіддано боролися за свободу іспанського народу, проти фашизму.

¹ Газ. «Правда», 16 лютого 1936 р.

У дні грізних випробувань могутня сила інтернаціональної солідарності трудящих підтримувала бійців республіканської армії. Героїчний іспанський народ черпав у ній нові сили для боротьби. «Ніколи ще солідарність не була таким священним обов'язком,— писала Д. Ібаррурі,— не була так необхідною, як тепер, у ці тижні, коли волелюбна Іспанія веде тяжку боротьбу»².

Радянський уряд рішуче виступав на захист законного республіканського уряду Іспанії, послідовно викривав політику «невтручання», яку проводили правлячі кола Англії і Франції. 9 вересня 1936 р. у Лондоні було створено Міжнародний комітет з питань невтручання в справі Іспанії, куди увійшли і представники Радянського Союзу. В заяві представника СРСР у комітеті у вересні 1937 р. говорилось: «На думку Радянського уряду, так звана політика невтручання, що проводиться через лондонський комітет, ні в якій мірі не досягла своєї мети, а саме не тільки не відвернула самого активного втручання деяких держав у іспанські справи, але, навпаки, створила ширму, під прикриттям якої генерали заколотників одержували за час існування комітету у все зростаючій кількості підкріплення людьми, літаками і амуніцією»³. В заяві підкреслювалось, що лондонський комітет не вжив заходів для обмеження втручання у іспанські справи з боку держав, які допомагали Франко, але в той же час перешкоджав постачанню зброї та продовольства законному іспанському уряду. Під прикриттям так званої політики «невтручання» англійський, французький і американський уряди сприяли агресії фашизму в Іспанії. Лише Радянський Союз виступив за рішучі колективні дії всіх членів Ліги Націй проти німецьких та італійських інтервентів. Всюди, де б не обговорювалося питання про Іспанію, СРСР послідовно захищав справедливу справу, за яку борвся іспанський народ.

Поряд з великою дипломатичною підтримкою на міжнародній арені Країна Рад робила все від неї залежне, щоб допомогти республіканській Іспанії. З перших же днів війни на Піренейському півострові почуття пролетарської солідарності охопило весь радянський народ.

Трудящі Союзу РСР гаряче схвалювали виступи представників Радянського уряду у лондонському комітеті, які вимагали надати можливість республіканському уряду купувати зброю. Схвильовано звучали на зборах і мітингах голоси робітників, колгоспників, представників інтелігенції. «Ми вітаємо рішучу вимогу Радянського уряду,— говорилось в резолюції мітингу робітників київського заводу «Ленінська кузня».— Республіканський уряд Іспанії повинен мати можливість купувати зброю для боротьби з фашистськими бандитами»⁴.

З неослабною увагою і великим хвилюванням стежив радянський народ за подіями, що відбувалися на далекому Піренейському півострові. Численними і різноманітними були прояви моральної підтримки, дружби і симпатії трудящих СРСР до народу Іспанії.

Солідарність робітничого класу Української РСР з іспанським народом виявилась насамперед у могутній хвилі мітингів і демонстрацій, що прокотилася по всій республіці в серпні—вересні 1936 р. На фабриках і заводах, в установах і на транспорті відбувалися збори трудящих, присвячені боротьбі іспанського народу проти фашистських заколотників. Всюди приймалися резолюції про братерську солідарність з трудящими Іспанії та моральну підтримку їх.

² Журн. «Интернациональный маяк», орган ЦК МОПР СРСР, 1936, № 21, стор. 2.

³ Газ. «Известия», 21 жовтня 1937 р.

⁴ Журн. «Коммунистический Интернационал», орган Виконкому Комінтерну, 1936, № 16, стор. 81.

З почуттям глибокого обурення дізналися робітники харківського тракторного заводу (ХТЗ) ім. Орджонікідзе про допомогу, яку подавали іспанським заколотникам фашистські уряди Німеччини й Італії. На мітингах, що відбулися 3 серпня 1936 р. в усіх цехах заводу, промовці гаряче вітали борців революційної Іспанії. В одному з цехів виступила комсомолка Бумагіна, яка заявила: «Ми — друзі по класу іспанських робітників, і наш обов'язок підтримати їх у визвольній боротьбі»⁵.

В атмосфері виняткового піднесення пройшли 4 серпня багатолюдні мітинги, присвячені подіям в Іспанії, на київських заводах «Більшовик», «Ленкузня», на 8-й і 4-й взуттєвих фабриках та інших підприємствах столиці України.

Понад 3 тис. робітників були присутні на цехових зборах і на загальнозаводському мітингу на «Більшовику». З хвилюючими і палкими промовами виступило 183 чол., які говорили про братерську солідарність з іспанським народом⁶.

В усіх промислових центрах республіки в ці дні відбувалися загальноміські мітинги трудящих. Могутнє почуття братерської солідарності з іспанським народом продемонстрували понад 30 тис. робітників і службовців Києва, які зібралися на загальноміський мітинг, що відбувся 4 серпня 1936 р. на стадіоні «Динамо». На мітингу з палкими промовами виступили робітниця 8-ї взуттєвої фабрики Фонарьова, робітник заводу «Більшовик» Перковський та ін. Від імені трудящих Києва Перковський зокрема сказав: «Від усієї душі висловлюємо братерську солідарність і симпатії кращим синам іспанського народу, які зі зброєю в руках захищають свою волю, право на вільне життя... Ім, кращим синам іспанського народу, простягаємо свою братерську руку і голосно кажемо: «Ми з вами!»⁷.

Про свої симпатії до республіканської Іспанії заявили трудящі Харкова, які зібралися 5 серпня на загальноміський мітинг братерської солідарності з іспанським народом. Учасники мітингу одностайно прийняли вітальну телеграму іспанським трудящим, в якій зокрема говорилося: «Робітники, робітниця, службовці, інженери й техніки харківських підприємств і установ, що зібралися на загальноміський мітинг, шлють братерський привіт героїчним бійцям народного фронту, які відстоюють у боротьбі з військово-фашистською клікою свободу іспанського народу... Ми, трудящі Харкова, подаємо братерську руку допомоги мужнім бійцям Іспанії, всім тим, хто на вулицях іспанських міст, у горах і ущелинах Іспанії, не шкодуючи свого життя, захищає свободу героїчного іспанського народу. Наші серця з вами, дорогі бійці народного фронту»⁸.

У липні 1938 р. на Україні скрізь пройшли інтернаціональні вечори, присвячені дворіччю боротьби іспанського народу проти фашистів. Особливо багатолюдними були вони в робітничих центрах республіки. Так, понад 1000 робітників Красногвардійського району Дніпропетровська зібрались 18 липня 1938 р. на інтернаціональний вечір. Вони одностайно прийняли текст листа героїчному іспанському народові⁹.

Однією з форм зв'язків трудящих України з іспанськими республі-

⁵ Газ. «Харьковский рабочий», орган Харківського міськкому КП(б)У і міськради, 3 серпня 1936 р.

⁶ Газ. «Комсомолец Украины», орган Центрального Комітету і Київського обкому ЛКСМУ, 4 серпня 1936 р.

⁷ Газ. «Комуніст», орган ЦК КП(б)У, 5 серпня 1936 р.

⁸ Газ. «Харьковский рабочий», 5 серпня 1936 р.

⁹ Газ. «Звезда», орган Дніпропетровського міськкому КП(б)У і міськради, 23 липня 1938 р.

канцями було інтенсивне листування. Робітники і робітниці писали трудящим Іспанії листи, в яких висловлювали своє захоплення їх мужністю і відвагою. Так, за 2 роки 50 листів бійцям республіканської армії і робітникам Барселонського автозаводу написали члени модрівської організації Орджонікідзевського району Харкова¹⁰. Робітники ХТЗ ім. Орджонікідзе в своєму листі іспанським трудящим писали: «Брати, іспанські пролетарі і трудящі селяни, чоловіки, жінки і діти. Ми з вами! Ми стежимо за кожним вашим героїчним кроком, стежимо за вашою героїчною боротьбою. Ми горді вашими подвигами, невтомною відвагою. Вона нам нагадує незабутні славні дні боротьби проти ворогів Жовтня. Всі наші думки, серця, наші симпатії, почуття в цей важкий для Іспанії час з вами, наші дорогі друзі, брати і сестри, з вами, мужніми борцями, героями»¹¹.

Відомі новатори вугільного Донбасу О. Стаханов, М. Дюканов, Д. Концедалов та ін. у своєму листі до робітників і робітниць Іспанії писали, що шахтарі, як і всі радянські люди, з великою радістю зустрічають кожне повідомлення про їх перемоги, самовідданість і мужність. «Брати по класу! — говорилося в листі. — В огні пожарищ, у священній крові пролетарів і селян народилась свобода великого радянського народу. Проліваючи кров на барикадах, віддаючи життя кращих синів іспанського народу, ви боретесь за таку ж свободу»¹².

У відповідь на свої листи трудящі України одержували щоденно десятки і сотні листів з республіканської Іспанії, в яких висловлювалась повага і любов до єдиної в світі соціалістичної країни. Характерним був лист іспанських республіканців, адресований трудящим Лисичанська, в якому вони писали: «Разом з вами ми палко бажаємо відкинути міжнародний фашизм, який намагається поневолити наш народ. Прийміть нашу повагу до Радянського Союзу — великої Батьківщини пролетаріату, найкращого представника інтересів пролетаріату всього світу»¹³. Такою ж теплотою і сердечністю були пройняті всі листи, які трудящі республіканської Іспанії посилали робітникам України у відповідь на їх листи. Вони цікавилися життям трудящих Країни Рад, палко вітали досягнення радянського народу в соціалістичному будівництві. У січні 1938 р. майстер-стахановець С. Т. Зарубін одержав листа від бійців-інтернаціоналістів, в якому вони вітали його бригаду з великим виробничим успіхом. Зокрема в листі говорилося: «Вітаємо Вас і Вашу бригаду, товаришу Зарубін, за Ваш світовий рекорд і Вашу високу продуктивність. Хай живуть радянські робітники-стахановці!.. Геть фашистських інтервентів з Іспанії! Салют!»¹⁴.

Десятки листів з далекої Іспанії систематично одержували робітники київського заводу «Укркабель». У них іспанські патріоти запитували про все, що їх цікавило з життя трудящих Радянського Союзу. Кожному з іспанських товаришів відповідав один з молодих робітників. Так, робітник заводу Згуровець у листі далекому іспанському другу розповів про своє життя і працю, про те, як він став стахановцем. Цей лист було опубліковано в органі Комуністичної партії Іспанії — газеті «Мундо обреро»¹⁵.

Щирі почуття симпатії і любові трудящих УРСР до героїчного іспанського народу особливо яскраво проявлялись під час приїзду на

¹⁰ Журн. «МОПР за работой», орган ЦК МОПР СРСР, 1938, № 6, стор. 12.

¹¹ Газ. «Комуніст», 23 вересня 1936 р.

¹² Газ. «Социалистический Донбасс», орган Донецького обласного і міського комітетів КП(б)У, облвиконкому і міськради, 23 вересня 1936 р.

¹³ Газ. «Социалистический Донбасс», 4 лютого 1938 р.

¹⁴ Газ. «Вісті», орган ВУЦВК УРСР, 1 червня 1938 р.

¹⁵ Журн. «Рабселькор», 1936, № 17, стор. 44—45.

Україну делегацій бійців і представників громадських організацій республіканської Іспанії. На честь цих делегацій на заводах і фабриках влаштовувались збори і мітинги, на яких гості і місцеві робітники виступали з промовами. Вони говорили про необхідність дальшого зміцнення міжнародної єдності і солідарності трудящих усього світу в боротьбі за соціальне і національне визволення, за збереження миру і дружби між народами.

У травні 1937 р. делегація бійців республіканської Іспанії відвідала Дніпропетровськ. Тепло зустрінутий присутніми на III обласній партійній конференції Дніпропетровщини виступив комісар батальйону 11-ї дивізії республіканців Ф. Гайезо. В своїй промові він говорив про велике враження, яке справила на бійців — делегатів іспанського народу зустріч у Дніпропетровську. «Ця зустріч, — сказав Ф. Гайезо, — була предметним показником тієї великої, тієї безмежної симпатії трудящих України і всього Радянського Союзу до справи, за яку ми боремося, за яку проливаємо і будемо проливати свою кров — за справу знищення фашизму»¹⁶.

Тепло зустрічали харків'яни у листопаді 1938 р. іспанську робітничу делегацію, в складі якої були фронтовики, що приїхали в Радянський Союз безпосередньо з передових позицій. Для зустрічі дорогих гостей на вокзалі зібралися представники найбільших підприємств міста. На мітингу, присвяченому приїзду іспанської делегації, один з гостей заявив: «Наш народ веде боротьбу проти фашистських варварів, і ми впевнені в своїй перемозі, тому що бачимо чудовий приклад вашої боротьби. Ми прагнемо до вільного життя, яке ви вже маєте...»¹⁷

16 листопада 1938 р. іспанська делегація відвідала Харківський тракторний завод. Біля головної контори підприємства відбулася тепла, братерська зустріч. Представники заводського комітету профспілки, привітавши делегатів, запросили їх відвідати цехи заводу. У тракторному цеху відбувся багатолюдний мітинг робітників, інженерно-технічних працівників і службовців¹⁸.

З нагоди приїзду іспанської делегації в Одесі у вересні 1937 р. відбулися урочисті збори активу місцевого комітету МОДР, на яких були присутні понад 1 700 робітників і представників приміських колгоспів. Делегація вручила комітетові Червоний прапор. Збори відзначили, що цей прапор зобов'язує кожного члена організації з ще більшою енергією працювати по поданню допомоги борцям революції¹⁹.

Приїжджаючи в Країну Рад, відвідуючи її найбільші промислові центри, представники героїчного іспанського народу наочно бачили значні досягнення у розвитку радянської економіки і завоювання робітничого класу. Ці безпосередні зв'язки сприяли зміцненню почуттів дружби і пролетарської солідарності між народами СРСР і трудящими героїчної Іспанії.

Одним з яскравих свідчень братерської солідарності трудящих мас України, інших республік СРСР і прогресивних людей всього світу з республіканською Іспанією були надходження у фонд допомоги їй. Кошти, що надходили від трудящих, давали можливість надавати матеріальну підтримку героїчному іспанському народові, який мужньо боровся проти фашизму. За два роки війни у фонд допомоги республіканській Іспанії в 17 країнах світу було зібрано 800 млн. франків²⁰.

¹⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 307, арк. 24.

¹⁷ Газ. «Харьковский рабочий», 16 листопада 1938 р.

¹⁸ Газ. «Темп», орган парткому, завкому і дирекції харківського тракторного заводу ім. Орджонікідзе, 17 листопада 1938 р.

¹⁹ Журн. «Интернациональный маяк», 1937, № 19, стор. 14.

²⁰ Журн. «Коммунистический Интернационал», 1938, № 12, стор. 72.

Величезну матеріальну допомогу іспанським трудящим надав радянський народ. Так, за ініціативою робітниць московської фабрики «Трехгорная мануфактура» по всій нашій країні було проведено збирання коштів для продовольчої допомоги іспанським жінкам і дітям. Не було жодного колективу робітників і службовців, які б не збирали кошти для допомоги іспанському народу. Почин робітниць фабрики «Трехгорная мануфактура» знайшов живий відгук у жінок Радянської України. У резолюції мітингу робітниць краматорського металургійного заводу ім. Куйбишева говорилося: «Хай наші сестри революційної Іспанії знають, що ми, вільні жінки Радянського Союзу, завжди готові підтримати і подати допомогу революційному народу Іспанії»²¹.

З великим піднесенням зустріли заклик робітниць Москви про допомогу дітям і жінкам Іспанії робітники Київської 4-ї взуттєвої фабрики. Лише за один день, 16 вересня, на фабриці було зібрано у фонд допомоги іспанським трудящим 6 тис. крб.²²

Багато колективів ухвалювали постанови про відрахування частини заробітку на користь дітей і жінок Іспанії. Так, робітники дніпропетровського заводу ім. Петровського, зібравшись на мітинг, одноставно прийняли рішення відрахувати 0,5% місячної зарплати для допомоги сім'ям бійців іспанської республіканської армії. Робітники дніпропетровського заводу ім. Комінтерну в резолюціях, прийнятих на мітингах, вирішили відрахувати 1% місячної зарплати у фонд допомоги героїчному іспанському народу²³. Аналогічні зобов'язання взяли на себе робітники багатьох промислових підприємств республіки. Так, трудящі Донбасу на 5 серпня 1936 р. відрахували у фонд допомоги 250 тис. крб.²⁴.

З новою ініціативою виступили робітники Московського автозаводу, які, зібравшись 21 вересня 1936 р. на загальнозаводський мітинг, від імені 35-тисячного колективу заводу одноставно вирішили відрахувати чверть свого денного заробітку у фонд допомоги дружинам і дітям бійців республіканської Іспанії і звернулися із закликом до всіх трудящих нашої Батьківщини підтримати їх почин²⁵. Одними з перших підтримали цей заклик робітники Орджонікідзевського (нині—Єнакіївського) металургійного заводу. 16-тисячний колектив металургів вирішив відрахувати для допомоги іспанським жінкам і дітям чверть денного заробітку²⁶. Таке ж рішення прийняли і робітники «Азовсталі»²⁷.

Вже на середину вересня 1936 р. у фонд допомоги жінкам і дітям республіканської Іспанії в СРСР було зібрано понад 7 млн. крб., з них 1 млн. 220 тис.— на Україні²⁸.

У наступні роки збирання коштів для допомоги героїчному іспанському народу набрало ширшого розмаху. На багатьох промислових підприємствах республіки робітники ухвалювали рішення про відрахування одноденного заробітку для допомоги дітям бійців республіканської Іспанії²⁹. У лютому 1939 р. трудящі Києва щодавно вносили в фонд допомоги іспанському народу до 25 тис. крб.³⁰ Робітниці ряду

²¹ Газ. «Социалистический Донбасс», 20 вересня 1936 р.

²² Газ. «Комсомолец України», 17 вересня 1936 р.

²³ Газ. «Звезда», 4 серпня 1936 р.

²⁴ Газ. «Комсомолец України», 6 серпня 1936 р.

²⁵ Газ. «Комуніст», 22 вересня 1936 р.

²⁶ Газ. «Социалистический Донбасс», 27 вересня 1936 р.

²⁷ Газ. «Социалистический Донбасс», 30 вересня 1936 р.

²⁸ Газ. «Социалистический Донбасс», 22 вересня 1936 р.

²⁹ Газ. «Горняк», орган Чистяківського міськкому КП(б)У та міськради, 30 серпня 1938 р.

³⁰ Газ. «Більшовик», орган Київського міськкому КП(б)У та міськради, 22 лютого 1939 р.

промислових підприємств Луганська прийняли рішення відробити 8 березня 1938 р. дві години у фонд МОДР і на одержані кошти придбати подарунки для своїх зарубіжних друзів — дружин і дітей бійців республіканської Іспанії³¹.

Всього по Радянському Союзу на користь жінок і дітей Іспанії було зібрано понад 50 млн. крб.³² На зібрані кошти до жовтня 1936 р. було відправлено в Іспанію 6 пароплавів з сотнями тисяч пудів борошна, масла, цукру, консервів та іншого продовольства, а також 10 тис. комплектів дитячого одягу і взуття³³.

Значна частина коштів використовувалась також для інших форм надання допомоги іспанським трудящим. У Радянському Союзі знайшли притулок діти бійців республіканської Іспанії, які загинули в боротьбі проти фашистських заколотників. Для них були створені благоустроєні дитячі будинки в пригородах Одеси, Києва, Харкова та інших міст України. Тут вони жили і вчилися, оточені увагою досвідчених вихователів і педагогів³⁴. Сотні матерів з різних районів Іспанії були вдячні країні соціалізму і спокійні за долю своїх дітей. Їх почуття висловив у листі в газету «Труд» один з доблесних синів іспанського народу командир дивізії Енріке Лістер, який писав: «Ми ніколи не забудемо вашу безкорисну допомогу. Бійці і весь іспанський народ... завжди пам'ятатимуть те сердечне піклування і ту участь, яку ви проявили до наших дітей — цих людей майбутнього... Ми знаємо, як ви піклуєтесь про наших дітей. Ми знаємо, як прагнуть ваші вчителі і всі трудящі СРСР зробити життя наших малюків щасливішим і веселішим, виростити з них захисників справи миру, прогресу і цивілізації».³⁵

Героїчний народ Іспанії, який мужньо відстоював у боротьбі з фашистами свою свободу і незалежність, високо цинів братерську солідарність трудящих Радянського Союзу. Один з керівників англійської комуністичної партії Г. Полліт, який літом 1937 р. відвідав Іспанію, писав, що в селах і містах, через які він проїжджав, його вражала любов і повага іспанського народу до Радянського Союзу. На кожній барикаді, на стінах і парканах, по всій Іспанії були всюди написані слова «Хай живе Радянський Союз!»³⁶.

Це свідчило про те, що іспанські трудящі, як і народи всього світу, бачили в Країні Рад свого вірного і щирого друга.

Радянський народ ніколи не забував свого інтернаціонального обов'язку перед міжнародним пролетаріатом. Вся історія існування нашої соціалістичної держави є водночас історією братерської солідарності радянських людей з тими народами, які відстоювали і відстоюють свою свободу і незалежність.

Зміцнення єдності і братерської солідарності з усіма народами, які борються проти імперіалізму і реакції, є і тепер актуальним завданням революційних сил сучасності, всіх борців за щастя народів. Виходячи з цього, ХХІІІ з'їзд КППС в своїй резолюції підкреслив необхідність і далі «...розширяти й зміцнювати узи товариства і братерства, революційну солідарність радянського народу, радянських комуністів з робітничим класом, з усіма трудящими масами країн капіталізму...»³⁷

³¹ Газ. «Социалистический Донбасс», 28 лютого 1938 р.

³² Справа Іспанії — не приватна справа іспанців, К., 1938, стор. 6.

³³ Журн. «Коммунистический Интернационал», 1936, № 16, стор. 81.

³⁴ Газ. «Труд», 5 липня 1938 р.; газ. «Советская Украина», орган ЦК КП(б)У, 5 січня 1939 р.

³⁵ Газ. «Труд», 7 листопада 1938 р.

³⁶ Журн. «Коммунистический Интернационал», 1937, № 7, стор. 72.

³⁷ Резолюція ХХІІІ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на звітну доповідь ЦК КППС, К., 1966, стор. 5.

А К Р А М   Д Ж У М А Н О В

РАДЯНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ КУЛЬТУРНІ ТА НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ В 1928—1935 рр.

Дослідження питань розвитку дружніх зв'язків і співробітництва між СРСР та зарубіжними країнами завжди займали значне місце в радянській історичній науці. Зокрема, це стосується й відносин між СРСР та Францією, що ґрунтуються на давніх традиціях. Висвітленню цієї проблеми присвячені праці радянських істориків Ю. В. Борисова¹, А. З. Манфреда², М. О. Соловйова³, Г. К. Єрофєєва, В. Н. Любімова, І. Ф. Шкунаєва⁴, французьких — А. Словеса⁵, Фернана Гренє⁶ та ін. Вказані праці, проте, не вичерпують повністю питання радянсько-французького культурного і наукового співробітництва.

У 1921 р. В. І. Ленін, висловлюючись на користь розвитку міжнародних наукових контактів, писав, що ворожа позиція всіх західноєвропейських держав відносно Росії не сприяє взаємним зв'язкам вчених обох таборів; ці обставини майже цілком виключають можливість встановлення дуже корисних контактів і обміну думками, а також науковими досягненнями між російськими і західноєвропейськими вченими⁷. Наукові і культурні зв'язки були в ті часи майже припинені через ворожу антирадянську політику французької буржуазії, що проводилася нею до встановлення дипломатичних стосунків з Радянським Союзом. Лише після того, як Франція визнала СРСР у 1924 р. виникла практична можливість розвитку радянсько-французьких відносин.

Довгий час французький уряд намагався не допустити співробітництва між СРСР і Францією. Протягом 1926—1930 рр. зокрема не було укладено жодних угод з культурного і наукового співробітництва.

Незважаючи на перешкоди, відомості про величезні досягнення радянських народів доходили у Францію.

З утворенням в 1920 р. Французької Комуністичної партії Радянський Союз знайшов у ній найвірнішого друга. Орган французьких комуністів — газета «Юманіте» систематично публікувала матеріали про життя радянської країни і закликала до встановлення дипломатичних, економічних, культурних взаємин з Радянським Союзом. В 1928 р. у Франції почало діяти Товариство друзів СРСР, засновниками якого були видатні письменники Анрі Барбюс і Поль Вайян Кутюр'є⁸. Товариство спочатку працювало дуже енергійно, влаштовувало відкриті збори, доповіді, бесіди, лекції, диспути, вистави, курси вивчен-

¹ Ю. В. Борисов. Советско-французские отношения, 1924—1945 гг., М., 1964.

² А. З. Манфред. К истории франко-советского договора о взаимной помощи 1935 г., «Французский ежегодник 1961», М., 1962.

³ А. Н. Соловьев. Из истории франко-советских культурных связей в 1931—1935 гг., журн. «Вестник истории мировой культуры», 1960, № 1.

⁴ Г. К. Ерофеева, В. Н. Любимова, И. Ф. Шкунаев. О культурных связях между СССР и Францией, СССР — Франция (из истории политических, экономических и культурных отношений), М., 1960.

⁵ H. Sloyiès. La France et l'Union soviétique, Paris, 1935.

⁶ F. Grenier. Hitler menace! Plus que jamais Pacte franco-Soviétique. Les éditions A.U.S. N2 mars, Paris, 1938.

⁷ Див. В. І. Ленін. Полное собр. соч., т. 52, стор. 303.

⁸ СССР — Франция (Из истории политических, экономических и культурных отношений), М., 1960, стор. 81.

ня російської мови. Але деякі керівники його, як, наприклад, Де Жервіль, були зв'язані з російськими білоемігрантами в Парижі і завдали серйозної шкоди справі зміцнення радянсько-французького співробітництва. Внаслідок цього Товариство друзів СРСР у 1930 р. було засмічене ворожими елементами, що, природно, призвело до погіршення радянсько-французьких культурних зв'язків і дискредитувало цю організацію в очах багатьох дружньо настроєних до СРСР французів⁹.

Французька Комуністична партія викрила провокаційну роботу цих керівників та їх однодумців; вони були виключені з Товариства друзів СРСР і рядів ФКП.

10 червня 1930 р. був скликаний національний конгрес Товариства, на якому критикувались його помилки і висловлювалась тверда рішучість докорінно реорганізувати всю роботу. Конгрес прийняв рішення встановити з 1 січня 1931 р. обов'язкові для всіх членів Товариства внески і річний членський квиток, обрав новий склад керівництва. Секретарем Товариства був обраний профспілковий діяч Обера¹⁰.

Діяльність цієї організації значно поживалась. Були відкриті нові відділення в Страсбургу (1930 р.), Бордо, Ліоні, Марселі і Оссері (1931 р.)¹¹. Зріс кількісний склад Товариства. Якщо на початку 1931 р. у ньому було 215 членів, то наприкінці квітня і в травні стало вже 1125, у вересні — 1580, до 15 жовтня 1931 р. — 1873 члени. Значно збільшилась їх кількість у 1932—1934 рр. Товариство нараховувало на цей час 30 тис. чоловік і мало близько 500 місцевих секцій, в тому числі 250—300 фабричних і заводських груп. До кінця 1935 р. воно стало масовою організацією, що налічувала близько 70 тис. членів¹².

Завдання Товариства друзів СРСР полягали в тому, щоб пропагувати серед трудящих Франції успіхи соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, інформувати їх про соціальні та економічні умови життя в робітничо-селянській державі, викривати антирадянську брехню та наклепи, а також імперіалістичні військові плани, спрямовані проти СРСР, мобілізуючи маси для боротьби на захист Країни Рад. Товариство вважало своїм обов'язком безпосередньо на фабриках і заводах організовувати робітничі делегації для відвідування СРСР, маючи на меті ознайомлення їх з ходом соціалістичного будівництва¹³.

Всю цю роботу проводили такі секції Товариства: наукова на чолі з професором Валлоном і почесним головою професором Полем Ланжевром¹⁴, економічна, очолювана Роже Франком, кіносекція (секретар — Леон Муссінак), театральна на чолі з пані Лара-і-Отан та педагогічна (керівник — Лай Халкібек). Вони розгорнули активну діяльність. Лише в Паризькому районі було влаштовано понад 50 мітингів та зборів, учасники яких вимагали розширення радянсько-французьких культурних зв'язків.

В 1932 р. Товариство організувало виїзд 50 французьких робітників до Радянського Союзу на святкування 1 Травня, а потім — річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. До складу цієї делегації ввійшли трудящі підприємств різних галузей промисловості (автозаво-

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13, спр. 324, арк. 219.

¹⁰ Там же, арк. 220—223.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 2, спр. 119, арк. 58; оп. 1, спр. 167, арк. 17.

¹² F. Grenier. Назв. праця, стор. 11.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13, спр. 324, арк. 381.

¹⁴ Див. докладно про його діяльність: О. А. Старосельская-Никитенко, «Общественная и политическая деятельность Поля Ланжевена 1917—1940 гг.», «Французский ежегодник», М., 1958, стор. 462—489; її ж, «Поль Ланжевен и франко-советские культурные связи», Вестник Академии наук СССР, 1956, № 1, стор. 66—70.

ду «Сітроен», шахти «Троліс», металургійного заводу «Рімойо» та ін.). Розділившись на групи, члени делегації побували в багатьох радянських містах. Так, одна група відвідала Ташкент, Самарканд, Ашхабад, Алма-Ата, друга — Баку, Тбілісі, Дніпропетровськ, Ростов-на-Дону, третя — Краматорськ, Артемівськ, Новоросійськ та Ростов-на-Дону¹⁵. Повернувшись на батьківщину, посланці французького пролетаріату звітувались на багатьох мітингах та зборах. Так, на одному з численних мітингів у Бюльє, де були присутні понад 6 тис. чоловік, виступили делегати Періа, Жалі, Ларжіа і Сігаре. Всі вони з великим захопленням розповідали про все, що бачили в СРСР, закликали робітників та інтелігенцію не вірити наклепам на Радянський Союз. У зборах, що пройшли в Гаврі, взяло участь понад 10 тис. чоловік. Такі ж мітинги відбулись у Фонтенбло, Сен-Жермен, Енлеї, Корбейлі, Монторжі та інших містах. Товариство за допомогою своїх активістів створювало нові відділення на місцях. Внаслідок проведеної роботи було відкрито ще 23 філіали¹⁶.

В 1932 р. СРСР відвідала група французьких педагогів, які ознайомилися з радянською загальноосвітньою школою і вищими навчальними закладами. Після повернення на батьківщину вони видали брошуру «Група викладачів у Радянській країні»¹⁷, де розповіли про свої враження і підкреслили необхідність встановлення тісних контактів з працівниками радянської освіти.

З 26 березня по 2 квітня 1933 р. у приміщенні педагогічного музею при міністерстві народної освіти в Парижі педагогічною секцією паризького відділення Товариства друзів СРСР була організована виставка, присвячена радянсько-французькому культурному і науковому зближенню. Виставку відкрив професор Поль Ланжевен. З промовами виступили професори Валлон і Лойї¹⁸. Науковці Франції були захоплені досягненнями науки в СРСР. Великий інтерес у відвідувачів виставки викликала доповідь відомого радянського вченого М. І. Вавілова «Про походження технічних рослин»¹⁹.

Відносини між СРСР і Францією розвивалися. 29 листопада 1932 р. була укладена угода про ненапад, що створила більш сприятливі умови для дальшого розширення культурних та наукових зв'язків.

26 серпня 1933 р. до Радянського Союзу прибув відомий державний діяч Франції Ерріо. Разом з особами, що його супроводили, Ерріо побував у Москві, Одесі, Києві, Харкові, Ростові-на-Дону, на Дніпрогесі. 27 серпня французька делегація відвідала Академію наук УРСР, де зустрілася з віце-президентами академіками О. В. Палладіним, А. В. Криловим та іншими визначними вченими. О. В. Палладін докладно розповів гостям про діяльність Академії²⁰. В Харкові французькі гості ознайомились з Інститутом української літератури ім. Т. Г. Шевченка; оглянули виставку «15 років розвитку радянської літератури народів СРСР» та Шевченківську галерею. Під час огляду галереї Ерріо високо оцінив культуру українського народу. «Цей новий, але сповнений майбутнього музей,— заявив він,— мене дуже цікавив і я, будучи французьким демократом, схилиюсь перед великим розумом великого художника Т. Г. Шевченка»²¹.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13, спр. 323, арк. 46—47, 115, 158, 202.

¹⁶ Там же, спр. 440, арк. 62.

¹⁷ Там же, ф. 5283, оп. 1, спр. 218, арк. 21.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же, арк. 21—22.

²⁰ Газ. «Комуніст», 28 серпня 1933 р.

²¹ Газ. «Коммунист», 29 серпня 1933 р.

Перебуваючи в Радянському Союзі, Ерріо мав бесіди з М. І. Калініним, М. М. Литвиновим, М. Горьким та рядом інших діячів Радянської держави. Під час зустрічі з Горьким обговорювалось питання про культурне будівництво в СРСР і франко-радянське культурне та наукове зближення²².

Поїздка Ерріо мала велике значення для розвитку радянсько-французьких відносин.

У 1934 р. в СРСР на святкування 8 березня прибула група французьких жінок. Делегація відвідала радгоспи і колгоспи, заводи, будівельні об'єкти. Група жінок, яка побувала на автозаводі та ряді інших підприємств столиці, відзначала, що праця на них механізована, велика увага приділяється техніці безпеки. «Чи знайдемо ми щось подібне у нас? — говорили вони. — Ні! Чи застосовуються у нас технічні засоби для піднесення добробуту робітника? Ні! Вони (французькі капіталісти — А. Д.) експлуатують і обдурюють робітничий клас... Наші буржуазні газети, які називають себе «пролетарськими», досить часто говорять про примусову працю в СРСР. Ми, побачивши з яким ентузіазмом радянські робітники та робітниці беруть участь у будівництві соціалізму, захоплюємось ударниками, яких нараховуються мільйони, і спростовуємо цей наклеп»²³.

Особливо подобалися французьким делегаткам заходи полегшення праці жіноцтва в Радянському Союзі. «Життя жінки, — відзначали вони, — в СРСР влаштоване так, що жінка може звільнитися від багатьох хатніх робіт. Ясла і дитячі садки — до її послуг. Радянський уряд зробив усе для благополуччя матері й дитини»²⁴. Підсумовуючи свої враження про перебування в Країні Рад, члени делегації писали: «Ми обрали шлях боротьби... Ми беремо на себе зобов'язання об'єднати трудящих Франції в сталевий блок для боротьби проти всіх антирадянських провокацій і підготовки війни»²⁵. Після повернення на батьківщину учасники поїздки виступали на мітингах, присвячених укладенню радянсько-французької угоди про ненапад (в 1932 р.), першої торговельної угоди (в 1934 р.), переговорам про Східний пакт (в жовтні 1933 р.), сприяючи своєю діяльністю зближенню обох країн.

Важливою подією в історії радянсько-французького культурного співробітництва є встановлення 31 серпня 1934 р. телефонного зв'язку між Москвою і Парижем. У першій телефонній розмові по цій лінії міністр закордонних справ Франції Луї Барту висловив надію, що міцні і лояльні стосунки між обома країнами розвиватимуться і надалі²⁶.

В 1934 р. французький уряд запросив групу радянських вчених у складі С. К. Берштейна, А. Н. Колмогорова, Френкеля та інших для читання лекцій в інституті ім. Анрі Пуанкаре та інших учбових закладах Франції²⁷. Радянський уряд прийняв це запрошення і направив у Францію згаданих вчених.

Значну роль у зміцненні дружби з Францією відіграли декади радянсько-французького наукового зближення в 1934 р. Так, у травні цього року на запрошення Всесоюзного товариства культурних зв'язків з закордоном до Радянського Союзу для участі в декаді прибула перша делегація французьких вчених у складі академіків Жана Батіста Перрена (фізик), Шарля Жакоба (геолог), Жана Аламара (матема-

²² Газ. «Правда», 6 вересня 1933 р.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13, спр. 542, арк. 10—11.

²⁴ Там же, арк. 13—14.

²⁵ Газ. «Правда», 1 вересня 1934 р.

²⁶ Там же.

²⁷ Архів зовнішньої політики СРСР, ф. 126, оп. 18, спр. 345, п. 20, арк. 21.

тик), Клода Рего (директор інституту радіо), професора Моріса Лемуаня (агрохімік), М. Р. Госса (математик) та ін.²⁸

Вчені ознайомилися з багатьма науково-дослідними інститутами і навчальними закладами, відвідали Московський державний університет, Московський енергетичний і Всесоюзний електротехнічний інститут, нафтовий інститут тощо. Академік Перрен зробив доповідь у Будинку вчених, Жан Аламар двічі виступав в інституті математики й механіки МДУ. Приїзд французьких гостей, дружні зустрічі і бесіди з радянськими вченими, зокрема С. І. Вавіловим, Г. М. Кржижанівським, В. Р. Вільямсом, поклали початок хорошій традиції в радянсько-французьких наукових контактах і дружніх зв'язках²⁹.

Група делегатів на чолі з академіками Жакобом і Аламаром виїжджала в Ленінград, інші, під керівництвом академіка Перрена, знайомились з Харковом. З 16 по 19 травня 1934 р. у Ленінграді відбулася спільна конференція радянських і французьких учених, на якій академік Жакоб зробив дві доповіді³⁰. З великим задоволенням він вітав пропозицію про спільну роботу радянських і французьких геологів. У Ленінграді делегація відвідала Центральний геолого-розвідувальний музей СРСР. «Я бачив тут,— писав пізніше Жакоб,— колекції, які заслужують на те, щоб наші геологи і мінералоги приїжджали сюди вчитися»³¹.

Виїжджаючи з СРСР, 24 травня 1934 р., діячі науки Франції широко дякували за надану їм можливість ознайомитися з грандіозними досягненнями Радянського Союзу. «Ми й надалі продовжуватимемо справу радянсько-французького культурного зближення, величезне значення якого ми особливо усвідомили»,— заявили вони в телеграмі, надісланій на адресу ВОКС³².

Зростаючий інтерес у Франції викликали радянське мистецтво, архітектура, кіно, театр, література. Товариство друзів СРСР у вересні 1932 р. організувало поїздку до Радянського Союзу групи французьких архітекторів у складі 24 чоловік. Вони зустрічалися з радянськими колегами, взяли участь у нараді, присвяченій питанням сучасної архітектури³³. В результаті зустрічей було вирішено провести обмін виставками радянської архітектури в Парижі (навесні 1933 р.) і французької архітектури в Москві³⁴.

Великою популярністю серед французької громадськості користувалися радянські кінофільми, які широко знайомили французів з життям трудящих нашої країни. 22 червня 1931 р. посольство СРСР у Франції повідомило, що Товариство друзів СРСР передбачає збільшити кількість радянських фільмів, що демонструються в країні³⁵.

В 1931 р. у двох центральних паризьких кінотеатрах з незмінним успіхом йшли картини «3-я Міщанська», «Потомок Чингиз-хана», В. М. Пудовкіна, «Земля» О. Довженка³⁶. Великою подією в культур-

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 1, спр. 263, арк. 15, 45; Газ. «Правда», 12 травня 1934 р.

²⁹ А. З. Манфред. К истории французо-советского договора о взаимной помощи, 1935, «Французский ежегодник 1961», М., 1962, стор. 467—468.

³⁰ Див. текст доповіді «Французская научная делегация в СССР», Л., 1934, стор. 13—19, 34—39.

³¹ Там же, стор. 5.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 1, спр. 263, арк. 22.

³³ Там же, оп. 2, спр. 119, арк. 45.

³⁴ Там же, арк. 46.

³⁵ Там же, оп. 1, спр. 170, арк. 78.

³⁶ Журн. «Пролетарское кино», 1931, № 4, стор. 62.

ному житті Парижа була демонстрація наприкінці 1932 р. одного з перших звукових фільмів «Путівка в життя» І. Екка³⁷.

Товариство в Бордо організувало перегляд таких зразків радянської кінематографії як «Туркиб», «Арсенал», «Броненосець «Потьомкін» та ін. Лише протягом 1932—1933 рр. СРСР направив у Францію 38 першокласних творів кіномистецтва³⁸.

Найбільший успіх мала картина «Гроза», яка восени 1934 р. демонструвалася в одному з кращих кінотеатрів Парижа «Макс Ліндер». Цьому фільму французька преса приділила надзвичайно багато уваги, а газета «Парі суар» в своїй підсумковій статті за 1934 р. відзначила «Грозу» як кращу картину сезону. Ще ширшу популярність здобув фільм «Веселі ребята», який протягом майже трьох місяців не сходив з екрана. Паризькі газети також вмістили блискучі відгуки на нього³⁹. В Парижі та його околицях демонструвалися радянські кінокартини «Ми з Кронштадта», «Молодість», «Останній табір» і «Цирк». Деякі з них 1935—1936 рр. були дубльовані на французьку мову⁴⁰.

Відомий французький художник Фердинанд Леже писав: «Ми узнали про нову Росію, головним чином, через радянські фільми... які демонструвалися у нас. Через них ми пізнаємо... піднесення країни, бачимо її, чуємо її»⁴¹.

Театральне мистецтво СРСР також користувалося успіхом у французьких митців та громадськості. Присутній на Московському театральному фестивалі в 1934 р. відомий критик Гзеле відзначив великі досягнення радянського театру.

Багато радянських п'єс ставилося на французькій сцені. Особливо високу оцінку дістала п'єса Катаєва «Миллион терзаний», поставлена в 1933 р. театральною групою «Травай»⁴². Зв'язки між театрами обох держав зміцнювались. Для участі в святкуванні 30-річного ювілею Московського художнього театру (МХАТ), на запрошення ВОКС приїхала група діячів французького мистецтва. До складу делегації входили: відомий режисер Боті, директор театру ім. Альфреда Жарі — Робер Арон, директор Французької Асоціації по розповсюдженню і обміну художньою інформацією — Робер Брюсель, голова Всесвітнього театального товариства — Фіран, директор студії «Аре Аксіон» Ларі-Отан і ряд інших діячів мистецтва Франції⁴³.

Чималий вклад у зміцнення дружніх відносин між трудящими Франції та СРСР зробили прогресивні французькі художники. У своїх картинах вони відображали життя радянського народу, значну кількість творів присвячували радянсько-французькій дружбі. Художник Галеон у своїй творчості часто звертався до ленінської тематики⁴⁴.

Для дальшого розвитку радянсько-французьких культурних і наукових зв'язків велике значення мала друга Міжнародна конференція революційних письменників, що відбулася в листопаді 1930 р. у Харкові. В ній взяли участь Ельза Тріоле, Луї Арагон і Жорж Садуль. Вони високо оцінили роботу конференції і прийняли вироблену нею

³⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 1, спр. 209, арк. 79.

³⁸ Там же.

³⁹ Центральний архів Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР, ф. 64, оп. 3482, спр. 15, арк. 49.

⁴⁰ Там же, спр. 18, арк. 40.

⁴¹ Журн. «Интернациональная литература», М.—Л., 1934, № 3—4, стор. 66.

⁴² А. Н. Соловьев. Из истории франко-советских культурных и научных связей в 1931—1935 гг., «Вестник истории мировой культуры», 1960, № 1, стор. 86.

⁴³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 7, спр. 34, арк. 115.

⁴⁴ Жан Фревилль. Союз революционных художников Франции, журн. «Литература мировой революции», 1932, № 3, стор. 127—128.

ідеологічну і політичну платформу. Луї Арагон у своєму виступі заявив: «Захищати п'ятирічний план, захищати соціалістичне будівництво — це значить захищати не лише Радянський Союз, а світовий пролетаріат»⁴⁵.

Анрі Барбюс (який відвідав Радянський Союз в 1927, 1928, 1932 і 1933 рр.), Ромен Роллан, Жан Рішар Блок, Леон Муссінак, Поль Вайян Кутюр'є та інші митці й громадські діячі Франції багато зробили для зміцнення культурного співробітництва з СРСР. Вони знайомили французів з життям радянського народу, з його культурою, літературою і мистецтвом. Найбільше враження з усіх книжок про життя в СРСР, які вийшли французькою мовою, справили спогади журналіста Андре Віоле «Вікно в Росію»⁴⁶.

Велику роль у дальшому зростанні інтересу широких кіл французької інтелігенції до Радянського Союзу відіграв перший Всесоюзний з'їзд радянських письменників (1934 р.). Про нього А. Барбюс писав у статті «Сімнадцять кроків гіганту»: «Цей приклад повинен дати нам поштовх у боротьбі за єдиний фронт письменників і художників усіх країн проти режимів гноблення і війни»⁴⁷.

Французькі письменники і журналісти переклали на французьку мову багато радянських видань. В 1928—1930 рр. у Франції вийшли такі твори радянських письменників: «Тихий Дон» (1—2 т.) М. О. Шолохова (1929—1931 рр.), «Цемент» Ф. Г. Гладкова (1928), «Бронепоезд 14-69» В. Іванова (1928), «Розгром» О. А. Фадеева (1929), «Міста і роки» К. Федіна (1930), «Облако в штанах» В. В. Маяковського (1930), «Залізний потік» О. Серафимовича (1930). В 1931 р. був опублікований твір М. Горького «Вони й ми» з передмовою Р. Роллана. Роком пізніше вийшов перший том роману Горького «Життя Кліма Самгіна» (другий том — в 1935 р.), роман Фурманова «Чапаєв». У 1933—1934 рр. у Франції були видані оповідання М. Горького, а також його статті, присвячені художній літературі, і спогади про письменників під назвою «Спогади про літературне життя», «Піднята цілина» М. О. Шолохова, «Я люблю» А. О. Авдеєнко, «День другий» І. Г. Еренбурга, «Гідроцентрально» М. С. Шагінян, «Ташкент — місто хлібне» Невєрова та ін.⁴⁸

В Радянському Союзі французька класична і сучасна література також були представлені багатьма виданнями. Французькі автори за кількістю перекладів і безперервно зростаючих тиражів посідають в СРСР перше місце серед зарубіжних письменників. Перше повне зібрання творів Анатолія Франса вийшло в 1928 р. тиражем 6 тис. примірників, в 1957 р. цифра ця зросла до 240 тис. Тираж творів Бальзака становив у 1933 р. 10 тис. примірників, а в 1960 р., коли з'явилось нове 23-томне зібрання, досяг 350 тис. Протягом 1918—1959 рр. у Радянському Союзі видано 4519 творів французької художньої літератури загальним тиражем 173 521 тис. примірників 50 мовами народів СРСР⁴⁹.

Радянськими урядовими установами було налагоджено регулярний обмін книжками між Францією і СРСР. Одержання літератури з Франції здійснювалося як безпосередньо так і через Бюро по міжнародному книгообміну при Міністерстві освіти в Парижі. В 1932 р. з Франції надійшло 6 809 примірників книг і направлено туди 4 564. Лише з січня

⁴⁵ Писатели Франции, М., 1964, стор. 683.

⁴⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 7, спр. 34, арк. 19.

⁴⁷ СССР—Франция, М., 1960, стор. 89.

⁴⁸ Журн. «Вестник истории мировой культуры», 1930, № 1, стор. 83—84.

⁴⁹ СССР — Франция, М., 1960, стор. 91.

по липень 1933 р. ВОКС надіслав у Францію 634 видання⁵⁰. У січні—квітні 1934 р. було відправлено у Францію 4057 книг і одержано 4624; систематичний обмін книжками з СРСР підтримували 373 організації. Всього з 1924 по 1935 рр. надійшло з Франції 50 888 примірників і послано з СРСР 47 243 примірники різних видань⁵¹. Протягом 5 років (1931—1935 рр.) у Франції було розповсюджено близько 6 млн. примірників журналу «Росія сьогодні» і понад мільйон брошур⁵².

Кульмінаційною точкою радянсько-французького зближення періоду 1931—1935 рр. було укладення 2 травня 1935 р. угоди про взаємну допомогу⁵³, яка стала знаменною віхою в розвитку співробітництва між обома країнами.

Після підписання угоди, за ініціативою Товариства друзів СРСР, у червні був проведений тиждень радянсько-французького зближення, в якому взяло участь понад 2,5 млн. чоловік. Під час тижня на мітингах і зборах виступили секретар ФКП Ж. Дюкло, письменники Луї Арагон, Поль Вайян Кутюр'є, секретар Товариства Фернан Греньє та ін.⁵⁴

В другій половині липня 1935 р. Францію відвідав голова ВОКС А. Л. Аросев. Він зустрівся з Ерріо, Полем Бонкуром та іншими діячами Франції⁵⁵. В Парижі Аросев зробив доповідь на тему «Основні елементи радянської культури»⁵⁶.

З липня по вересень 1935 р. у Радянському Союзі побувало багато представників французької інтелігенції: письменники Ромен Роллан, Анрі Барбюс, Шарль Вільдрак, Мон Дюртен, Ларошель Дюїс, драматург Ланорман; художник Локруа Лабора, музикант Жільбер Дезормір, професори Моссе, Дюбуа, Шапелен та ін.⁵⁷ За 10 місяців, з січня по жовтень 1935 р., СРСР відвідали 99 французьких громадян⁵⁸.

В період перебування на посту прем'єр-міністра П'єра Лаваль (липень 1935 — січень 1936 р.) правлячі кола почали вести вкрай реакційну, зрадницьку і агресивну зовнішню політику. Лаваль всіляко уникав ратифікації угоди, укладеної 2 травня 1935 р. Така політика гальмувала розвиток культурних і наукових зв'язків між Францією та СРСР і Товариство друзів СРСР розкололося. Щоправда, воно було потім реорганізоване під назвою «Товариство вивчення радянської культури» (секретарем його став архітектор Журден), проте вже не піднялося в своїй діяльності до колишнього рівня. Незважаючи на численні перешкоди радянсько-французьке культурне і наукове співробітництво в період 1928—1935 рр. розвивалось. Інтереси обох країн вимагали розширення дружніх зв'язків.

Зараз співробітництво між СРСР і Францією набирає дедалі більшого значення. «Дальший розвиток радянсько-французьких відносин може стати важливим елементом зміцнення європейської безпеки»⁵⁹, — було підкреслено у звітній доповіді ЦК КПРС на XXIII з'їзді партії. Велике значення для цієї справи мав візит в Радянський Союз президента Франції Шарля де Голля у червні 1966 р.

⁵⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 1, спр. 209, арк. 90.

⁵¹ Там же, спр. 278, арк. 68.

⁵² F. G e n e r. Назв. праця, стор. 11.

⁵³ Внешняя политика СССР, т. 4, М., 1946, стор. 30, 32.

⁵⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 1, спр. 278, арк. 85.

⁵⁵ Там же, спр. 284, арк. 49.

⁵⁶ Там же, арк. 42.

⁵⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 1, спр. 284, арк. 44.

⁵⁸ Там же, спр. 238, арк. 66.

⁵⁹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 90

Повертаючись до надрукованого

ПРО ІСТОРИЧНІ ТА КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Творча розробка актуальних проблем сучасності передбачає удосконалення методів історичного дослідження, розширення методологічної його бази, застосування зовсім нових способів і прийомів. Виразом цієї тенденції є інтерес істориків до конкретно-соціологічних досліджень, що за останній час починають інтенсивно розвиватися.

У цьому відношенні, нам здається, заслуговує на увагу стаття А. М. Гаєвського і Г. М. Шевчука «Історична наука і соціологічні дослідження»¹, яка порушує багато важливих питань про застосування методів і використання висновків конкретно-соціологічних досліджень у вивченні історії.

Зрозуміло, в журнальній статті дуже важко ґрунтовно висвітлити різноманітні аспекти цієї проблеми. Однак, незважаючи на недостатню розробку авторами ряду питань, позитивним є те, що історики поставили їх на широке обговорення наукової громадськості.

На наш погляд, у статті не досить чітко визначається відмінність у тлумаченні понять «конкретно-соціологічне» і «конкретно-соціальне» дослідження. Конкретно-соціологічну проблематику не можна вважати особливою наукою в системі наукового знання (такої точки зору дотримується більшість зарубіжних соціологів-марксистів)², бо ці дослідження не мають свого самостійного предмета, відмінного від того, яким характеризуються історичний матеріалізм та інші суспільні науки. Їх об'єкт збігається з предметом історичного матеріалізму як марксистської соціології. Конкретно-соціологічні дослідження відіграють службову роль щодо історичного матеріалізму, вивчаючи факти сучасного життя суспільства, особливі історичні ситуації, конкретизуючи теоретичні положення марксистської соціології. Вони втілюють у собі одну з основних вимог діалектико-матеріалістичного методу — конкретного і всебічного аналізу суспільних явищ. Це — спеціальні допоміжні соціологічні розвідки, які організуються з метою виявлення дії загальних законів і рушійних сил у даний час, у даній конкретній обстановці, на відміну від фундаментальних, основних процесів вивчення суспільства, здійснюваних історичним матеріалізмом, який розкриває загальні закономірності розвитку суспільних відносин, взаємодії різних сфер соціально-економічного життя.

Разом з тим, не можна ототожнювати конкретно-соціологічні і конкретно-соціальні дослідження. Останні проводяться в усіх суспільних науках, в тому числі й історії. Не кожне з них належить до категорії конкретно-соціологічних, яка є одним із видів соціального дослідження поруч з економічними, історичними, соціально-психологічними, демографічними та юридичними.

Розширена трактовка конкретно-соціологічних досліджень веде до розчинення історичного матеріалізму в інших суспільних науках, до змішування філософського методу з частковонауковими, спеціальними засобами, тому що профілюючим у конкретно-соціологічних розвідках виступає метод марксистської соціології, а профілюючими в соціальних дослідженнях — відповідно спеціальні методи тих наукових дисциплін, які ними займаються. При включенні всіх соціальних досліджень до предмета історичного матеріалізму втрачається його специфіка як філософської науки і як методології суспільних наук. Конкретно-соціологічна проблематика має філософську спрямованість, а шляхом соціальних досліджень суспільні науки вивчають явища суспільного життя з боку їх предмета. Отже, конкретно-соціологічне дослідження істотно відрізняється від соціального і належить до компетенції історичного матеріалізму, виконуючи службову роль щодо останнього, забезпечує його єдність з соціальною практикою і розв'язує завдання філософського (соціологічного) характеру.

За допомогою конкретно-соціологічних досліджень, як відзначає румунський вчений Г. Кулеа³, вивчаються: об'єктивні соціальні процеси, явища, що впливають на

¹ А. М. Гаєвський, Г. М. Шевчук. Історична наука і соціологічні дослідження, «Український історичний журнал», 1966, № 6, стор. 27—39.

² J. Rittershaus, H. Taubert. Für eine größere Wirksamkeit der soziologischen Forschung in der DDR, «Einheit», 1964, Hf. 9/10, стор. 178, 180.

³ Румынский бюллетень научной информации, 1965, № 5, стор. 246—247.

генезис і розвиток суспільної свідомості; факти, з одного боку, пов'язані з історичним розвитком форм суспільної свідомості як систем цінностей, і з другого — з соціально-організованою діяльністю установ, які відповідають цим формам; істотні явища і процеси в галузі суспільної психології; типові елементи індивідуальної свідомості в аспекті їх внутрішнього умотивування або об'єктивного поведінки.

Виходячи з цього, треба, на наш погляд, всебічно розглядати значення конкретно-соціологічних досліджень для історичної науки, що виявляється в кількох аспектах: а) в плані одного з можливих методів історичного дослідження з відповідними модифікаціями; б) окремого виду історичних джерел; в) однієї з ланок, що зв'язує історію з сучасністю, актуалізує її тематику; г) як різновидність перевірки історичних концепцій і узагальнень; д) як фактичний матеріал для побудови наукових висновків.

Не будемо розглядати всі ці шляхи використання конкретно-соціологічних досліджень в історії, а зупинимося лише на методологічній стороні застосування їх.

Оскільки вони носять загальнотеоретичний характер (ні в якому разі не можна надмірно підкреслювати в них утилітарну сторону на шкоду загальній, філософській або вбачати лише сліпу емпірію, прагматичне застосування певних загальних постулатів), вивчаючи ті або інші філософські проблеми, то звідси й виникає їх методологічне значення для історичної науки. Вони дають їй теорію дослідження, теорію конкретного соціологічного аналізу, якою необхідно керуватися, висвітлюючи окремі історичні події; допомагають з'ясуванню термінології, розвивають і узагальнюють логічний та понятійний апарат історіографії; озброюють її методикою вивчення окремих історичних ситуацій, особливо тих, що хронологічно близько стоять до сучасності; збагачують науковий метод істориків, від взаємодії якого з методом конкретно-соціологічних досліджень окремі сторони його набувають додаткового стимулу в своєму розвитку, причому розширюються межі його використання, зростає пізнавальна активність, ефективність, дійовість і результативність; служать однією з ланок, що зв'язує історію і соціологію.

Все це обумовлює той факт, що конкретно-соціологічні дослідження починають все ширше застосовуватися в галузі історії радянського суспільства і КНРС.

Історики так само, як і соціологи, організують опитування учасників подій з метою збирання спогадів, складають анкети, залучають статистичні дані, використовують особисті документи (біографії, шоденники, листування і т. п.), вдаються до формалізації фактичних даних і застосування до них математичних методів (моделювання, логічно-математичного аналізу та ін.), спираючись на практику конкретно-соціологічних досліджень.

При розгляді масових явищ істориком допомагає математичний апарат, що його розробляють соціологи. Від них він запозичає також процедури типологізації і так званий метод аналізу змісту (content analysis), що видно на прикладі французьких істориків школи «Анналів» на чолі з Ф. Броделем⁴.

До методу конкретно-соціологічних досліджень звертаються також буржуазні французькі історики, які виходять з методологічних основ мікросоціології Ж. Гурвича і соціометрії Д. Морено⁵, прагнуть максимально задовольнити запити буржуазії в розв'язанні злободенних проблем сучасності.

Але застосування методу конкретно-соціологічного аналізу буржуазними істориками докорінно відрізняється від марксистського, бо зв'язане з суб'єктивістською або об'єктивістською ідеалістичною методологією, запереченням об'єктивних історичних закономірностей, безцільним нагромадженням фактів, до того ж суб'єктивістськи спотворених. Вони використовують результати і деякі прийоми буржуазних конкретно-соціологічних досліджень, яким властиві ті ж недоліки ідеалізму, суб'єктивізму, емпіризму, бракує їм позитивного філософського начала і справжньої наукової методології, хоча іноді вони й не позбавлені високої техніки та методики.

Якщо, на думку буржуазних учених, предметом соціології є «групові відносини людських істот», «людина і людське оточення в їх взаєминах»⁶, «форми і явища зміни спільного життя як людей, так і тварин та рослин»⁷, то соціолога-марксиста цікавлять не самі по собі «стосунки» людей, а закономірності розвитку суспільних відносин, відкриття яких і вивчення механізму їх дії і становлять його завдання.

Для марксистів-соціологів і істориків методологічною основою в їх дослідженнях є теорія діалектичного і історичного матеріалізму. Вона полегшує зближення їх і сприяє взаєморозумінню, яке вкрай необхідне при розв'язанні багатьох складних питань, особливо тих, що виникають на стику наук.

Соціолог потребує історичної перспективи, історичних фактів, а історик почуває

⁴ Див. И. Кон. О современной буржуазной философии истории, журн. «Философские науки», 1965, № 2, стор. 84.

⁵ Див. А. Шелленко. Микросоциология Ж. Гурвича и французская буржуазная историография, журн. «Вопросы истории», 1964, № 4, стор. 61—77.

⁶ Dictionary of Sociology, ed. P. Fairchild, N. V., 1944, стор. 302.

⁷ Wörterbuch der Soziologie, hrg. Bernsdorf und F. Bülow, Stuttgart, 1955, стор. 498.

потребу в соціологічній теорії і соціологічних узагальненнях, у фактичних даних, що їх добувають за допомогою конкретно-соціологічних досліджень. Прикладом такого контакту є досвід польських учених. Обстежуючи різні сфери життя східних областей, польські соціологи на чолі з С. Оссовським зібрали у серпні 1945 р. великий фактичний матеріал. Для істориків, що вивчають рух населення, економічний, суспільний і культурний розвиток цих областей такий матеріал має велике значення⁸.

Проте коло питань, які історики можуть вивчати за допомогою конкретно-соціологічних досліджень, не вдаючись до інших методів, обмежене. А тому конче потрібно сполучати традиційні засоби і прийоми історичного дослідження з методом конкретно-соціологічного аналізу. Місце і характер застосування його істориком у своїй роботі об'єктивно обумовлено предметом, завданнями і проблематикою даного дослідження.

Цілком вірно, що співвідношення між історичною наукою і конкретно-соціологічними дослідженнями залежить від співвідношення історії і соціології взагалі, являючи собою лише частковий прояв останнього. Однак авторам статті слід було б зробити окремо застереження щодо специфіки конкретно-соціологічних досліджень, зв'язок яких з історією дещо інший, ніж соціології з останньою. Інакше можна зрозуміти їх тлумачення даної проблеми так, ніби взаємозв'язок конкретно-соціологічних і історичних досліджень зводиться до співвідношення історії і соціології.

Основна межа, що поділяє ці види досліджень, пролягає там, де різняться їх предмети і методи. Різниця, насамперед, у тому, що конкретно-соціологічна сфера має своїм об'єктом сучасне життя суспільства, а предмет історичного дослідження завжди звернено до минулого. Якщо історик і звертається до сучасності, то бере її у відношенні до історичного минулого. Як правильно підкреслює польський соціолог А. Клоковська, підхід до фактора часу принципово різних у історика і соціолога, а саме:

1. У розумінні істориків час — безперервний процес, а в працях соціологів він розірваний і час розглядається в інших перемінних величинах; 2. Історик сприймає сучасність як певну ланку в безперервному ході часу, а соціолог більше турбується про те, щоб точніше зареєструвати стан процесу, поведінки певної суспільної групи в даний момент⁹.

Якщо в дослідженнях історика переважають хронологічні й локальні принципи систематизації, то соціолог віддає перевагу типологізації явищ, виходячи з предмета і завдань конкретно-соціологічного аналізу.

Історик реконструює картину історичної дійсності на основі архівних даних, матеріальних пам'яток та інших видів джерел. А соціолог, вивчаючи суспільні групи, колективи і суспільні інститути не тільки користується документальними матеріалами, а може безпосередньо спостерігати життя людей, вивчати їх взаємовідносини, думки і почуття в контактах з ними. Існують і інші відмінності першорядної ваги в методиці конкретно-соціологічних і історичних досліджень, у способах підходу до вивчення суспільних явищ.

Застосування в історичній науці результатів і прийомів конкретно-соціологічного характеру висуває проблему кооперування істориків і соціологів, об'єднання їх творчих зусиль і не тільки в масштабах республіки, країни. Слід налагодити регулярні наукові зв'язки між соціологами і істориками соціалістичних країн. Таким координуючим центром міг би бути соціологічний журнал.

Досвід проведення конкретно-соціологічних досліджень і пов'язання їх з історичною тематикою, нагромаджений польськими, болгарськими, чеськими і румунськими соціологами, становить велику наукову цінність. Його треба ширше використати. На жаль, він не враховується і авторами даної статті. Підтримуючи їх пропозицію про створення бібліографічних покажчиків з соціології та конкретно-соціологічних досліджень, висловлюємо побажання, щоб до них була включена і іноземна література.

Доцільно нагадати про такий приклад. Співробітники кафедри історії суспільної думки Варшавського університету під керівництвом професора Н. Ассородобрай протягом ряду років проводили цікаву програму досліджень над «живою історією» (*żywa historia*), над історичною свідомістю та її симптомами. Була складена соціологічна анкета, за допомогою якої виявлено наявність інтересу до історії серед певних суспільних груп (економісти, інженери, лікарі, вчителі, юристи) в різних районах країни¹⁰. Це викликало великий резонанс серед громадськості, показало життєвість

⁸ A. Kłowska. Socjologia a historia, журн. «Kwartalnik historyczny», 1964, № 3, стор. 671.

⁹ A. Kłowska. Назв. праця, стор. 662—664.

¹⁰ N. Assorodobraj. Żywa historia! Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze, журн. «Studia socjologiczne», 1963, № 2; Badania nad świadomością historyczną w Polsce współczesnej, журн. «Kwartalnik historyczny», 1965, № 3, стор. 627—632.

історичної проблематики та її зв'язок з суспільно-політичними поглядами, розкрило суспільну значимість історичних понять і ідей та накреслило шляхи дальшого вивчення і популяризації історії.

На нашу думку, проведення подібного дослідження радянськими істориками і соціологами мало б також велике теоретичне і практичне значення. Тим більше, що недавно провідний радянський історичний журнал «Вопросы истории» визнавав: «Тепер існує певна невідповідність між незаперечним зростанням (кількісним і якісним) радянської науки і тим недостатньо високим авторитетом, який вона має в країні»¹¹. Дослідження історичної свідомості окремих груп населення допомогло б визначити їх справжнє ставлення до історії, намітити ряд практичних заходів щодо ліквідації цього розриву і т. д. Є багато інших соціальних проблем, при розв'язанні яких потрібне плідне співробітництво істориків і соціологів, що в свою чергу сприятиме максимальному використанню позитивного досвіду зарубіжної соціології та історіографії в інтересах дальшого піднесення радянської історичної науки.

¹¹ Журн. «Вопросы истории», 1966, № 1, стор. 11.

А. Ф. КІЛУНОВ

ЩЕ РАЗ ПРО ПУБЛІКАЦІЮ ПРАЦЬ В. І. ЛЕНІНА В БІЛЬШОВИЦЬКИХ ГАЗЕТАХ УКРАЇНИ 1917 р.

Радянська історіографія завжди надавала великого значення вивченню питання про видання і розповсюдження праць В. І. Леніна. Вже чимало написано і про поширення творів В. І. Леніна більшовицькими організаціями України. Проте це питання настільки складне, багатогранне, що до нього буде повертатися ще не один дослідник.

Нещодавно М. Ф. Дмитрієнко зробила спробу підрахувати всі публікації праць В. І. Леніна в більшовицьких газетах України з лютого 1917 р. по лютий 1918 р.¹ На відміну від попередніх дослідників, які оперували лише загальними даними про кількість публікацій ленінських праць, вона подала конкретний їх перелік, а також вказала і номери газет, де вони були передруковані. Цей перелік кладе, на решті, край усім тим розбіжностям у підрахунках публікацій, що досі траплялися в історичній літературі. Він допоможе і в дальшій розробці цього питання, бо тепер кожен автор матиме можливість перевірити свої дослідження і доповнити список новими публікаціями ленінських документів.

М. Ф. Дмитрієнко у своїй статті справедливо застерігає про неповноту своїх підрахунків, пояснюючи її відсутністю повних комплектів газет. Безперечно, з виявленням нових номерів газет цифра ленінських публікацій неодмінно збільшиться. Але вона може доповнюватися і зараз, завдяки більш ретельному вивченню текстів тих газет, які збереглися, оскільки твори вождя партії друкувалися в них часто-густо без підпису, інколи навіть включалися в статті інших авторів. Кілька таких доповнень про ленінські публікації зробить і автор цих рядків.

У 135 номерах харківського «Пролетарія» (з 10 березня по 21 вересня 1917 р.) виявлено ще такі передруки праць В. І. Леніна, яких немає у списку М. Ф. Дмитрієнко: «Союз лжи» (№ 22, від 20 квітня), «Банки и министры» (№ 23, від 21 квітня), «Резолюция Центрального Комитета РСДРП, принятая 21 апреля 1917 г.» (№ 28, від 27 квітня), «Резолюция Центрального Комитета РСДРП, принятая утром 22 апреля 1917 г.» (№ 29, від 28 квітня), «Речь о проекте созывает международной социалистической конференции 25 апреля (8 мая) [1917 г. Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП(б)]» — у статті «Всероссийская конференция» (№ 32, від 2 травня), «Речь об отношении к Советам рабочих и солдатских депутатов 25 апреля» — у статті «Всероссийская конференция» (№ 35, від 5 травня), «Грозит разруха» (№ 47, від 20 травня), «Как Родзянко оправдывается» (№ 89, від 12 липня), «На что могли рассчитывать кадеты, уходя из министерства?» (№ 98, від 22 липня).

У 100 номерах київського «Голоса социал-демократа» з 14 березня по 25 жовтня 1917 р. були ще опубліковані: «Речь об отношении к Временному правительству 4(17) июня [1917 г. I Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов]» — короткий виклад у статті «Съезд Советов» (№ 39, від 6 червня) і «Резолюция об экономических мерах борьбы с разрухой» — у статті «Конференция фабрично-заводских комитетов г. Петрограда» (46, від 14 червня). Крім цього, уривок з Квітневих тез В. І. Леніна (п. 7—8) наводиться у статті М. Зарниціна «Борьба с хозяйственной разрухой» (№ 29, від 25 травня).

Луганська газета «Донецкий пролетарий» (збереглося 57 номерів з 68) з 3 червня по 31 серпня 1917 р. передрукувала «Резолюцию об экономических мерах борьбы

¹ Див. «Український історичний журнал», 1966, № 4, стор. 41—48.

с разрухой» (№ 10, від 11 червня) і «Резолюцію о пересмотре партийной программы» — у статті В. М. Смирнова «К пересмотру партийной программы» (№ 36, від 26 липня). Катеринославська «Звезда» (із 120 номерів збереглося 116) за час з 4 квітня по 25 жовтня 1917 р. опублікувала «Резолюцію о пересмотре партийной программы» (№ 10, від 12 травня) і «О компромиссах» (початок статті в № 87, від 12 вересня, а закінчення у № 88).

Всього, таким чином, виявлено ще 15 праць В. І. Леніна, які передруковувалися більшовицькими газетами України з березня по 25 жовтня 1917 р. Це збільшує кількість публікацій ленінських документів за цей період з 137 до 152.

Уточнення потребують і дані М. Ф. Дмитрієнко про передрук праць В. І. Леніна в наступні три місяці. Катеринославською «Звездой» було ще опубліковано такі ленінські документи: «Доклад о задачах власти Советов» і «Резолюция» — у статті «Экстренное заседание Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов 25 октября» (№ 125, від 31 жовтня), «Радиограмма в Берлин германскому правительству о прибытии в Брест-Литовск советской делегации» (№ 35, від 14 лютого 1918 р.). Одеський «Голос пролетария» передрукував: «Доклад о задачах власти Советов» і «Резолюция» — у статті «В Петроградском Совете» (№ 26, від 30 жовтня), «Об открытии Учредительного собрания» і «Речь по вопросу об Учредительном собрании» (№ 58, від 13 грудня). Газета «Донецкий пролетарий» (Харків) опублікувала: «Постановление об образовании рабочего и крестьянского правительства» (№ 1, від 2 листопада) і «Доклад о праве отзыва на заседании ВЦИК 21 ноября» (№ 21, від 26 листопада). Полтавський «Молот» передрукував «Постановление об образовании рабочего и крестьянского правительства» (№ 2, від 1 листопада). Всього протягом трьох місяців після перемоги Жовтневої революції більшовицькою періодикою України було вміщено ще 10 ленінських публікацій.

Отже, ретельне дослідження відомих текстів більшовицьких газет України дозволило уточнити дані М. Ф. Дмитрієнко про кількість праць В. І. Леніна, опублікованих за час з березня 1917 р. по лютий 1918 р. На основі зроблених підрахунків цифра ленінських публікацій за цей період збільшилася з 174 до 199.

Проте наведені дані не можна вважати вичерпними. Справа в тому, що і автор цих рядків виявив ряд пропусків у своїй власній картотеці ленінських публікацій, коли порівняв її з списком М. Ф. Дмитрієнко. Це ще раз говорить про необхідність виняткової уваги і колективних зусиль у вивченні публікацій ленінських праць на Україні.

П. М. ШМОРГУН

ДОПОВНЕННЯ ДО СТАТТІ А. Ф. МЕЛЕНЕВСЬКОГО ПРО НЕЛЕГАЛЬНУ ДІЯЛЬНІСТЬ Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО В ПЕРІОД ІV ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ

Стаття А. Ф. Меленевського¹ привертає увагу дослідників висвітленням величезної позадумської, підпільної діяльності Григорія Івановича Петровського, його безпосередніх зв'язків з ЦК РСДРП і В. І. Леніним, з місцевими партійними комітетами і робітничими організаціями.

Поїздки депутатів-більшовиків по країні вивітлювались в радянській літературі². Однак треба мати на увазі, що не з одних поїздок на місяць складалася позадумська підпільна робота Г. І. Петровського. Значну нелегальну роботу він провадив у Петербурзі.

Відомо, що Г. І. Петровський включився у підпільну партійну роботу з перших днів своєї депутатської діяльності. Його петербурзьку квартиру стали використовувати для проведення нелегальних відповідальних нарад і конспіративних зустрічей. Так, в одному з поліцейських документів вказується, що «ввечері 23 січня цього (1913 р.—Л. Т.) року на квартирі члена Державної думи Г. І. Петровського відбулися збори членів Російського бюро Ленінського Центрального Комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії»³.

¹ А. Ф. Меленевський. Нелегальна діяльність Г. І. Петровського в період ІV Державної думи. «Український історичний журнал», 1965, № 7, стор. 35—42.

² А. Е. Бадаєв. Большевики в Государственной думе. М., 1954; Ф. Бега, В. Александров. Петровский. М., 1963; А. В. Снегов, В. Л. Бильшай, В. Н. Лапина, М. О. Левкович, А. М. Харьков. Сердце, отданное людям. М., 1964, та ін.

³ Сердце, отданное людям, стор. 58.

Яскравим прикладом поєднання депутатської думської діяльності з позадумською є участь на початку 1913 р. шести членів Думи у страйку робітників Російської бавовнопрядильної мануфактури⁴. Їх участь і керівництво страйком, безперечно, носило конспіративний, нелегальний характер.

Депутати підтримували боротьбу робітників і легально. У Думу соціал-демократичною фракцією був поданий звіт від 15 (28) лютого 1913 р., в якому висловлювався протест проти незаконних дій власників Російської бавовнопрядильні.

Безперечним доказом позадумської роботи посланця катеринославського пролетаріату є арешт Я. М. Свердлова 10 (23) лютого 1913 р. на квартирі Г. І. Петровського. Квартири депутатів-більшовиків були згідно закону недоторкані, і коли з заслання до Петербургу повернувся Я. М. Свердлов, він зупинився у Григорія Івановича. Проте депутатська недоторканість квартири Петровського не зупинила царських жандармів, які зробили обшук квартири і заарештували Я. М. Свердлова.

Позадумська робота більшовицьких депутатів на початку 1913 р. була високо оцінена В. І. Леніним. «У нас,— писав він,— тепер шестірка в Думі куріальних депутатів так повертатися стали для позадумської роботи, що люблю»⁵.

Згідно рішення Поронінської наради значну нелегальну роботу провели робітники-депутати по організації з'їзду більшовицької партії. Основна робота була проведена депутатами-більшовиками, а всі документи по скликанню з'їзду зберігалися у А. Є. Бадаєва⁶. З початком першої світової війни, коли царський уряд почав розправу з легальними більшовицькими організаціями і на черзі була РСДР Фракція, Г. І. Петровський проявив піклування про ці документи. Він «організував їх відправку з Бадаєвим і Ольмінським у Фінляндію»⁷.

Останнім позадумським заходом депутатів-більшовиків, як відомо, була організація і участь в підпільній партійній конференції в Озерках під Петербургом. Поліцейський розгром конференції і арешт її учасників припинив їх думську діяльність. Про підпільну діяльність членів більшовицької фракції IV Думи змушені були писати і царські охоронники. «Депутати-ленінці,— писали вони в доповідній записці Петербурзькому охоронному відділенню 11 грудня 1914 р.,—широко використали сприятливо створені для них умови безкарності і, не соромлячись, розв'язували як в м. Петрограді, так і при виїзді на місця, всі чергові завдання поточного партійного будівництва»⁸.

Чотири поїздки за кордон, вісім поїздок по Росії, легальна і нелегальна робота депутата-більшовика — ось вклад представника катеринославського пролетаріату в підготовці мас до пролетарської революції.

Л. Й. ТАНЦМАН

⁴ Большевистская фракция IV Государственной Думы. Сборник материалов и документов, Л., 1938, стор. 605.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 57.

⁶ А. Е. Бадаев. Большевики в Государственной думе, стор. 335.

⁷ Сердце, отданное людям, стор. 85.

⁸ Большевики в годы империалистической войны. Сборник материалов и документов. М., 1939, стор. 186.

ГРАФФІТІ ТА СПОРУДЖЕННЯ КИЇВСЬКОЇ СОФІЇ

В «Українському історичному журналі» було надруковано статтю польського колеги А. Поппе¹, де розглянуто питання, пов'язані з заснуванням та спорудженням Софійського собору в Києві. Як відомо, існують дві думки щодо цього питання. Більшість дослідників вважають, що собор було засновано у 1037 р., згідно з записами у літописах південноруського походження. Дехто віддає перевагу 1017 р., на що вказується, зокрема, у Новгородському літописі.

А. Поппе не схильний заснування собору відносити до 1017 р., але його не задовольняє й 1037 р. Цю дату він вважає недостатньо обгрунтованою. Справді, літописні повідомлення, на жаль, плутані й суперечливі. У цій статті ми не будемо намагатися розплутати їх. Але вважаємо за необхідне зазначити, що питання про заснування та спорудження Софійського собору у Києві не може бути повною мірою розв'язане тільки за допомогою аналізу звичайних письмових джерел.

У післявоєнні роки в Софійському соборі систематично велася реставрація фресок XI ст., з яких знімався пізній олійний живопис, що не мав будь-якої художньої цінності. Під час цих робіт було відкрито велику площу первісної штукатурки, що дало змогу виявити значну кількість давньоруських граффіті XI—XIV ст. Серед

¹ Анджей Поппе. Заснування Софії Київської, «Український історичний журнал», 1965, № 9, стор. 97—104.

графіті виявлено написи, час виконання яких, безперечно, потрібно враховувати при розв'язанні питань про заснування собору та про його внутрішнє оздоблення. З таких графіті насамперед викликають інтерес найбільш ранні датовані написи, а також ті, дату яких встановлюють за різними допоміжними ознаками. Одним з таких написів, виявленим у соборі, є дата без супроводжуючого тексту, відкрита у алтарній частині Георгіївського приділу на південній стіні. Текст напису:

ВЗЛТО $\overline{N}$ $\overline{S}$ ФЛОЄ Дату написано не зовсім звичайно, літера $\overline{N}$ (50), що озна-

чає десятки, поставлена попереду букви тисяч $\overline{S}$ (6000) та букви сотень $\overline{Ф}$ (500). Є. Ф. Карський наводить схоже написання з приписки до біблії XV ст., в якій, щоправда, попереду тисяч винесено одиниці²:

ЛЪТА $\overline{A}$ ГО ПО С^АЕМИ (ТЪІСУ) $\overline{У}$ А

Праворуч літери $\overline{Ф}$ трохи вище рівня рядка читаються ще літери $\overline{ЛОЄ}$, а нижче початок якогось іншого напису. Навряд, щоб літери $\overline{Л}$ та $\overline{Є}$ означали 30 та 5, бо у такому разі постановою десятків на першому місці втрачає усякий сенс*. Літера, винесена наперед,— це цифрове позначення 50 років, а літери $\overline{ЛОЄ}$, мабуть, закінчення слова «пятисотлоє» (?). В цілому дата читається— 6550 р., або 1042 р.

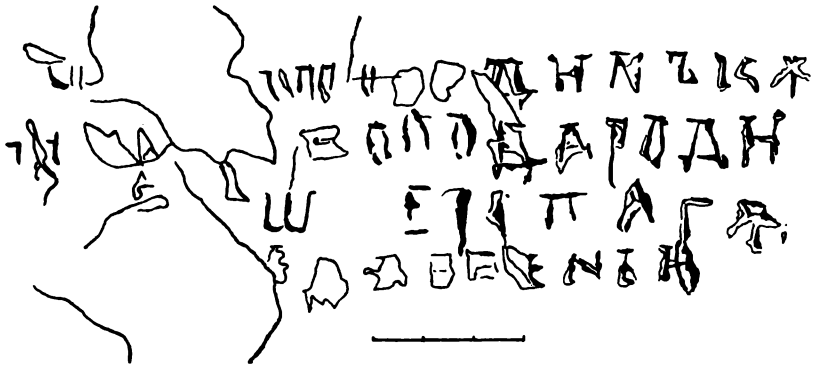
Недалеко від розглянутого напису у тому ж Георгіївському приділі відкрито ще одну дату без тексту: $\overline{S}$ $\overline{Ф}$ $\overline{M}$ $\overline{I}$ $\overline{A}$

Слідом за літерами $\overline{S}$ (6000), $\overline{Ф}$ —500, $\overline{M}$ —40 зовсім незвичайно знову повторено десятки у поєднанні з одиницями $\overline{I}$ $\overline{A}$ —14. Таке написання було пов'язане з тим, що автор склав цифру 54 з 40 та 14. Загалом дата читається так: 6554 р., або 1046 р.

У центральному нефі собору найбільш ранніми датованими графіті є написи 1052 р. та напис про смерть Ярослава Мудрого у 1054 р.³

Певною мірою час виконання північної галереї собору уточнює знайдений у ній напис: «Спаси господи кагана нашого»⁴. Безумовно, що каганом у цьому написі названо київського князя. Графіті видряпано на фресковому зображенні св. Миколи. Виходячи з цього та палеографії напису, яка, безперечно, вказує на XI ст., каганом міг бути названий тільки Святослав Ярославич, що вмер у 1076 р. і патроном якого був саме св. Микола.

Дуже цікавий напис з огляду на час побудови собору було відкрито останнім

Напис про народження Всеволода Ярославича (прорис).

² Е. Ф. Карский. Славянская кирилловская палеография. Л., 1928, стор. 218.

* Треба також зазначити, що літера $\overline{N}$ читається не зовсім певнено, це могло бути й $\overline{H}$ (восьмирічне), тоді букву $\overline{Л}$ треба вважати за десятки 30, а $\overline{ОЄ}$ за закінчення. Загалом тоді ця дата читалася б як 6538, тобто 1030 р.

³ Б. А. Рыбаков. Запись о смерти Ярослава Мудрого, СА, М., 1959, № 4, стор. 245.

⁴ С. А. Высоцкий. Древнерусские граффити Софии Киевской. Сб. Нумизматика и эпиграфика, т. III, М., 1962, стор. 157.

часом у центральній частині собору на південно-західному хрещатому стовпі підкупольного квадрата. Цей стовп, за знайденими на ньому граффіті, було названо «княжим». Тут відкрито написи: про князювання Святослава Ярославича, про «раку» — саркофаг Всеволода Ярославича, що був поставлений у Софії під час його поховання, фрагмент напису, мабуть, про смерть Володимира Мономаха, напис про поставлення у соборі владики, як видно, митрополита або єпископа і, нарешті, напис про боярина Ставра Городятинича⁵. Цей список доповнюється ще одним, хоч і фрагментарним, але дуже цікавим написом, виявленим на східній площині цього ж стовпа*.

- - - - - П О - - - Д Н Н З І К Х
 - - - - - В О Л О Д А Р О Д Н
 - - - - - Ш - - - - - П А Г Х
 [Д] - - - - - Е Н Ь К

Ліва частина напису зовсім зіпсована, а права, що становить собою закінчення рядків, досить добре збережена. Літери напису геометричні, вільно розставлені по відношенню одна до одної. Найбільш цікавим з точки зору датування напису є вживання в ньому двічі, у першому та третьому рядку, великого юсу. За нашими спостереженнями над виявленими у Софійському соборі граффіті, вживання великого юсу зникає дуже рано. З датованих написів він ще є у написі 1054 р. про смерть Ярослава Мудрого, але в решті лінійших написів XI ст. він зовсім не зустрічається. Немає його в написах про смерть єпископа Луки Білогородського (до 1091 р.), про «раку» — саркофаг Всеволода Ярославича (1093 р.), князювання Святослава Ярославича та ін.⁶

Вживання великого юсу та інші палеографічні прикмети в такому короткому тексті безперечно вказують на його велику давність, а саме, на першу половину XI ст.

Читання напису завдяки фрагментарній збереженості лівої частини досить складне. Зміст першого, третього та четвертого рядків не сприймається. У другому рядку читається: «...волода роди...». Вважаємо, що «волода» — це закінчення імені «Всеволода», а тому ця частину рядка слід читати так: «...Всеволода народив...». Про якого ж Всеволода може йти мова у настінному написі головного храму древньої Русі?

Дослідження софійських граффіті показує, що автори написів у XI ст. виявляли особливий інтерес до церковно-політичних подій, що мали загальнооруське значення. Звичайні літописні повідомлення та релігійно-філософські відступи під час князювання Ярослава Мудрого (1019—1054) доповнені в літописі ще згадками про народження синів Ярослава — спадкоємців «київського столу». Так, під 1020 р. повідомляється про народження Володимира, під 1024 р. — Ізяслава, під 1027 — Святослава, а під 1030 — Всеволода⁷.

Зважаючи на те, що тематика граффіті дуже близька до літописних повідомлень, в напису першої половини XI ст., який розглядається, згадується народження четвертого сина Ярослава Мудрого — Всеволода, записане у літописі під 1030 р. При цьому треба зазначити, що жодне з імен інших синів Ярослава не може мати закінчення «олода».

Одним з важливих доказів визначення напису як такого, що сповідає про народження Всеволода, є написання його поруч з записом про «раку» — саркофаг Всеволода Ярославича, тобто про його поховання 14 квітня 1093 р. Треба зазначити, що автор почав свій напис дещо вище, але потім, написавши дві літери «ВЪ...», чомусь відступив трохи нижче. Раніше цих вагань ми не розуміли, адже тут була рівна, хороша штукатурка, цілком придатна для написання. Тепер ясно, що автор намагався розмістити граффіто про поховання Всеволода-Андрія на одному рівні з записом про його народження.

Незрозумілим було також розташування напису про поховання Всеволода у центральній частині собору, а не у північних галереях, де, безперечно, було поставлено саркофаг. Мабуть, це пояснюється тим, що автору напису про поховання Всеволода був відомий напис про його народження, а тому він і написав заключне повідомлення про смерть князя саме у центральному нефі.

⁵ С. А. Высоцкий. Древнерусские граффити Софии Киевской, стор. 151; його ж. Запись о саркофаге Всеволода Ярославовича, СА, 1960, № 6, стор. 139.

* Фото напису не може бути подане з технічних причин. *Ред.*

⁶ С. А. Высоцкий. Древнерусские граффити Софии Киевской, стор. 152, 153.

⁷ Повесть временных лет, т. I, М.—Л., 1950, стор. 99, 100, 101.

Цілком природно може виникнути питання: чи не зроблено ці обидва написи одним автором? Однак таке припущення зовсім виключається різними начерками граффіті. В написі про народження літери більші й написані вони строго вертикально, а в написі про поховання всі літери мають досить великий уклін праворуч, крім того, як уже зазначалося, у першому граффіті двічі зживається великий юс.

Таким чином, ми маємо шість датованих написів з різних частин собору: три (1030, 1052, 1054 рр.) з центрального нефу, два (1042, 1046 рр.) з Георгіївського приділу та один (1076 р.) з північної галереї. Всі вони, крім двох, не викликають сумніву щодо спорудження собору у 1037 р. Напис, датований 1042 р., заставляє задуматись. Адже від 1037 це становить усього п'ять років (!). За цей час неможливо було збудувати таку грандіозну споруду, як Софійський собор, та ще й прикрасити його мозаїками та фресками. Ще б можна було припустити його побудову за цей час, так би мовити, у сирому, незакінченому стані без оздоблення зсередини, але ж напис зроблено вже по фресковій штукатурці, яка виконувалася одночасно з фресковим живописом.

Другий напис від 1030 р. зовсім спростовує думку про спорудження собору в 1037 р. Навіть і без свідoctва цього граффіто, літописну статтю 1037 р. можна було тільки умовно вважати датою заснування собору. Це не дата заснування однієї споруди, а опис будівничої діяльності Ярослава протягом кількох років — похвала Ярославу за його діяльність протягом 10—15 років. Інша справа, чому похвала будівничої та просвітительської діяльності Ярослава віднесена саме до 1037 р. За Д. С. Ліхачовим та А. А. Шахматовим, це зроблено за найбільш відомою подією — заснуванням Софійського собору⁸. Але в зв'язку з цим виникає питання: похвала Ярославу воздається за ще не споруджену, а тільки засновану будівлю? Скоріш це могло бути в зв'язку з завершенням будівництва Софії, а не заснуванням. Саме на це вказує текст другої частини похвали: «Ярославъ же сей якоже рекохом, любимъ бе книгамъ, и многи написавъ положи в святей Софьи церкви, юже созда самъ. Украси ю златомъ и серебромъ и сосуды церковными...»⁹. На користь цього також вказує і відкрите граффіто 1030 р.

Ми не знаємо, коли саме було засновано Софійський собор, але аж ніяк не у 1037 р., а десь багато раніше. З цього приводу треба також мати на увазі зауваження А. Поппе щодо значення терміну «заложити», який не завжди означає початок будівництва, а міг також вказувати і на урочистий акт закладки фундаменту і на завершення будови¹⁰.

Напис про кагана, датований 1076 р., вносить дещо нове у розуміння часу добудови північної галереї собору. До останнього часу спорудження другого ряду галерей, що оточували собор, відносили до кінця XI ст.¹¹ Вище згаданий напис говорить про кагана, як про живого, і тим самим обмежує добудову галерей собору (у всякому разі північної) 1076 р., роком смерті Святослава Ярославича. Пізніше писати про князя як про живого вже було б неможливо.

Деякою мірою визначений час прибудови зовнішніх галерей собору підтверджується спостереженнями В. М'ясоєдова¹², зробленими ним над фресками Адріана та Наталії з північної галереї, де відкрито напис про кагана. На підставі підписів, вказаних фресок, стилу та колориту М'ясоєдов датував час їх виконання серединою XI ст.¹³ До тих самих висновків щодо фресок південної галереї (Апостольського приділу) прийшов інший дослідник — А. Грабар, який знаходив багато спільних рис у розписах обох галерей, а тому вважав, що виконання їх належить до одного часу¹⁴.

На підставі лише одного напису від 1030 р. важко остаточно визначити час заснування й побудови Софійського собору. Для розв'язування цієї проблеми необхідний дальший копійткий аналіз різноманітних джерел. Однак здається, що 1037 р. вказаний у літописі, був роком повного завершення будівництва собору як п'яти-нефного ядра, так і оточуючих його галерей, чому до цього року й було віднесено у літописі похвалу будівничої діяльності Ярослава Володимировича Мудрого.

С. О. ВИСОЦЬКИЙ

⁸ Д. С. Ліхачев. Повесть временных лет (Историко-литературный очерк). У кн. Повесть временных лет, т. II, М.—Л., 1950, стор. 75.

⁹ Там же, т. I, стор. 103.

¹⁰ Анджей Поппе. Вказ. праця, стор. 99.

¹¹ М. К. Каргер. Древний Киев, т. II, М.—Л., 1961, стор. 104.

¹² В. М'ясоєдов. Фрески северного притвора Софийского собора в Киеве. Пг., 1915.

¹³ В. М'ясоєдов. Назв. праця, стор. 3—5.

¹⁴ А. Грабар. Фрески Апостольского придела Киево-Софийского собора. За-метки отдела русской и славянской археологии Русского археологического общества, т. XIII, Пг., 1918, стор. 103.

Замітки

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПО РОЗВИТКУ ТРУДОВОЇ ІНІЦІАТИВИ РОБІТНИКІВ МАШИНОБУДУВАННЯ УКРАЇНИ (1959—1965 рр.)

Необхідною передумовою створення матеріально-технічної бази комунізму є піднесення творчої активності робітничого класу, всіх трудящих. В. І. Ленін вказував, що лише соціалізм «вперше створює можливість... залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»¹. Завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії творча активність робітничого класу найяскравіше виявилася у масовому русі раціоналізаторів і винахідників, який у роки семирічки піднявся на новий етап розвитку.

У ході боротьби за дострокове здійснення семирічного плану, за створення матеріально-технічної бази комунізму сотні й тисячі передовиків і новаторів підприємств машинобудування України вносили конкретні пропозиції, спрямовані на прискорення темпів комплексної механізації та автоматизації, поліпшення виробничих процесів, підвищення продуктивності праці, збільшення випуску продукції. Так, на початку семирічки колектив Луганського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції вирішив дати за шість років семирічки 10 млн. крб. економії шляхом реалізації раціоналізаторських пропозицій². У 1960 р. новатори й передовики Харківського тракторного заводу взяли зобов'язання внести у фонд семирічки 11 млн. крб. економії³. За почином київських машинобудівників в 1960 р. розгорнувся рух за створення фонду семирічки. Новаторські фонди економії ім. Семирічки, що склалися з реалізації пропозицій раціоналізаторів, були створені майже на всіх промислових підприємствах.

У розвитку творчої ініціативи мас значних успіхів добилися партійні організації підприємств машинобудування України. Так, з ініціативи партійної та профспілкової організацій Харківського заводу транспортного машинобудування ім. Малишева уже в перші роки семирічки проводяться масові громадські огляди резервів виробництва, конкурси на кращі раціоналізаторські пропозиції й винаходи. На початку 1960 р. на заводі організовано масовий огляд резервів виробництва з метою ширшого залучення до активної участі у боротьбі за економію й ощадливість усього колективу підприємства. Партком спільно з завкомом профспілки та активом створили загальнозаводську і цехові оглядові комісії. Комуністи і профактивісти в цехах і бригадах проводили бе-

---

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 363.

² Архів парткому Луганського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції за 1963 р. Дані про рух раціоналізаторів, арк. 10.

³ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 30, од. зб. 29, арк. 94.

сіді, в цехах з'явилися плакати, лозунги, транспаранти, що закликали до економії й ощадливості. За три місяці огляду на заводі внесено 867 пропозицій, понад 250 з них реалізовано, одержано близько 2 млн. крб. надпланових нагромаджень⁴. Результати огляду докладно обговорювалися на спільному засіданні парткому й завкому профспілки. Тоді ж вирішили створити в цехах постійні комісії, які мали збирати робітничі пропозиції і готували їх обговорення на виробничих нарадах⁵. В результаті проведеної роботи в 1960 р. новатори виробництва внесли 6425 раціоналізаторських пропозицій, 3890 впроваджено у виробництво, зекономлено 1,7 млн. крб.⁶.

За період з 1961 по 1965 р. на Харківському машинобудівному заводі ім. Малишева проведено 12 громадських оглядів резервів виробництва, 6 місячників охорони праці та техніки безпеки, 5 виробничо-технічних конференцій. В реалізації цих заходів взяло участь близько 2,5 тис. активістів. В ході громадських оглядів, місячників виявлялись недоліки в організації праці й виробництва, усувались «вузькі» місця. Багато внесених робітниками пропозицій докладно обговорювалися на виробничих нарадах. Широка масово-роз'яснювальна робота партійної організації, здійснення різних організаційно-технічних заходів сприяли розвитку творчої ініціативи робітників, збільшенню раціоналізаторських пропозицій і винаходів. Так, у 1961 р. робітниками-раціоналізаторами і винахідниками внесено майже 1250 пропозицій, з яких реалізовано 980, що дало економії понад 560 тис. крб., у 1962 р. внесено уже 1863 пропозиції і реалізовано майже 78%, у 1963 р.—2126 пропозицій і реалізовано близько 80%; у 1964 р.—1980 пропозицій і в 1965 р.—2216 пропозицій і реалізовано з них 80%. За період семирічки заводські раціоналізатори і винахідники внесли в фонд ім. Семирічки понад 15 млн. крб. економії від реалізації пропозицій і впровадження винаходів⁷.

Луганський тепловозобудівний завод ім. Жовтневої революції — одне з передових підприємств машинобудування України. Тут на засіданнях парткому, на зборах цехових парторганізацій і в партійних групах систематично обговорювалися питання про стан і завдання поліпшення роботи раціоналізаторів і винахідників. Два-три рази на рік проводилися масові огляди-місячники збору й впровадження у виробництво раціоналізаторських пропозицій, комуністи і профактивісти організовували цикли лекцій на науково-технічні теми, бесіди про новини техніки та ін. Пропозиції попередньо обговорювали у бригадах і на цехових виробничих нарадах, а потім на загально-заводській виробничій нараді, розробляли також заходи їх реалізації. Партком спільно з завкомом і цеховими комітетами профспілки організували контрольні пости, які стежили за своєчасним впровадженням у виробництво ухвалених раціоналізаторських пропозицій⁸. У 1959 р. раціоналізатори-тепловозобудівники взяли активну участь в оглядах механізації та автоматизації виробництва. Так, з усіх 3840 раціоналізаторських про-

⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 87, оп. 1, од. зб. 1791, арк. 7.

⁵ Архів Української республіканської ради профспілок (далі — УРРПС). Відділ праці та зарплати. Матеріали про масові громадські огляди резервів виробництва за 1960 р., арк. 56; К. Москалець. Профспілки України в боротьбі за здійснення семирічки, К., 1960, стор. 48.

⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 305, оп. 1, од. зб. 2031, арк. 24.

⁷ Архів Харківської обласної ради профспілок. Матеріали про розвиток раціоналізаторства і винахідництва на підприємствах Харківської області, спр. 10, арк. 15, 26, 31—32.

⁸ Архів УРРПС. Відділ праці та зарплати. Матеріали про масові огляди резервів виробництва, арк. 56.

позицій 948 впроваджено у виробництво, що дало 1,2 млн. крб. економії⁹. Тоді ж раціоналізатори одержали 1,3 млн. крб. економії від реалізації пропозицій, добилися виконання плану по раціоналізації на 112%, знизили трудомісткість тепловоза на 561 нормо-годину, а електровоза — на 440 нормо-годин. У тепловозоскладальному цеху раціоналізатор А. Борисенко вніс пропозицію виготовляти бронзові підшипники тягових електродвигунів армірованими, конструктор В. Сухоплин і майстер А. Василенко запропонували нову технологію виготовлення силових дошок. Внаслідок реалізації цих пропозицій завод одержав економію 9,38 кг міді на тепловоз, а річний економічний ефект від цього становив понад 9,7 тис. крб. За пропозицією слюсаря кузовного цеху В. Головащенко змінено конструкцію кронштейна тепловоза, що дало економії 10 кг чорного металу і значно знизило трудомісткість робіт. Завдяки пропозиціям бригади раціоналізаторів кузовного цеху у складі А. Прокудіна, В. Шутовича, Б. Столбенка, А. Соколова й В. Жабкіна зекономлено 100 кг чорного металу на тепловоз. А всього за 1959 р. завод мав від реалізації раціоналізаторських пропозицій економію металу 1192 кг на тепловоз і 704 кг на електровоз. Протягом року економія кольорових металів — бронзи й міді — по заводу становила 19,6 тис. кг.¹⁰

Активну участь брали винахідники й раціоналізатори Луганського тепловозобудівного заводу у здійсненні завдань комплексної механізації та автоматизації виробництва, модернізації і впровадженні нової техніки. З цією метою в цехах створювалися комплексні раціоналізаторські бригади, комісії сприяння технічному прогресу, які працювали над розв'язанням найскладніших питань технічного прогресу, виступали з цінними пропозиціями та починаннями. На заводі «вузким» місцем в організації і реконструкції при переході на тепловозобудування було виробництво секцій радіаторів холодильної камери тепловоза ТЕ-3. На тепловоз ТЕ-3 встановлюється 60 секцій радіаторів, які складаються з 35,2 тис. деталей. Партком і адміністрація, детально вивчивши проект реконструкції, запропонований заводськими раціоналізаторами, і обговоривши його на розширеному засіданні, вирішили створити комплексно-замкнутий механізований відділок по виготовленню радіаторів. Протягом трьох років цей проект впроваджено у виробництво, що дало можливість знизити трудомісткість виготовлення тепловоза на 153 нормо-години, підвищити продуктивність праці в 2,7 раза, вивільнити для інших робіт 100 робітників¹¹. Заводська партійна організація приділяла велику увагу вихованню кадрів новаторів виробництва, відкривши для них різні технічні гуртки, школи передового досвіду. Якщо за п'ять років (1959—1963) раціоналізаторами внесено 14 тис. пропозицій, з яких близько 10,5 впроваджено у виробництво, що дало економічний ефект 8,2 млн. крб.¹², то за семирічку заводськими новаторами виробництва, винахідниками й раціоналізаторами від впровадження пропозицій одержано 12,2 млн. крб. економії, тобто на 2,2 млн. крб. більше, ніж було передбачено зобов'язанням. Чисельність винахідників і раціоналізаторів на початку 1966 р. становила 2,8 тис. чоловік¹³. Протягом 1964—1965 рр. під керівництвом партійної організації організовано 20 нових спеціалізованих відділків, виготовлено і впроваджено 20 су-

⁹ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 7, оп. 2, од. зб. 1062, арк. 13.

¹⁰ Там же, арк. 1.

¹¹ Архів парткому Луганського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції. Дані про раціоналізаторів та винахідників у 1963 р., арк. 2.

¹² В. Шевченко. У трудовому поході, К., 1964, стор. 56.

¹³ Архів Луганського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції. Дані про стан винахідництва і раціоналізації за 1959—1965 рр., арк. 7.

ціальних пристроїв і верстатів, розроблено понад 1000 технологічних процесів. У виконанні цих заходів активну участь брали винахідники і раціоналізатори. Технологи і робітники-зварювальники успішно справилися з впровадженням напівавтоматичного зварювання в середовищі вуглекислого газу, що підвищило продуктивність праці в 1,5 раза¹⁴.

В 1959—1965 рр. діяльність партійних організацій підприємств машинобудування України спрямовувалась на створення умов для розвитку технічної творчості робітників. Форми й методи роботи різноманітні: конференції, наради і збори раціоналізаторів, огляди й конкурси, естафети й вікторини, фестивалі технічних фільмів, тематичні вечори і дні раціоналізаторів. Так, на Харківському машинобудівному заводі «Серп і молот» у 1960 р. з ініціативи парткому комісія по контролю над господарською діяльністю двічі перевіряла роботу винахідників та раціоналізаторів. Партійна організація відділу головного технолога в 1961—1963 рр. 12 разів обговорювала звіт про роботу бюро раціоналізації і винахідництва на засіданні бюро та партійних зборах¹⁵. На машинобудівних підприємствах Запорізької області у 1959—1961 рр. під керівництвом партійних організацій проведено понад 30 конкурсів і 19 місячників по збиранню і впровадженню раціоналізаторських пропозицій¹⁶.

Значну роль у розвитку технічного прогресу відіграють громадські конструкторські бюро та комплексні бригади винахідників та раціоналізаторів, до яких входять робітники, техніки, інженери, вчені. Ці бригади багато зробили для подолання відставання окремих ділянок виробництва, усунення «вузьких» місць у технологічному процесі, розв'язання завдань технічного удосконалення виробничих процесів. Кількість громадських творчих об'єднань зростала рік у рік. У 1961 р. на Київському заводі «Більшовик» працювало 4 громадські конструкторські бюро й 18 комплексних бригад, а в 1964 р. уже було 12 конструкторських бюро і близько 50 комплексних бригад¹⁷. На Луганському тепловозобудівному заводі ім. Жовтневої революції у 1963 р. працювало 79 творчих комплексних бригад. У пневмовідділку інструментального цеху кожний другий працівник — раціоналізатор. Творча комплексна бригада (І. Морозов, П. Грязев, Л. Брик) створила цілу гаму пневмоінструментів. Цей успіх раціоналізаторів відзначила Луганська рада народного господарства та Луганська рада профспілок, нагородивши членів бригади почесними грамотами. У 1963—1964 рр. бригада впровадила у виробництво 5 цінних раціоналізаторських пропозицій, що дало економії майже 6,4 тис. крб. У 1965 р. на заводі працювало понад 200 творчих робітничих об'єднань¹⁸.

Масово-виховна і організаторська робота партійних організацій підприємств машинобудування України сприяла небувалому розвитку творчої ініціативи й активності робітників. Члени комплексної бригади Харківського заводу транспортного машинобудування ім. Малишева комуністи Мокрий, Савицький і Бобров розробили проект автоматич-

¹⁴ Архів парткому Луганського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції. Матеріали XIX заводської партконференції 1965 р., стор. 13.

¹⁵ Партархів Харківського обкому КПУ України, ф. 69, оп. 30, од. зб. 40, арк. 191; Архів Харківської обласної ради профспілок, ф. 3, оп. 2, спр. 16, арк. 10—15.

¹⁶ Архів УРРПС. Відділ праці та зарплати. Матеріали про рух раціоналізаторів та винахідників, арк. 2.

¹⁷ І. С. Ступницький. Розвиток матеріального виробництва в процесі розширення соціалістичного відтворення, К., 1965, стор. 148; Архів Київської обласної ради профспілок. Матеріали про творчі робітничі об'єднання, арк. 7.

¹⁸ Архів Луганського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції. Дані про стан раціоналізації і винахідництва за 1963—1964 рр., арк. 3; Архів Луганської обласної ради профспілок. Матеріали про творчі робітничі об'єднання, арк. 16.

ної лінії для обробки тракторних втулок. Економічна ефективність від її впровадження становила 5,8 тис. крб. на рік¹⁹. У 1964 р. на підприємствах Харківського економічного району існувало 70 громадських конструкторських бюро, в яких працювало понад 1000 інженерів та техніків. Якщо на початку 1964 р. на підприємствах України діяло 3589 громадських конструкторських бюро, в яких налічувалось 33,6 тис. передовиків виробництва та спеціалістів, працювало 14 584 комплексні бригади, які об'єднували понад 55,4 тис. чоловік²⁰, то на 1 січня 1966 р. на підприємствах і будовах УРСР функціонувало 520 громадських конструкторських бюро, 8720 громадських бюро економічного аналізу, 16 218 громадських бюро технічного нормування, 14 469 творчих комплексних бригад, 668 громадських науково-дослідних інститутів і лабораторій, в роботі яких беруть участь близько 330 тис. передових робітників, інженерів, плановиків та економістів²¹. На Харківському тракторному заводі з ініціативи інженерів і техніків — комуністів А. Поєдинцева, В. Бирилова, Г. Біленка, М. Козира поширився рух за шефство інженерно-технічних працівників над раціоналізаторами²². З метою успішного розв'язання складних технічних завдань раціоналізатори Харківського тракторного заводу об'єднувалися у так звані творчі бригади, які не лише подавали цінні пропозиції, а й здійснювали їх розробку і впровадження у виробництво. У 1962—1964 рр. майже 600 інженерів допомагали раціоналізаторам. Так, інженери цеху паливної апаратури № 2 разом з робітниками-винахідниками розробляли й впроваджували у виробництво раціоналізаторські пропозиції. Спільна творча праця дала відрадні результати: за другу половину 1962 р. зекономлено близько 57,9 тис. крб., за першу половину 1963 р. — до 1000 тис. крб.²³, а в 1964 р. понад 1,5 млн. крб.²⁴. Спільна праця майстра сталеливарного цеху І. Карюкіна та робітника — електрика М. Пухлія зробила можливим впровадження у виробництво високопродуктивного автомату для загартування пальців ланки гусениці токами високої частоти, що підвищило продуктивність праці у 4 рази²⁵. Наведені факти підтверджують положення Карла Маркса про те, що при соціалізмі здійсниться поєднання фізичної праці з розумовою «як у самій природі голова і руки належать одному і тому самому організмові, так і в процесі праці з'єднується розумова і фізична праця»²⁶.

Створені на підприємствах України первинні організації Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів повсякденно допомагають новаторам розробляти і впроваджувати пропозиції, захищають їх авторські права, пропагують технічну творчість, навчають основам винахідництва. Ряди товариства рік у рік зростають. Якщо в 1959 р. на Україні налічувалось 5018 первинних організацій товариства, то у 1964 р. — 8341, а число членів відповідно збільшилося з 201,4 тис. до 559,8 тис.²⁷. На Харківському тракторному заводі науково-технічні то-

¹⁹ Архів парткому Харківського заводу транспортного машинобудування ім. Малишева. Звітна доповідь парткому за 1962 р., арк. 14.

²⁰ І. С. Ступницький. Назв. праця, стор. 149.

²¹ «Український історичний журнал», 1966, № 3, стор. 13.

²² Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 30, од. зб. 29, арк. 100.

²³ Архів парткому Харківського тракторного заводу. Звітна доповідь парткому за 1963 р., арк. 3.

²⁴ Архів Харківської обласної ради профспілок, ф. 3, оп. 2. Протоколи засідань президії, стор. 116.

²⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 87, оп. 1, од. зб. 1793, арк. 134.

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 78.

²⁷ І. С. Ступницький. Назв. праця, стор. 149.

вариства в 1965 р. налічували в своїх рядах 1526 робітників-новаторів, інженерів. Товариство раціоналізаторів і винахідників, до складу якого входило 4 тис. чоловік, протягом 1965 р. впровадило понад 1800 пропозицій і 9 винаходів з економічною ефективністю 1633 тис. крб.²⁸

З ініціативи партійних організацій на підприємствах організувалися школи раціоналізаторів. Однією з перших у квітні 1961 р. розпочала заняття школа раціоналізаторів механічного цеху Новокраматорського машинобудівного заводу ім. В. І. Леніна, де навчалося 15 новаторів і передовиків виробництва. У 1965 р. на заводі уже налічувалося 36 шкіл раціоналізаторів, в яких навчалося понад 400 передовиків виробництва²⁹.

Зростання загальнотехнічного рівня робітників, їх співдружність з інженерно-технічними працівниками й науковцями, поліпшення організаційних форм сприяють збільшенню раціоналізаторських пропозицій і впровадженню їх у виробництво, що дає народному господарству значний економічний ефект. Якщо в 1962 р. у машинобудуванні України кожний десятий був раціоналізатор³⁰, то в 1964 р. в технічній творчості брав участь кожний 8 машинобудівник³¹. У 1965 р. шестимільйонний загін³² раціоналізаторів і винахідників щоденно вносив тисячі пропозицій, впровадження яких давало народному господарству величезні заощадження. Так, винахідники й раціоналізатори Харківського тракторного заводу значно перевиконали свої зобов'язання і внесли у фонд семирічки 16,5 млн. крб., а раціоналізатори Харківського заводу «Серп і молот» свої зобов'язання (5,5 млн. крб.) виконали на 137%³³.

На початку 1966 р. на президії Української республіканської ради Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів підведено підсумки виконання соціалістичних зобов'язань по створенню раціоналізаторського фонду економії ім. Семирічки. Так, новатори виробництва, винахідники і раціоналізатори України брали зобов'язання внести від реалізації пропозицій 2 млрд. крб. в фонд економії ім. Семирічки, а внесли 2287,2 млн. крб., зокрема винахідники і раціоналізатори Донецької області добилися економії від реалізації раціоналізаторських пропозицій 555883,5 тис. крб., при зобов'язанні 521730 тис. крб.; Київської області — 164150 тис. і 174201,1 тис. крб.; Луганської — 264850 тис. і 280000,3 тис. крб.; Харківської — 177650 тис. і 185299,4 тис. крб.; Запорізької — 137100 тис. і 159542,7 тис. крб. і т. д. За 1959—1965 рр. в народне господарство України впроваджено 3188,6 тис. пропозицій, або 83,6%, із прийнятих, і впроваджено 5644 винаходи. Якщо в 1958 р. на Україні було впроваджено 253,7 тис. пропозицій, або 78,3%, то в 1965 р. відповідно 517,8 тис., або 85,3%³⁴.

Сучасне промислове виробництво вимагає постійного підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу. Здійснюючи рішення XXI і XXII з'їздів КПРС, обкоми, міськкоми та райкоми КП України, первинні партійні організації підприємств машинобудування

²⁸ Звітна доповідь парткому Харківського тракторного заводу за 1965 р., арк. 16.

²⁹ Газ. «За технический прогресс», 8 квітня 1961 р. Архів Новокраматорського заводу ім. В. І. Леніна. Протокол XX партконференції 1965 р., арк. 27.

³⁰ «Комуніст України», 1962, № 5, стор. 94.

³¹ Стенограма V пленуму Української республіканської ради Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів 9 грудня 1965 р., арк. 11.

³² Газ. «Правда Украины», 18 листопада 1965 р.

³³ Архів Харківської обласної ради профспілок, ф. 3, оп. 2. Протоколи засідання президії, стор. 118.

³⁴ Архів Української республіканської ради Всесоюзного товариства винахідників та раціоналізаторів. Протокол засідання президії УРРВТВР № 33, 22 лютого 1966 р., арк. 1—2.

зосередили увагу на вирішенні основних питань дальшого розвитку промисловості на широкому впровадженні у виробництво всього нового, прогресивного, на зростанні культурно-технічного рівня робітничого класу. Так, на Харківському турбінному заводі протягом 1959—1963 рр. 775 працівників без відриву від виробництва закінчили школу робітничої молоді, 365 — технікуми і 248 — вищі навчальні заклади. У 1964 р. 1200 робітників навчалися у школах робітничої молоді, 289 — у технікумах, 460 — у вищих навчальних закладах, 400 — в університеті технічного прогресу, 6240 — підвищували кваліфікацію на курсах³⁵. У 1959—1965 рр. на Донецькому заводі ім. 15-річчя ЛКСМУ в технікумах і вузах навчалось 1987 чоловік, 2067 чоловік навчалися в школах робітничої молоді, а 386 робітників здобули середню освіту без відриву від виробництва³⁶. На Харківському заводі «Серп і молот» завдяки наполегливій роботі парторганізації в 1965 р. виробничо-технічним навчанням охоплено 2 тис. робітників, а навчанням в школах робітничої молоді — 1200 чоловік, у технікумах — 500 і вузах — 600³⁷.

Свідченням зростання активності робітничого класу є рух за сумісність професій. Так, на Харківському заводі транспортного машинобудування в 1964 р. 546 робітників обслуговували 1144 верстати; 1200 — сполучали по дві і кілька професій. А передовий виробничник Харківського тракторного заводу О. Бондаренко тоді ж опанував 14 професіями³⁸. У складальному цеху Луганського тепловозобудівного заводу добре знають і поважають за працюватість бригаду слюсарів, яку очолює Григорій Сибірко. Кожний член цієї бригади опанував, крім своєї основної професії, ще по 2—3 суміжні. Кмітливі, винахідливі в праці слюсарі виконують щоденно змінні завдання на 130—135%³⁹. У творчій співдружності працює бригада слюсарів, очолювана В. Беклемешевим, з майбутнім інженером І. Матієнком (він 1966 р. захищає диплом інженера в машинобудівному інституті)⁴⁰.

Комуністична партія приділяє значну увагу зміцненню зв'язків між працівниками науки і виробництва. Відповідно до рішень XXI і XXII з'їздів КПРС та наступних Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України партійні організації подають практичну допомогу вченим у їх творчій співдружності з робітничим класом. Значних успіхів у цьому добилися колективи харківських машинобудівних заводів, які активно співробітничують з Харківським політехнічним інститутом⁴¹. За допомогою Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона Ждановський завод важкого машинобудування освоїв і впровадив майже всі сучасні види автоматичного й напівавтоматичного зварювання, внаслідок чого за 1960—1962 рр. одержано 5,2 млн. крб. економії⁴². На заводі «Ленінська кузня» з допомогою інституту впроваджено автомат з двостороннім формуванням шва за один прохід і напівавтомат для зварювання металоконструкцій у середовищі вуглекислого газу. На заводі «Більшовик» на автоматичне й напівавтоматичне зварювання ще в 1959 р. було переведено 75% всієї котлоапаратури, що виробляється на заво-

³⁵ Стимулювання праці в період розгорнутого будівництва комунізму, К., 1964, стор. 146.

³⁶ Архів парткому Донецького заводу ім. 15-річчя ЛКСМУ. Дані про розстановку і кількісний склад кадрів в роки семирічки, арк. 45.

³⁷ Звітна доповідь парткому заводу «Серп і молот» 1965 р., 9 жовтня, арк. 9.

³⁸ Стимулювання праці в період розгорнутого будівництва комунізму, стор. 24.

³⁹ Газ. «Октябрьский гудок» (орган Луганського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції), 3 лютого 1966 р.

⁴⁰ Газ. «Октябрьский гудок», 12 березня 1966 р.

⁴¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 30, од. зб. 29, арк. 63.

⁴² «Робітничая газета», 18 листопада 1962 р.

ді, а в 1965 р.— майже 86% ⁴³. Луганський тепловозобудівний завод ім. Жовтневої революції підтримує тісні зв'язки з Луганським інститутом машинобудування ⁴⁴.

У зв'язку з рішенням вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС на перший план ставляться технічний рівень, якість, надійність продукції, ефективність її використання. А для цього потрібно прискорити темпи й підвищити якість підготовки робітничих і наукових кадрів. Протягом 1964—1965 рр. на підприємствах України створено 56 науково-консультативних пунктів для підготовки та складання інженерно-технічними працівниками кандидатських екзаменів. Тут проходили підготовку близько 2600 спеціалістів ⁴⁵. Перший досвід роботи консультативних пунктів показує, що вони є ефективним методом підготовки наукових кадрів, сприяють наближенню науки до виробництва.

Яскравим свідченням зростання трудової активності робітничого класу є дострокове виконання семирічного плану розвитку народного господарства в 1959—1965 рр. Так, у другому апаратному цеху Харківського електромеханічного заводу 40 робітників достроково завершили свої семирічні завдання, а бригади комуністів В. Потапова і П. Токарева записали на свій рахунок по 13 річних норм, бригада І. Куценка — 11,5, а токар Харківського турбінного заводу В. Дрокін — 17 річних норм за семирічку ⁴⁶. На Харківському тракторному заводі бригада сталеварів, очолювана досвідченим майстром В. Борисовим, з початку семирічки видала понад план кілька тисяч тонн сталі, з якої було виготовлено гусениці для 6584 трактори. Бригада комуністичної праці паротурбінного цеху, яку очолює М. Сеул, за семирічку виконала 12 річних норм. Значних трудових успіхів добилися трудівники заводу «Світло шахтаря», які 26 жовтня 1965 р. завершили свій семирічний план ⁴⁷.

Готуючи гідну зустріч 50-річчю Великого Жовтня, понад десять машинобудівних підприємств Харкова у вересні 1965 р. виконали семирічні завдання. За цей час на заводах було налагоджено виробництво 1400 нових зразків машин, приладів і устаткування, освоєно випуск турбін і генераторів потужністю 200 і 300 тис. *квт.*, а 29 вересня 1965 р. на турбінному заводі випущено першу велетенську парову турбіну в півмільйона *квт.* ⁴⁸. Київський завод верстатів-автоматів ім. Горького за тридцять років існування збільшив випуск верстатів у сто разів і нині є одним з найпотужніших верстатобудівних заводів Радянського Союзу. За семирічку випуск продукції на заводі зріс у 2,5 рази, в тому числі на 63% за рахунок зростання продуктивності праці. Ще в січні 1965 р., на рік раніше строку, тут виконано план випуску валової продукції, а в першій половині 1965 р.— семирічку по зростанню продуктивності праці ⁴⁹.

Під керівництвом Комуністичної партії робітничий клас Радянського Союзу досяг великих успіхів у розвитку всіх галузей народного господарства. За минуле семиріччя обсяг промислової продукції збільшився на 84% ⁵⁰ замість 80% за контрольними цифрами. Значних успі-

⁴³ «Робітнича газета», 9 грудня 1959 р.; архів УРРПС. Відділ праці і зарплати, спр. 9, арк. 12.

⁴⁴ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 7, оп. 2, од. зб. 1096, арк. 81.

⁴⁵ Журн. «Комуніст України», 1965, № 6, стор. 75.

⁴⁶ Газ. «Правда України», 29 вересня 1965 р.

⁴⁷ Газ. «Радянська Україна», 3 листопада 1965 р.

⁴⁸ Газ. «Радянська Україна», 7 жовтня 1965 р.

⁴⁹ Газ. «Радянська Україна», 30 вересня 1965 р.

⁵⁰ Л. І. Брежнєв. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІІІ з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 33.

хів у виконанні семирічного плану досягли трудящі України. Протягом семирічки виробничі фонди в промисловості зросли більш як у 2 рази. Продуктивність праці підвищилась на 42%. Створено було близько чотирьох тисяч сучасних зразків машин, приладів, устаткування й матеріалів. Введено в дію понад тисячу механізованих і автоматизованих цехів, дільниць та підприємств. Впроваджено більш як 3 млн. раціоналізаторських пропозицій, що дало економічний ефект понад 2 млрд. крб.⁵¹

Широкі можливості для дальшого розвитку трудової активності робітничого класу дають заходи вересневого Пленуму ЦК КПРС (1965 р.) та рішення ХХІІІ з'їзду КПРС. Створення стрункої системи господарювання відкриває нові можливості для ще більшої активності робітничого класу, інженерно-технічної інтелігенції, сприятиме найшвидшому втіленню в життя Програми КПРС.

С. М. КЛАПЧУК

⁵¹ Матеріали ХХІІІ з'їзду Комуністичної партії України, К., 1966, стор. 10.

ВОЛИНЯНИ В СПІЛЬНІЙ БОРОТЬБІ ПРОТИ ФАШИЗМУ В ІСПАНІЇ (1936—1939 рр.)

Мужня боротьба іспанського народу проти фашистських змовників та інтервентів у 1936—1939 рр. була не тільки війною за демократизацію і незалежність своєї батьківщини. На полях Іспанії йшла боротьба проти міжнародної реакції, проти наступу фашизму. Вона знаходила гарячий відгук і підтримку прогресивної громадськості інших країн. Численні документи, що зберігаються у фондах Волинського обласного державного архіву, свідчать, що робітники, селяни й прогресивна інтелігенція Волині, підтримуючи іспанських антифашистів, водночас вели боротьбу проти польської реакції й українського буржуазного націоналізму, за возз'єднання з Радянською Україною.

Під керівництвом Комуністичної партії Західної України в багатьох містах і селах Волині проходили збори, на яких трудящі виявляли готовність допомогти Народному фронту Іспанії. За закликот КПЗУ, профспілок та інших прогресивних організацій трудящі засуджували ганебну політику «невтручання» правлячих кіл Польщі, виходили на мітинги й демонстрації під гаслом: «Зброю і літаки для Іспанії!» 6 вересня 1936 р. на мітингу робітників у м. Луцьку один з учасників звернувся до присутніх з палкою промовою: «Ми пам'ятаємо про наших геройських братів в Іспанії, протягуємо їм руку і кажемо, що ваша боротьба — це наша боротьба, ваша перемога — наша перемога. За їх прикладом підемо і ми в Польщі». Мітинг закінчився співом «Марсельези» і проголошенням гасел: «Геть фашизм! Геть війну! Хай живе героїчний Народний фронт Іспанії!». Поліція заарештувала чотирьох організаторів цієї маніфестації¹. 23 серпня 1936 р. члени профспілки малоземельних селян на своїх зборах у м. Володимирі вирішили збирати кошти для родин бійців республіканської армії Іспанії. Подібні мітинги та збори проходили майже в усіх містах і селах Волині з перших місяців іспанських подій.

¹ Волинський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 1, оп. 2, спр. 5785, арк. 36—38.

Боротьба трудящих проти фашизму зростала з кожним днем. Воеводський комендант поліції доповідав міністерству внутрішніх справ 2 квітня 1937 р.: «Організації КПЗУ продовжують форсувати так звану іспанську кампанію, що полягає: а) в агітації за виїзд в Іспанію добровольців., б) надсиланні в Іспанію окремих членів КПЗУ, які мають військову підготовку, в) проведенні зборів на допомогу борцям Іспанії та їх родинам. Ця кампанія має великий успіх...»². Як показують документи, 1 лютого 1937 р. в с. Студині Горохівського повіту відбулася масовка членів КПЗУ, комсомольців і членів МОПРу, на якій обговорювались питання про збір коштів для допомоги республіканцям, про виїзд добровольців до Іспанії. 1 червня учасники нелегальної масовки молоді в с. Булька Радошинська (тепер — с. Байківці) Ковельського повіту також вирішили подати допомогу республіканській Іспанії. Комсомольці вчили популярну тоді пісню «Іспанія в крові спливає», слова якої звучали клятвою:

Нам прийдеться самим теж стояти
На ровах, на валах барикад,
Поможімо, товариші, браття,
Бо Іспанія — рідний нам брат.

Допомозі Іспанії були присвячені збори 3 липня 1937 р. в с. Тристень, 1 серпня в с. Буцин Ковельського повіту — засідання місцевого комітету КПЗУ, в с. Підгороднє Любомльського повіту — нелегальні збори членів КПЗУ, 7 серпня — в Ковелі, 14 серпня — збори молоді в с. Городище Ковельського повіту і т. д.

Під знаком допомоги Іспанській республіці проходило на Волині святкування 1 Травня 1937 р. Так, у Луцьку під гаслом: «Хай живе Народний фронт іспанського народу!» відбулися збори робітників з участю 500 осіб. Першотравневі демонстрації, збори, масовки проходили в м. Берестечко, селах Смолява, Липа Горохівського повіту, Любче, Мар'янівка, Тихотин, Раймісто Луцького повіту та ін. На цих зборах і масовках, що перетворювались на яскраві виступи проти фашизму і війни, трудящі приймали резолюції на підтримку республіканської Іспанії, складали привітання. Так, селяни с. Бруховичі Ковельського повіту писали: «Ми, селяни с. Бруховичі гміни Голоби Ковельського повіту, відбули наради в справі гішпанської революції в числі 370 осіб і ухвалили одногласно вислати похвалу для гішпанських борців-революціонерів... І ми рівно ж допомагаємо як морально, так і матеріально у вашій героїській боротьбі. Честь гішпанським революціонерам!»³. Подібні листи були надіслані з сіл Поповичі, Корсині, Кривлин, Пісочне Ковельського повіту, Шацьк Любомльського повіту та ін.

КПЗУ розгорнула велику організаційну роботу по мобілізації мас на боротьбу. Так, 31 березня 1937 р. в с. Крухуничі Горохівського повіту нарада секретарів осередків КПЗУ обговорювала питання про форми допомоги республіканській Іспанії⁴. Такі наради і конференції проходили протягом травня—серпня 1937 р. у селах Мизове, Буцин, Пісочне Ковельського повіту та ін.⁵

Комуністи й комсомольці Волині в містах і селах воеводства розповсюджували листівки ЦК Комуністичної партії Польщі, Луцького та Ковельського окружкомів КПЗУ і райкомів партії «На допомогу республіканській Іспанії!» У квітні 1937 р. молодь с. Мизове Ковельського повіту читала підпільний журнал ЦК КСМЗУ «Досвітні вогні», на сто-

² ВОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 5890, арк. 44.

³ ВОДА, ф. 191, оп. 1, спр. 3167, арк. 3.

⁴ Там же, ф. 45, оп. 1, спр. 1211, арк. 64.

⁵ Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 6981, арк. 8, 17, 20.

рінках якого розповідалось про героїчну боротьбу іспанського народу проти фашизму⁶. З нагоди перших роковин національно-революційної війни іспанського народу в м. Володимирі розповсюджувалися листівки із закликами: «Геть агента Гітлера — бандита Франко! Хай живе Народний фронт! Хай живе соціалізм! Хай живе Червона Іспанія!»⁷.

Трудящі Західної України надавали велику матеріальну допомогу іспанському народу і добровольцям в Іспанії. З ініціативи комуністів у містах і селах Волині протягом 1937—1938 рр. проводились масові грошові збори в селах: Тристеня, Тихотин, Любче, Рожище, Жуковець, Малі Березолупи Луцького повіту, Бубнів, Крушиничі, Липа, Пустомити, Свинюхи Горохівського повіту, Пісочне, Буцин Ковельського повіту та ін.⁸. Робітники відраховували певний процент з заробітку або віддавали весь свій заробіток за окремі дні у фонд допомоги іспанському народу. Відозва Луцького окружкому КПЗУ у грудні 1938 р. закликала трудящих: «Творіть комітети і гуртки сталих платників допомоги республіканській Іспанії! Пам'ятайте, що з допомогою міжнародної демократії в героїській боротьбі іспанського народу фашисти в Іспанії не пройдуть!». Робітники й селяни відгукнулись на цей заклик. Щомісячні збори становили 2—3 тис. злотих. Крім того, члени КПЗУ і організації МОПРУ розповсюджували спеціальні значки, а також видані в Західній Україні тиражем 16 тис. примірників поштової листівки з фотографією Долорес Ібаррурі і зображенням зруйнованих фашистами іспанських міст з написом: «На поміч Народній Іспанії!».

Одним з найяскравіших проявів міжнародної солідарності з іспанським народом було створення інтернаціональних бригад, у рядах яких вели героїчну боротьбу німці і французи, італійці й росіяни, угорці та білоруси, чехи і поляки, англійці й українці. Думки тисяч людей висловив член ЦК КПП Густав Райхер: «Біля воріт Мадрида, на Каса дель Кампо, в горах Гвадаррами, під Кордовою і на рівнинах Арагонії польський шахтар чи швець, єврейський кравець чи ткач, український чи білоруський селянин — кожний проливає свою кров за те, щоб Польща перестала бути мачухою для трудового народу, в'язницею для завойованих народів, щоб сонце свободи заглянуло і в робітничі підвали, і під селянські стріхи, щоб назавжди зникло в нашій країні марево фашистської сваволі, кріпосницького гніту й експлуатації, середньовічних погромів»⁹.

Добровольці з Польщі та Західної України боролися в лавах інтернаціональної бригади ім. Ярослава Домбровського, в складі якої була утворена рота ім. Т. Г. Шевченка, яка поєднувала добровольців-українців. Бійці інтернаціональних бригад користувалися загальною симпатією в республіканській армії, а також серед населення. На найвідповідальніших ділянках фронту вела бої бригада ім. Я. Домбровського. Багато її бійців, серед яких були і волиняни, віддали тоді своє життя. Так, на фронті Леріда 6 березня 1938 р. фашистська куля обірвала життя М. П. Олексюка з с. Несвіч Луцького повіту — одного з активних борців за встановлення Радянської влади на Волині. В 1920 р. він був членом Несвічівського ревкому, пізніше боровся в лавах Комуністичної партії Західної України проти гніту буржуазно-поміщицької Польщі. 1934 р. на відомому Луцькому процесі 57 членів КПЗУ М. П. Олексюка було засуджено. Вийшовши з тюрми, він

⁶ ВОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 6981, арк. 6.

⁷ Там же, спр. 6485, арк. 76.

⁸ Там же, ф. 46, оп. 1, спр. 523, арк. 2; ф. 1, оп. 2, спр. 6668, арк. 25, 31, 39; спр. 6981, арк. 17, 20; ф. 45, оп. 1, спр. 1211, арк. 64, 75, 78, 81, 108.

⁹ За владу Рад. Збірник спогадів, Львів, 1957, стор. 249.

знову включився в активну боротьбу. Потім через Чехословаччину, Австрію, Швейцарію, Францію прибув до республіканської Іспанії.

27 травня 1937 р. все воеводство облетіла звістка про сміливу втечу з дубнівської тюрми 14 політв'язнів-комуністів. ЦК КПЗУ дав згоду на виїзд їх до Іспанії, і незабаром Семен і Полікарп Краєвські, Вдовін, Лихочвор, Іван Вальчун вирушили в далеку дорогу. Прибувши до Іспанії, одразу ж із зброєю в руках включились у боротьбу. В кровопролитних боях на Арагонському фронті загинули славні сини Волині Полікарп Краєвський і Якимчик. Під час атаки під м. Каспе 16 березня 1938 р. віддав своє життя за свободу іспанського народу політрук роти ім. Т. Г. Шевченка Семен Краєвський.

В рядах інтернаціональної бригади боролися С. Загалюк — селянин с. Хворостів Володимирського повіту, Д. Гурта — з с. Личани Луцького повіту та ін. У своїх листах до рідних і друзів добровольці з Волині сповіщали про героїчну боротьбу трудящих різних національностей проти міжнародної реакції, проти наступу фашизму в Європі. Так, Д. Гурта писав: «Боремось за волю працюючого народу всього світу... Товариші, я побачив тут народну волю. Ми боремось і знаємо, за що, ми в бою йдемо на штики і співаємо «Інтернаціонал». Ми сподіваємося, що перемога пролетаріату буде в цілому світі. Щодо цивільного населення, то воно має велику симпатію до нас...»¹⁰. Робітники й селяни з великим інтересом і захопленням сприймали вісті з Іспанії.

Участь волинських добровольців у громадянській війні та допомога робітників і селян Волині іспанському народу свідчать про інтернаціональну єдність і спільну боротьбу трудящих всього світу проти фашизму, за мир і дружбу між усіма народами.

Л. М. МІНАЄВА, М. Р. МИЦЬ

¹⁰ ВОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 7636, арк. 12.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Південноукраїнська експедиція Інституту археології АН УРСР провела велику роботу по виявленню та дослідженню археологічних пам'яток, яким загрожувало руйнування під час будівництва Краснознам'янської зрошувальної системи. У роботі експедиції разом із співробітниками Інституту археології АН УРСР узяли участь наукові співробітники музеїв та наукових установ Москви, Ленінграда, Дніпропетровська.

Розкопки, які тривали кілька років, охопили малодосліджені з археологічного боку райони Херсонської області — Чаплинський, Скадовський та Голопристанський.

Під час розкопок досліджено 57 курганів, де виявлено близько 350 поховань, повністю розкопано безкурганний могильник епохи пізньої бронзи поблизу с. Широке Скадовського району.

Переважна більшість курганів насипана над похованнями ямної культури, носії якої жили в степах Північного Причорномор'я наприкінці III тис. до н. е. (101 поховання). Майже всі могили містили вкритий шаром охри один кістяк, що лежав на спині з зігнутими ногами. Інвентар складався з кераміки, кістяних прикрас, збраряд з каменя.

Виявлені тут знахідки свідчать про тісні зв'язки стародавнього населення півдня України з племенами Північного Кавказу.

Частина поховань належить до катакомбної культури (43 поховання), що впущені в кургани ямної культури. Поховальні споруди частіш за все мають вигляд катакомб. Всі поховані лежать скорчені, переважно головою на південь. Інколи кістяки засипані червоною фарбою. Крім посуду з різноманітною багатою орнаментациєю, в похованнях знайдені кам'яні сокири, шпильки, наконечники списів з кременю, бронзовий ніж.

Поховання катакомбної культури мають багато спільних рис з похованнями племен, які жили на Нижньому Дону у першій половині II тисячоліття до н. е.

Як показали дослідження, племена ямної й катакомбної культур певний час співіснували на території Нижнього Дніпра. А поширена думка про генетичний зв'язок цих культур (О. А. Кривцова-Гракова, Т. Б. Попова) не знайшла свого підтвердження.

Поховання зрубної культури (98 поховань) виявлені в окремих курганах або впущеними в більш ранні кургани.

Великий інтерес становить група поховань ранньозрубного часу. Дослідження їх показали, що вже в середині II тисячоліття до н. е. племена зрубної культури проникають у степи Північного Причорномор'я, витісняючи або частково асимілюючи племена катакомбної культури. До недавнього часу вважалося, що в степах Північного Причорномор'я зрубна культура замінюється катакомбною лише наприкінці II тисячоліття до н. е. Нові дані про ранню появу племен зрубної культури в степах України мають велике значення для розв'язання кіммерійської проблеми. Адже питання про те, яка з археологічних культур належить кіммерійцям, залишалося дискусійним. Одні дослідники вважають, що пізня катакомбна культура належить кіммерійцям (М. І. Артамонов, І. Т. Кругликова), інші пов'язували з кіммерійцями пізньозрубну культуру (О. О. Гракова). Зараз можна вважати, що лише пам'ятки пізньозрубної культури належать кіммерійцям, бо наприкінці II на початку I тисячоліття до н. е., коли тут жили кіммерійці, пам'ятки катакомбної культури Північного Причорномор'я вже не існували.

Для вивчення кіммерійської проблеми виняткове значення має досліджений експедицією поки що єдиний у Північному Причорномор'ї безкурганний могильник X—IX ст. до н. е. неподалік с. Широке (130 поховань).

До скіфо-сарматського часу належить близько 20 поховань. Над скіфськими похованнями були насипані окремі кургани. Всі скіфські поховання припадають на IV—III ст. до н. е.

Виявлені сарматські поховання — небагаті. Інвентар їх складався з глиняного посуду, залізних ножів, намистин.

Експедиція знайшла кілька поховань, що належали пізнім кочовикам (торокам, половцям, печенігам), які жили в степах Північного Причорномор'я в VIII—XIII ст. н. е. Цікаві поховання досліджено під Скадовськом. Матеріали, що належать до часів пізніх кочовиків, дають уяву про південних сусідів Київської Русі.

Новий археологічний матеріал, добутий під час розкопок Південноукраїнською експедицією, збагатив уявлення про стародавню історію племен, які жили в південних степах України.

О. М. ЛЕСКОВ, Є. В. ЧЕРНЕНКО

Документи та матеріали

С. А. ПОДОЛИНСЬКИЙ У РЕВОЛЮЦІЙНО-НАРОДНИЦЬКОМУ РУСІ 70-х рр. ХІХ ст.

(З неопублікованого листування С. А. Подолинського з секретарем редакції журналу «Вперед!» В. М. Смирновим)

Видатний український соціаліст і революціонер-демократ Сергій Андрійович Подолинський (1850—1891 рр.) залишив помітний слід в історії передової суспільно-політичної думки і визвольного руху в Росії та на Україні. Науковій громадськості він відомий в першу чергу як популяризатор економічного вчення К. Маркса. Вплив економічної теорії К. Маркса позначився в ряді праць, написаних Подолинським, головним чином у книзі «Ремесла та фабрики на Україні» (Женева, 1880 р.). Український вчений у 1872 р. при сприянні П. Л. Лаврова познайомився у Лондоні з К. Марксом і Ф. Енгельсом, а у 1880 р. листувався з Марксом. Але марксистом С. А. Подолинський не став. Він не зрозумів головного в марксизмі — вчення про пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату, як невідмінну передумову побудови соціалізму. Сприймавши окремі сторони та положення марксистської теорії, С. А. Подолинський в своїй революційно-практичній діяльності виступав то з народництвом, то з демократичним крилом українських «Громад» і М. П. Драгомановим. Особливо сильний вплив на нього справило революційне народництво, і це не випадково.

Як відомо, в пореформений період народництво протягом кількох десятиріч було провідною течією визвольного руху і суспільної думки в Росії і на Україні. «Це цілий світогляд, починаючи від Герцена і кінчаючи Н.—оном. Величезний період суспільної думки», — так характеризував його у 1903 р. В. І. Ленін¹. В ньому були злиті «воедино» «сили демократії і соціалізму»².

В народницький рух С. А. Подолинський включився ще будучи студентом Київського університету (1867—1871 рр.). У Києві він бере активну участь у революційних студентських гуртках. У 1870 р. М. П. Драгоманов зустрів його в гуртку молоді, де М. І. Зібер читав свої реферати про Маркса³. В січні 1871 р. Подолинський був делегатом від київського студентства на нелегальному з'їзді у Петербурзі, скликаному учасниками відомого гуртка «чайковців»⁴. Там він познайомився з видатними діячами революційного народництва і встановив з ними тісні контакти.

Виїхавши після закінчення університету за кордон, С. А. Подолинський у 1872 р. знайомиться з П. Л. Лавровим і бере активну участь у заснуванні в Цюриху (Швейцарія) журналу «Вперед!», редактором якого став Лавров. Останній називав українського революціонера своїм «найдіяльнішим і найенергійнішим помічником»⁵. Журнал «Вперед!» представляв одну з течій революційного народництва, прибічників якої

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 40, стор. 24.

² В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 92.

³ М. Драгоманов. Австро-руські спомини (1867—1877), ч. I—V, Львів, 1889—1891, стор. 186.

⁴ Революционное народничество 70-х годов XIX в. Сб. документов и материалов в двух томах, т. I, 1870—1875 гг., М., 1964, стор. 215.

⁵ П. Л. Лавров. Народники-пропагандисты 1873—1878 гг., Л., 1925, стор. 51.

називали пропагандистами або лавристами. С. А. Подолинський друкує в ньому свою працю «Очерк развития Международной Ассоциации Рабочих» і докладає багато зусиль до розповсюдження журналу та інших видань лавристів на Україні.

Однак у середині 70-х років С. А. Подолинський схиляється до народницько-бунтарської точки зору і поступово відходить від поміркованих «впередівців». Однією з причин цього розходження були також незгоди в національному питанні («впередівці» не приділяли належної уваги національно-визвольному рухові пригноблених народів).

Надаючи великого значення революційній агітації на Україні за допомогою соціалістичної літератури українською мовою, С. А. Подолинський у 1875 р. написав свої перші соціалістичні брошури «Парова машина» та «Про бідність», які були видані у Відні Остапом Терлецьким. На українську мову він переклав також працю лавриста В. Є. Варзара «Хитрая механика» (опублікована у Відні О. Терлецьким під назвою «Правда»). У 1876 р. була надрукована і брошура Ф. В. Волховського «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків».

Діяльність С. А. Подолинського не обмежувалася літературно-видавничою справою. В середині 70-х рр. він бере участь у пропаганді серед селянства, працюючи в Звенигородському повіті на Київщині лікарем. Сам Подолинський писав про це, як про одну з форм «ходіння в народ». Д. Заславський справедливо відзначав, що «серед соціалістів-народників Подолинському потрібно відвести одно з перших місць, і його соціально-революційна пропаганда на Україні відіграла важливу роль»⁶.

Наприкінці 70-х років С. А. Подолинський, зблизившись з Драгомановим, відійшов від практичної революційно-народницької діяльності. Але до кінця свого свідомого життя він не припиняв зв'язків з революційними народниками*.

Коло джерел, якими досі користувалися дослідники життя й діяльності С. А. Подолинського, було вкрай обмежене. Ще й зараз ми не знаємо, де архів цього революціонера, і не маємо його жодного портрета. Лише останнім часом з'явилася можливість використовувати епістолярну спадщину видатного українського соціаліста. Мова йде про листи С. А. Подолинського до П. Л. Лаврова, В. М. Смирнова, М. О. Морозова та інших революційних діячів 70-х років. Нині ці листи зберігаються в Центральному державному архіві Жовтневої революції, найвищих органів державної влади і органів державного управління (ЦДАЖР) СРСР у Москві. Частина їх вже опублікована або використана в дослідженнях. Львівський науковець А. І. Пашук опублікував 22 листи С. А. Подолинського до П. Л. Лаврова у справі заснування і видання журналу «Вперед!»⁷. На жаль, науковий рівень публікації низький: при розшифровці прізвищ припущено ряд помилок, відсутні коментарі, вступні статті не допомагають розібратися у змісті документів, які до того ж скорочені упорядником без пояснень. Листування С. А. Подолинського А. І. Пашук використав також при написанні монографії «Соціологічні та суспільно-політичні погляди С. А. Подолинського» (Вид-во Львівського ун-ту, 1965). Але намагаючись довести свою тезу про те, що «Подолинський в 70-х і на початку 80-х років XIX ст. виступив з пропагандою ідей марксизму на Україні, відстоював ідею революції трудящих мас під керівництвом пролетаріату»

⁶ Д. Заславський. М. П. Драгоманов, М., 1934, стор. 127.

* Наприкінці 1881 р. С. А. Подолинський психічно захворів і до самої смерті ніякої участі в громадсько-політичному житті не брав.

⁷ «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», № 6 (62), К., 1963, стор. 47—59; «Архіви України», 1965, № 5, стор. 49—57.

(див. стор. 3 назв. монографії), А. І. Пашук відповідним чином інтерпретує зміст окремих листів Подолинського.

Значну дослідницьку роботу по вивченню документів С. А. Подолинського провів молодий київський науковець М. А. Шудря, який зібрав багатий матеріал про життя та публіцистичну діяльність українського демократа і соціаліста.

Мета даної публікації — залучити до наукового обігу кілька найважливіших листів С. А. Подолинського до секретаря редакції журналу «Вперед!» В. М. Смирнова. Вони розкривають практичну революційно-народницьку діяльність і народницькі погляди їх автора на завдання, рушійні сили та перспективи визвольного руху в Росії і на Україні в 70-х рр. XIX ст.

Адресат Подолинського, Валер'ян Миколайович Смирнов (1848—1900 рр.), був відомим діячем російської революційної еміграції 70-х років. Народився і вчився він у Москві. У 1869 р. був заарештований за свою причетність до нечаєвської справи. Рятуючись від нового арешту, Смирнов у 1871 р. втік за кордон. У Цюріху брав активну участь у справах російської еміграції, був одним з засновників і секретарем-касиром студентської бібліотеки, близько стояв до друкарні гуртка «чайковців» і організовував транспортування її видань у Росію. Після розколу цюріхської колонії на бакуністів і лавристів примкнув до останніх, підтримував контакти з представниками петербурзького лавристського гуртка (Л. С. Гінзбург та ін.). Брав активну участь у заснуванні і виданні журналу «Вперед!», в якому вів відділ «Летопись рабочего движения» і був секретарем редакції. З В. М. Смирновим С. А. Подолинський познайомився у Цюріху в 1872 р. і з того часу між ними встановилися дружні відносини.

У фонді В. М. Смирнова в ЦДАЖР СРСР (ф. 1737) листи С. А. Подолинського до нього складають окрему справу за № 58 (39 документів за 1873—1880 рр., на 83 аркушах). На жаль, при опрацюванні їх була порушена хронологія, напевне, у зв'язку з тим, що на більшості листів не зазначений рік написання.

№ 1

Одесса, 9/21 октября [1873 р.]

Вчера утром я приехал сюда и теперь пользуюсь возможностью писать Вам. До сих пор это было очень трудно, потому что в Киеве я пробыл всего дня* и тогда еще писать было нечего, а затем во время моего четырехнедельного пребывания в деревне¹ совсем нельзя было писать. К сожалению, я и до сих пор не могу сообщить, дошли ли книги благополучно по назначению: в Одессе их по крайней мере до сих пор еще нет, хотя уже несколько времени тому назад были посланы адреса и приняты меры для получения и распространения книг². Из Киева сведения также неопределенные, что, впрочем, говорит скорее в пользу успеха, потому что в противном случае были бы определенные сведения отрицательного характера. Киевляне приняли сейчас же энергичные меры, и уже при мне один из них отправился за получением книг.

Несколько книжек впрочем уже наверное попали и были читаны в [Киеве] и [Одессе], и потому уже можно говорить отчасти о впечатлении, произведенном книгой. Впечатление это положительно хорошее. Я слышал уже в [Киеве] и [Одессе] отзывы от человек 10—15 и между ними не только ни одного дурного, но даже ни одного равнодушного. Особенным успехом пользуются «Знание и революция» и «Летопись рабочего движения»³. Большой успех первой статьи доказывает, что русская молодежь в России вовсе не так заражена ненавистью к науке, как можно было подумать по некоторым цюрихским представителям⁴. Замечательно, что успех книги вовсе не ограничивается узкою сферой людей, близко подходящих по взглядам к редакции. Не говоря уже о различных оттенках радикалов, которые в этом случае почти единодушны, мне случалось слышать также и отзывы некоторых украиннофилов. Они также относятся очень сочувственно, хотя, конечно, делают некоторые замечания, впрочем более практического характера. Так, напр[имер], я слышал от одного,

* Так у тексті.

что напрасно расхвалили штундистов⁵, так как это подвергнет их преследованию правительства. Мне кажется, что это пустяки, потому что штундизм, как довольно крупный факт южнорусской народной жизни, замалчивать совершенно не приходится. Мне было замечено также, что напрасно упомянуто о генерале Драгомирове⁶, потому что он человек довольно порядочный и что ему за это может достаться. Мне это кажется также неосновательным, потому что, сколько помню, никакой особенной похвалы Драгомирову оказано не было.

Успех * книги тем более говорит за нее, что в ее пользу решительно никаких реклам не было, между тем как напротив бремешлюсельцы⁷ делают все, что могут, чтобы напа[ко]стить. В течение последнего времени они были в Одессе троекратно в лице Лермонтова⁸, Ходька⁹ и Мокриевича¹⁰. Последний и теперь еще, кажется, здесь. Все эти господа рассказывают про Вас и всех остальных всевозможные пакости, чем впрочем и ограничивается, по-видимому, их деятельность. Книг их издания в Одессе нет, кроме довольно нелепой брошюры «К русским революционерам» № 1¹¹, над которой все сколько-нибудь благоразумные люди смеются. Зовут их здесь не иначе как «анархисты», и это слово употребляют как насмешку.

Посылаю Вам при этом письме две маленькие записки: одну еще о штундистах, другую о деле села Топильной¹². В них, конечно, ничего особенного нет, но они вполне достоверны и довольно характерны для образа мыслей и действий народа в Южной России.

Не пишу Вам пока более ничего, потому что некогда и я еще надеюсь до отъезда писать.

Дела мои вообще понемногу идут, хотя, конечно, всякая мелочь достается очень трудно.

Жму Вашу руку. До скорого свиданья, которое, если все будет обстоять благополучно, последует никак не позже 3—4 недель.

ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 1—3 зв.

№ 2

Вена, 4 мая [1875 г.]

Валериан Николаевич!

Месяца три тому назад я получил Ваше письмо достаточно ругательного свойства и до сих пор не отвечал Вам. Не думайте, чтобы я рассердился, это совсем не в моих нравах. Не отвечал я главным образом потому, что не имел адреса, так как думал, как после и оказалось, что адрес на Reynhardt'a попался. На Лопатина же мне писать не хотелось¹³. Тем не менее я было начал писать, но не кончил и не отправил и теперь очень доволен, потому что начал было писать в тоне, подобном Вашему, а это с моей стороны было бы довольно глупо и, главное, противоестественно. Наконец, если бы было что-либо действительно интересное, то я писал бы, но ничего более интересного, чем список, кот[о]р[ый] я Вам послал, не было, а и то, ведь, согласитесь, вещь весьма неважная, тем более, что о ней в России знали все, кому знать следовало¹⁴.

Итак, я желаю не отшучиваться от Вас, но оправдаться перед Вами и Петром Лавровичем **, или, еще лучше, разъяснить, что я делал. Конечно, делал я очень мало. Я уехал в мае из Парижа¹⁵ совершенно больной и даже до сих пор еще не дошел до нормального состояния, но скоро, кажется, почти дойду. Для Вас, конечно, болезнь не мешает работе, но для меня мешает. Я прожил 6 месяцев в деревне и в Киеве. В деревне я почти исключительно занимался медицинской практикой и, кроме мужиков, почти никого не видел. Как медик я имел успех, далеко превысивший мои ожидания: ко мне ходили люди из 40—50 сел, иной день более 50 человек, также и я постоянно ездил по окрестным селам. Тем не менее, конечно, мое барское положение портило все дело, и потому я решил его бросить. Начал я с того, что отказался от всяких доходов, и думаю осенью по возвращении в Россию купить где-нибудь мужицкий хутор и поселиться на нем. Вообще я считаю, что хождение в народ есть несомненно лучшая форма деятельности, с тем, однако, чтобы под словом хождение понимался переход в народ и прочное (конечно, насколько полиция дозволит) поселение среди народа. Из ходивших до сих пор в народ огромное большинство или попало, или же на зиму вернулось в интеллигенцию. Первое, конечно, зависит или от случая, или от неосторожности, второе же действует очень вредно, потому что уже успело опошлить хождение в народ, понизив его до летней прогулки с сильными ощущениями. Я думаю, что Вы вполне согласитесь с этими моими взглядами и разве только спросите, зачем же я теперь поехал за границу. Поехал я месяца на три отчасти лечиться от остатков глухоты, которая мне все-таки сильно еще мешает, а больше с целью научиться к сельскохозяйственным работам, за каковою целью я и отправлюсь в Сербию и Галичину, так как теперь в России человеку-барину учиться работать крайне неудоб-

* Перед цим словом закреслені слова: «Относительно моих дел».

** П. Л. Лавров.

но. Затем, как говорю, куплю хату, вероятно в сахарозаводной полосе Киевской губернии, буду сеять бураки и пшеницу и этим жить; в качестве фельдшера или вообще бездипломного доктора лечить мужиков, это официально, а что дальше, посмотрим. Вам, как медику, замечу при этом, что, конечно, внутренняя медицина — ерунда в большинстве случаев, но зато, по приобретенному уже опыту, хирургия и дерматология — вещи прекрасные. Прибавлю еще к сказанному, что я намерен осуществить свой план несколько иначе, чем люди, до сих пор ходившие в народ, именно я намерен всю историю совершить официально, под своим именем, так как, во-первых, по всем опытам вижу, что фальшивый паспорт мало предохраняет, да, кроме того, в местностях, где я думаю жить, т. е. в Киевской или другой украинской губернии, всегда рискую натолкнуться на знакомого человека, а во-вторых, потому что имею почти непобедимое отвращение к фальшивым паспортам. Я очень много пишу Вам о себе, но это в первый раз и, вероятно, о себе опять скоро писать не буду, а потому надеюсь, что не наскучу Вам. Кроме того, выработка определенного плана, отличного от того, который у меня был прежде, конечно, заняла у меня значительно времени и сил.

Когда мы виделись с Вами в последний раз, Вы мне сказали, что меня могут погубить три вещи: медицинская практика, украинофильство и жидофобия¹⁶. Теперь, переходя ко времени моей жизни в Киеве, я Вам отвечу: медицинскую практику я победил, как Вы можете видеть из предыдущего, она есть известное средство, годное при народном положении для большего знакомства и т. п., конечно, не более. (Вопрос о жидофобии пока я еще не решил). Напротив, украинофильство меня победило; я всегда имел к нему наклонность, а последнее время стал совершенно ярым украинофилом. Но не печальтесь. Прежде всего, если, как я надеюсь, Вы согласитесь, что результаты, до которых я дошел по поводу барского положения, хороши, и если я Вам скажу, что решающим моментом в этом направлении было украинофильство, то Вы согласитесь, что оно уж не такая скверная штука. Знайте прежде всего, что теперь украинофильство означает — украинская социально-демократическая партия¹⁷, и если между украинофилами и есть еще люди, которые в глубине души с этим несогласны, то они боятся уже говорить об этом, потому что результатом должен был бы быть немедленный выход из украинофильской партии. Но вместе с тем мы националисты-украинофилы ровно настолько, как националисты — сербы-социалисты, англичане и пр., и, конечно, ничуть не больше, чем националисты Вы, великороссы. Не забывайте, что мы другой народ, и отличие между нами и Вами такое же, как между Вами и поляками, сербами и пр. Если Вы только вздумаете, не смотря на это, отрицать справедливость необходимости всей культурно-литературной деятельности украинской интеллигенции, то Вы этим сразу же выкажете себя самым узким великорусским националистом. Не забывайте, что мы не можем, а особенно украинский народ не может, развиваться в социалистическом направлении по Вашим формам, как бы не мог польский, не забывайте, что у нас еще нет тех культурных элементов, которые у Вас уже отчасти есть: нет литературного языка, сколько-нибудь выработанного (народный язык наш, конечно, гораздо чище и выработанее, чем Ваш), нет книг для распространения знаний, необходимость которых Вы, а особенно Петр Лаврович, не станете уменьшать. Поймите, что нашему народу могут не нравиться те формы, которые для Вашего очень приятны. Поясню это примером. Ваши издания как «Вперед», так и народные (к сожалению, их есть пока единственно «Хитрая механика»), имеют у нас большой успех. Сколько экземпляров их ни попадет к нам, все сейчас же расходятся. На студенческих собраниях читаются отрывки из «Впереда» совершенно явно при 200 человеках, напр[имер], из «Революционеров привилегированной среды»¹⁸; «Хитрую механику», которой я, к сожалению, получил всего 20 штук, у меня расхватили так, что я не мог оставить себе ни одного экземпляра, и пр. и пр. Я никогда не слышал, чтобы какой-либо украинофил находил Ваше направление слишком крайним или ставил Вам в вину какие-либо из массы других глупых обвинений, в которых не было недостатка среди великорусской молодежи. Среди украинофилов, конечно, нет или почти нет централистов, отрицателей знания и т. п., и тем не менее они иногда относятся критически к Вашим изданиям, но с какой стороны? Со стороны формы, со стороны манеры. Так, напр[имер], «Хитрая механика» очень понравилась, кроме, конечно, последней главы, которая, как я слышал, прибавлена в редакции и, нужно сказать, крайне неудачно, ибо производит фальшивое впечатление и портит книгу. Но не придавая этому, конечно, большого значения, все у нас восстало против заглавия «Хитрая механика», как совершенно антинародного у нас, носящего специально кацапско-шарлатанский характер. «[Хитрая] м[еханика]» переделывается на наш язык и вероятно скоро пойдет в печать. То же и «Сказка о четырех братьях», которая, будучи проще «Хитрой механики», нравится еще больше, особенно мужикам¹⁹. Конечно, украинцы пересаливают в другую сторону. Если Вы читали изданную в Киеве, т. е. цензурную сказку «Запорожці»²⁰, то, конечно, согласитесь, что по литературному таланту и художественности она выше всего, что печатается за границей, и что даже по случайным причинам, хотя она и цензурная, она в социально-революционном отношении едва ли уступит загра-

ничным изданиям. (Она пропущена тем же цензором, который пропустил «Дедушку Егора»²¹ и который действительно берет взятки с украинофилов; а потому Вы о нем лучше ничего не пишете. Взятки, впрочем, ему не мешают страшно обрезать «Киевский телеграф»²², так что некоторые из нас и именно те, кто наиболее пишет, уже предлагали добровольно закрыть газету). Итак, сказка «Запорожці» также грешит, во-первых, идеализацией казачества и, во-вторых, слишком художественными формами, делающими ее немного трудной для понимания простому народу.

Нашею ближайшей целью, т. е. украинофилов тех, которые непосредственно не будут действовать в народе, есть организация за границей правильного издания народных книг, а затем также народного журнала; последнее, конечно, есть цель очень трудная, неосуществимая ранее года или двух. Не сердитесь поэтому, что мы теперь непосредственно не работаем для «Вперед» и Ваших изданий. Причина не несочувствие, а сознание необходимости завести подобное же свое, конечно, с соблюдением наших национальных особенностей и, скажу прямо, даже вкусов, которыми мы, а особенно народ наш, очень дорожим. Мне лично очень печально, что я не могу продолжать начатой работы во «Вперед», но я надеюсь, что если Вы и Петр Лаврович узнаете, что я выполняю высказанные мною в первой половине письма намерения, то Вы с полною охотой и даже с удовольствием возвратите мне данное мною слово.

Мне бы очень хотелось видиться с Вами, но денег нет, чтобы поехать, так [как] я взял всего столько у отца, сколько нужно было для исполнения моих намерений²³, и больше уж брать не желаю. Если когда-либо Вы явитесь в Россию, то знайте, что в Киеве или где я буду жить, всегда будете приняты с радостью.

К сожалению, я в последнее время без всякой пользы значительно испортил свое положение по отношению к полиции. Именно по делу о розыске Каблицы и аресте Волкенштейна, у которого Каблиц жил, меня таскали в жандармское управление в качестве свидетеля и вообще в течение последнего месяца мне приходилось иметь там почти ежедневные сношения, что крайне неприятно²⁴.

На днях пришло Вам свой адрес, потому что теперь и сам еще хорошо не знаю. Завтра еду из Вены.

Ваш С. Подолинский

Приписка на першій сторінці: Ни 3-й книжки «Вперед», ни газеты²⁵ в Киеве и нигде еще нет в достаточном количестве. Жид и Ташкентец²⁶ были оба в Киеве, но ничего не сделали, один уже ездил даром на границу, а другой еще поедет, вероятно, также.

Не забывайте, что большая часть Ваших питерских друзей — украинцы²⁷ и что многие собираются переселиться домой на Украину, где неминуемо станут за украинофильство, так как в той форме, которую оно принимает в последнее время, оно делается совершенно непреодолимым для всякого радикала-украинца.

Прочтите, пожалуйста, мое письмо Петру Лавровичу. Кланяйтесь Р[озалии] Х[ристоворвне]²⁸ и Линеву²⁹.

ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 70—73 зв.

№ 3

Breslau, 18/6 марта [1876 p.]
Schubrück, № 25—26.

Валериан Николаевич!

Получил «Вперед» и очень благодарю. Получил я Ваше письмо зимой в деревне, но не отвечал, потому что все-таки не имею адреса, а по настоящему адресу из деревни уж очень неудобно писать. Да и вообще, знаете, я считаю, что с писания мало прока. Увидеться мне бы очень хотелось, но не знаю, придется ли скоро, потому что, теперь по крайности, я желаю сидеть за границей как можно меньше, а все-таки придется еще просидеть 2—3 месяца, чтобы кончить свои дела, т. е. выдержать экзамен, защитить диссертацию и пр.³⁰ Я решил быть врачом, вероятно, даже земским, и мне нужен диплом. Последний год я большею частью жил в деревне и многое видел и понял немного иначе, чем, как видно, Вы и теперь понимаете. Написать в кратких словах это трудно, потому что это большей частью примеры и картины, следовало бы рассказать на словах, но что же делать?

Выводы мои, впрочем, утешительны хоть в одну сторону: деятельность среди народа легче, чем можно было бы думать, и крестьяне отнеслись ко мне гораздо проще и доверчивее, чем я ожидал. Это между прочим главная причина, почему я решил оставаться в привилегированном положении врача, а не идти в народ, как делает у нас лучшая молодежь. Последнее для меня действительно было бы сопряжено с большими жертвами и едва ли бы я в новом положении сохранил энергию и возможность работать так, как в качестве врача. Когда увидимся, я Вам представлю много фактов в доказательство, до того курьезных, что сразу я им сам не верил. Хоть бы, например, то, что соседние крестьяне (верст за 10—20) принимают меня за мужика-фершала, хотя я даже не ношу костюма, какой обыкновенно у нас носят фершала-крестья-

не. Говорю я все это для того, чтобы Вы видели, что я мог правильно наблюдать. Сущность же моих наблюдений будет уж не так утешительна.

Прежде всего, конечно, деревенская крестьянская жизнь очень уж мелка; но это ничего, иначе и быть ничего*. У нас на юге из общественных вопросов на виду главных два: *здиство*** , т. е. налоги, и *недостаток земли*. Кроме того, рекрутчина. По поводу этих вопросов неудовольствие сильное, до того сильное местами и временами, что до бунтов (частных, конечно) недалеко. Если бы крайние защитники частных бунтов были половчее и поумнее, то теперь времена такие, что положительно можно *вызывать бунты*. Вы, кажется, по крайности П[етр] Л[аврович], решительные противники частных бунтов³¹. Относительно себя я скажу, что бунтов не вызываю, но если бы одно из сел, лежащих в окружности моей практики, взбунтовалось, то я, вероятно, не явился бы в качестве усмирителя,— очень уж противно это. Что бы я сделал, наверно не знаю, всего вероятнее сделал бы попытку организовать помощь в соседних селах. Я считаю, что мы все равно не избежим частных бунтов, если только у нас социальное движение не пойдет иным путем, а каким, о том впереди. Частные же бунты покажут крестьянам на их собственной коже, что мало владеть всей землей и не платить податей, а что еще важнее быть солидарными со всеми крестьянами и рабочими, т. е. быть настоящими социалистами. Этого, у нас на юге по крайности, почти нет. Конечно, у нас сохранилась также искаженная форма общинного землевладения, но крестьяне у нас еще далеко и далеко не социалисты.

Тут у меня рождается вопрос: что скорее может сделать крестьян социалистами? Теоретическое подготовление и затем общее народное движение (по Вашему, я думаю, должно быть так), или же ряд частных бунтов и затем общее народное движение? Я лично не осмелюсь решить этого вопроса, но признаюсь, что несмотря на самое сильное желание избежать лишних кровавых жертв, последний путь мне кажется вернее. Что частные бунты не деморализируют, а напротив развивают людей, на то пример герцеговинцы, на счет которых Вы пишете столько ерунды³², сравниться с которой может только та ерунда, которую Вам пишут разные жидки из Вильны и других мест³³. Но это все Вам, конечно, извиняется, ввиду Вашего заморского местонахождения.

Из сказанного мною о том, каково состояние умов у крестьян в Южной России, я могу сделать еще один вывод. Пусть по каким-либо причинам наше правительство возьмется за ум, даст крестьянам всю или хоть большую часть помещичьей и казенной земли в надел на выкуп, пусть сделает другую раскладку податей, и тогда истинная социальная революция будет отсрочена на долгое время. Тогда у нас будет нечто вроде Франции (сельской), только с лучшим положением крестьян и меньшим городским пролетариатом, и тогда русскому социализму придется пройти все европейские фазисы: сначала политических революций, затем конституционной борьбы, постепенной организации рабочих обществ, пасквильный образ действий которых Вы каждый день наблюдаете в Англии, и т. д. Одним словом, не дай бог.

А между тем это не так невозможно, как кажется. Дело в том, что по некоторым данным, за верность которых, конечно, не очень можно ручаться, наши войска с каждым годом становятся менее надежными, чем были. Пусть эта ненадежность ясно будет замечена при подавлении нескольких бунтов, и тогда нельзя знать, чем дело кончится.

Как интересный факт могу сообщить Вам, что крестьянская молодежь в последнее время покупает много оружия, конечно, дрянного, но все-таки ружье лучше дубины.

Как жаль, скажу еще раз, что мне приходится писать Вам в голых выводах. Писать же факты для корреспонденций нельзя, потому что они большей частью так-вы, что их не следует печатать.

В скором времени, вероятно, увидите новости малорусской социальной литературы. Вышедшие до сих пор книжки: «Парову машину», «Про бідність», перевод «Хитрой механики» Вы уже, конечно, все знаете. «Про бідність» будет переделана и дополнена, а то уж крайне плоха³⁴.

Кланяйтесь Петру Лавровичу. Пишите, что у Вас делается, как живете и пр. Где Р[озалия] Х[ристофоровна]? По правде сказать, мне бы больше хотелось так на Вас всех посмотреть просто, а не ради политических бесед.

Где Лопатин? Я перед ним сильно виновен. Скажите мне *по правде*, что он из себя представляет? В последнее время о нем ничего хорошего не слышать. Человек он очаровательный, но у дела я его не видел и потому хорошо не знаю.

ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 75—78-б зв.

* Так у текстi. Треба читати, напевне, «не могло, не может».

** Тут і далі підкреслено автором листів.

Breslau, 29/III 1876 [p.]
Schubrücke, № 25—26.

Да, Валерян Николаевич, я утомлен, даже очень утомлен, но только не деятельностью. На этот счет у меня энергии и сил больше, чем когда-либо. Я иногда страдаю меланхолией, но это изредка, от катаря кишек, а вообще я еще очень свеж и молод. И в то же время я страшно утомлен *подпольным, неоткрытым, осторожным* характером нашей деятельности. Это мне положительно невыносимо. Всякое другое положение, будь ли это состояние дикое, состояние постоянного частного бунта вроде герцеговинцев, карлистов и т. д.³⁵, или будь это состояние хоть паршивой конституционной свободы, было бы для нас легче. Я лично в последнее время бросил почти всякую осторожность, вижу сам, что это неразумно, но в то же время чувствую, что человек может только то, что он может, а рассчитывать каждый шаг так, чтобы концы были скрыты, а главное из осторожности не предпринимать часто того самого простого, самого естественного, так жить не стоит. Всего лучше пример. Возьмем распространение запрещенных народных книг. Я стал на таком положении: распространение это должно вестись так энергично и в таком количестве, чтобы сделать с народными книгами то, что отчасти уже сделалось с «Впередом» и др. заграничными изданиями, т. е. чтобы за них уже почти перестали преследовать. То же скажу относительно личной теоретической пропаганды, небольших крестьянских и рабочих собраний и т. д. По-моему, теоретически следует говорить уже совершенно открыто, не выбирая людей, при незнакомых людях, не особенно заботясь даже о том, что тут могут быть доносчики. Живя среди крестьян, я все больше и больше прихожу к убеждению, что наша деятельность должна быть больше количественная, чем качественная, т. е. что мы должны иметь много знакомых и распространять наши идеи в массе. Воспитать 2—3 пропагандистов из народа, как думают некоторые, и тем ограничить свою деятельность, в одно и то же время и труднее, и менее полезно. Труднее потому, что вообще очень редко можно натолкнуться на крестьянина, который по своему развитию, а особенно по экономическому, семейному и нравственному положению, мог бы стать апостолом социализма по профессии. Говорят, что такие уже есть в великороссии, но я еще ни одного настоящего не видел, а по виденным примерам плохо верю. Да, по-моему, и постановка вопроса неверная. У нас всякий почти *крестьянин-собственник*, о рабочем и говорить нечего, уже по своим обстоятельствам есть *хороший революционер*, и на него прежде всего мы и должны действовать, он то и представляет настоящую силу будущей революции, и эта революция будет такова, каков будет этот средний революционер-крестьянин. Тут-то и оказывается, что пока он еще плохой социалист. Едва ли крестьянин станет хорошим социалистом от пропаганды, от нашей или от своего брата, это все равно. Я думаю, что тяжелый, кровавый опыт бунтов, с одной стороны, экономического притеснения — с другой, сделают тут больше; но *познакомить* с идеями настоящего социализма, социализма, на основаниях которого крестьяне [с]могут со временем устроить свою жизнь, пока можем только мы, и мы должны сделать это в возможно полном и обширном размере. *Все крестьяне* должны быть ознакомлены по крайности с некоторыми сторонами созидательного социалистического учения, и должно это быть сделано и скоро, и с некоторою полнотою и серьезной обработкой многих частных вопросов. Тут нечего ждать пропагандистов из крестьян, которые еще кто его знает когда появятся, а когда появятся, то все-таки будут сильно связаны и экономической бедностью, и недостатком известной степени образованности, почти неизбежной для успеха пропаганды. Мой вывод: прямо и открыто путем распространения книг и путем устной пропаганды распространять учение социализма среди крестьян.

Опыт показал, что тайная деятельность не имела за собой даже выгод безопасности. Люди, которые тайно, из рук в руки, передавали «Хитрую механику» рабочим, сидят в казематах, а у нас, где она и ей подобные книги пускаются почти без всякой осторожности, еще никто до последнего времени за них не пострадал (теперь, впрочем, мне пишут, арестовано 5 гимназистов). По некоторым признакам я надеюсь, что значительная часть русской молодежи пойдет по такому пути, и тогда наша деятельность станет, может быть, немного рискованнее, чем была до сих пор, но не будет иметь того безразветленного, страшно утомительного конспиративно-кружкового характера, какой она имела до сих пор. Может быть, я увлекаюсь, но то, что я вижу среди украинских социалистов, в этом отношении меня очень радует. Они прежде, еще действуя на более смирном пути, привыкли действовать более открыто; теперь, ставши социалистами, они действуют по-прежнему. Вот почему, напр[имер], жандармы говорят, что арестовать одного украинфила не имеет смысла, а когда появились украинские социалистические брошюры, то начальство прямо говорило, что нужно или ничего не предпринимать, или посадить в крепость половину киевской интеллигенции.

Не думайте также, чтоб я пришел к таким выводам с отчаяния или чего-либо подобного. Вы знаете, я враг всякого аскетизма, и жизнь на воле мне не надоела. Но когда вопрос ставится так: или проводить жизнь в лицемерии и неизбежных интригах

всякої тайної революційної діяльності, т. е. будучи революціонером, перестать быть человеком, или же отказаться от всякой деятельно[сти], т. е. перестать быть и человеком, и революционером, или же, наконец, остаться и революционером, и человеком, то сомневаться в выборе нечего.

А такая деятельность не может утомить, потому что она или будет идти успешно, или скоро прекратится.

О жидях и о некоторых других вещах напишу на днях ³⁶.

ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 25—30 зв.

КОМЕНТАРІ

¹ Тут і далі мова йде про с. Ярославку Звенигородського повіту Київської губернії, де був маєток батьків С. А. Подолинського.

² Перший том журналу (неперіодичних збірників) «Вперед!» вийшов з друку у серпні 1873 р. С. А. Подолинський особисто повів його на Україну через Мюнхен і Львів (Див. М. Драгоманов. Австро-руські спомини (1867—1877), ч. I—V, Львів, 1889—1891, стор. 185—186). 14 грудня 1873 р. на Волочиській митниці прикордонна варта затримала транспорт нелегальних видань, серед яких було 244 примірники першого тома «Вперед!» (ЦДА УРСР у Києві, ф. 1335, оп. 1, спр. 13, арк. 6—6 зв.). Напевне, цей провал мав на увазі пізніше С. А. Подолинський, коли він у листі до В. М. Смирнова з Парижа від 2 травня 1874 р. писав: «...еду через місяць в Россию. Ввиду этого мне было бы интересно знать подробности захвата книг на юге, чтобы заранее, насколько это дело могло приготовить хлопот мне лично и как от них откручиваться» (ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 21—21 зв.).

³ Статті першого тома «Вперед!», автором яких був П. Л. Лавров. II і III розділи «Летописи» (про Німеччину) написані В. М. Смирновим.

⁴ М. О. Бакунін і його послідовники серед російських емігрантів у Цюриху недооцінювали значення науки і знань для революційної боротьби.

⁵ Про штундистів на Україні говориться в статті «Что делается на родине?» («Вперед!», т. I, Отдел второй, стор. 19—27: IV. Иноверцы и православное духовенство), написаній П. Л. Лавровим.

⁶ Драгомиров, Михайло Іванович (1830—1905) — російський генерал. З 1868 р. був начальником штабу Київського військового округу.

⁷ Так лавристи називали бакуністів. Назва походить від будинку (Breiterschlüssel) у Цюриху, в якому жили прибічники М. О. Бакуніна.

⁸ Лермонтов, Феофан Нікандрович (1848—1878) — відомий діяч революційно-народницького руху першої половини 70-х рр., організатор одного з бунтарсько-бакуністських гуртків у Петербурзі. Підтримував зв'язки з одеським гуртком Ф. В. Волховського і київським бунтарським гуртком, відомим під назвою «Київська комуна»

⁹ Ходько, Іван Михайлович (1849—1881) — учасник «Київської комуни» (1873—1874 рр.).

¹⁰ Дебагорій-Мокрієвич, Володимир Карпович (1848—1926) — український революційний народник 70-х років, бакуніст, один з організаторів і керівників «Київської комуни».

¹¹ Брошура «К русским революционерам» № 1 була видана у 1873 р. в Цюриху так званою «Революційною общиною російських анархістів».

¹² В с. Топильній Звенигородського повіту Київської губернії у травні—червні 1873 р. відбувалися селянські заворушення, викликані розмежуванням земель селян і поміщика. Надіслана С. А. Подолинським кореспонденція була надрукована у статті П. Л. Лаврова «Русский народ и его паразиты» («Вперед!», т. II, Цюрих, 1874, Отдел второй, стор. 116—118).

¹³ Лопатін, Герман Олександрович (1845—1918) — російський революціонер-народник, друг П. Л. Лаврова. У 1870 р. він організував втечу Лаврова за кордон. У 1873—1879 рр. перебував в еміграції. Співробітничав у журналі «Вперед!», але від пропозиції увійти до складу редакції відмовився. С. А. Подолинський близько познайомився з ним у Парижі в 1874 р., і в нього склалося враження про Лопатіна, як про людину, не цілком віддану «енергичному революційному способу водворення соціалізму», а також виникла підозра, що Лопатін «береже себе для конституційної діяльності» (Див. лист С. А. Подолинського до В. М. Смирнова від 5 червня 1876 р., ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 32—32 зв.). Цей погляд був помилковим: пізніше Г. О. Лопатін взяв активну участь у русі революційного народництва, зробивши у 1884 р. спробу відновити центральну організацію «Народної волі».

¹⁴ Тут йдеться, очевидно, про «Список лицам, привлеченным к дознаниям и еще не разысканным», який наприкінці 1874 р. III Відділ секретно розіслав місцевим жандармським управлінням. В ньому значилися прізвища 53 революціонерів-народників. «Список» став відомий останнім, і у лютому 1875 р. його було надруковано в газеті «Вперед!».

¹⁵ З Парижа С. А. Подолинський виїхав на Україну наприкінці травня 1874 р. В листі до В. М. Смирнова від 2 травня 1874 р. він писав: «Болезнь моя состояла, или лучше сказать состоит, в очень сильном бронхите с сильной лихорадкой, кровохарканием., так что я подозревал пневмонию, но кажется, что ее не было. Теперь я еще болен, но скоро примусь за работу» (ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 53, арк. 21).

¹⁶ У цьому і деяких інших листах, говорячи про євреїв та росіян, С. А. Подолинський вживає вислови, які на той час були поширені в українській мові, але зараз стали анахронізмами.

¹⁷ Так С. А. Подолинський називає українські «Громади» середини 70-х рр. XIX ст. На запитання В. М. Смирнова: «В чем заключается программа «украинской социально-демократической партии»? (ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 29, арк. 1) він відповідав у своєму листі від 17 травня 1875 р.: «У[краинская] с[оциально]-д[емократическая] п[артия], как и великорусская, не представляет собою вполне и стройно организованного целого и потому, конечно, не может иметь предварительной программы, как ее, напр[имер], составляет немецкая или другая западноевропейская. Тем не менее по разным случаям, напр[имер], при соглашениях с радикалами (так у нас называют Вас и вообще общерусских социал-демократов, и так я буду выражаться для краткости) или при борьбе с либералами многим украинцам приходилось выходить с программой не личной, но от кружка, партии или вообще как того требовали обстоятельства» (Там же, спр. 58, арк. 56—56 зв.). І далі: «В политических вопросах украинская] с[оциально]-д[емократическая] п[артия] имеет всего больше сходства с анархистами Западной Европы, хотя, насколько дело выяснилось, не с крайними анархистами, как испанцы, а скорее с юсками или анархической группой бельгийцев. Ближайшим идеалом ставится возможно расчлененная федерация с возможно большим общинным самоуправлением», а «решение вопросов о переходе земли в руки крестьянских общин, заводов в руки рабочих артелей понятны сами собою и об этом уж, конечно, в среде партии и не говорят больше» (ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 56 зв.—57).

¹⁸ Стаття «Революционеры из привилегированной среды. (По поводу некоторых жгучих вопросов)» була написана В. М. Смирновим. Надрукована у другому томі «Вперед!» (Цюрих, 1874, Отдел первый, стор. 122—155).

¹⁹ «Сказка о четырех братьях» — народницька пропагандистська брошура, написана Л. А. Тихомировим і у 1873 р. видана в женеvській друкарні «чайковців».

²⁰ Автора брошури «Запорожці» нам не вдалося встановити.

²¹ «Дедушка Егор» — пропагандистська брошура для народу, видана у Петербурзі в 1873 р. Автор — М. К. Цебрикова.

²² «Киевский телеграф» — політична і літературна газета, виходила з 1859 р. у Києві. У 1875 р. в ній співробітничали М. П. Драгоманов, Ф. К. Вовк, М. І. Зібер, С. А. Подолинський та інші діячі київської української «Громади». За розпорядженням уряду, 1 червня 1876 р. газета була закрита.

²³ У 1875 р. С. А. Подолинський разом з О. Терлецьким видавав у Відні українські соціалістичні брошури. Цій справі він надавав більшого значення, ніж виходу газети «Вперед!». У листі до В. М. Смирнова від 3 травня 1875 р. С. А. Подолинський писав: «Согласитесь, что издавать газету для того, чтобы в Петербурге было 3 экземпляра, а вообще она получалась через полгода, не стоит, а метелик (пропагандистські брошури.— М. Р.) не теряет цены, когда получается и через год. Скажу более того: начните издавать систематически метелики, и кто-нибудь из нас, украинофилов, сейчас же поселится на границе, чего до сих пор для «Впереда» не сделали ни мы, ни великороссы, которым это было сделать ближе. Как видите, мы никакие узкие националисты и даже, если сумеем, то будем писать метелики на великорусском литературно-народном языке и посылать Вам» (ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 74 зв.).

²⁴ У березні 1875 р. С. А. Подолинського допитували в Київському губернському жандармському управлінні як свідка для з'ясування відносин між народником-бакуністом П. І. Каблицем, що, рятуючись від арешту, втік за кордон, і студентом університету О. О. Волкенштейном. Зізнання Подолинського свідчать про його знайомство і близькі стосунки з київськими народниками. Протокол допиту див. у кн.: «За сто літ», кн. V, ДВУ, X.—К., 1930, стор. 198—199.

²⁵ Третій том «Вперед!» вийшов у Лондоні в 1874 р. Після цього від видання неперіодичних збірників редакція на деякий час відмовилась. Лише у 1876 р. як перша (і єдина) частина четвертого тома журналу «Вперед!» була надрукована праця П. Л. Лаврова «Государственный элемент в будущем обществе». Замість журналу з січня 1875 до грудня 1876 р. виходила у Лондоні двотижнева газета «Вперед!» (всього випущено 48 номерів).

ням газети «Вперед!» на Україну (в Одесу і Київ) та до Петербурга займався

²⁶ Нам не вдалося встановити, кого С. А. Подолинський мав на увазі під цими прізвишками. Відомо лише, що влітку і восени 1875 р. контрабандним перевезенням газети «Вперед!» на Україну (в Одесу і Київ) та до Петербурга займався

лаврист М. Г. Кулябко-Корецький (Див. Н. Г. Кулябко-Корецький. Из давних лет. Воспоминания лавриста, М., 1931, стор. 139—157).

²⁷ Петербурзький гурток лавристів складався в основному з українців або вихідців з України. Див. про це у згаданій книзі М. Г. Кулябко-Корецького (стор. 120).

²⁸ Ідельсон, Розалія Христофорівна (Хаїмовна) — лавристка, дружина В. М. Смирнова, допомагала П. Л. Лаврову у виданні журналу і газети «Вперед!».

²⁹ Линьов, Олександр Логвинович (народився близько 1843 — помер у 1918 р.) — російський революціонер-емігрант, лаврист. Завідував технічною справою друкарні «Вперед!» у Цюріху і Лондоні.

³⁰ Після закінчення у 1871 р. природничого відділу фізико-математичного факультету Київського університету С. А. Подолинський вирішив здобути ще й медичну освіту. З цією метою він слухав лекції в закордонних університетах (Паризькому, Цюріхському), а в травні 1876 р. у Вроцлавському університеті склав докторські екзамени і захистив дисертацію. На початку червня 1876 р. примірник своєї дисертації Подолинський надіслав П. Л. Лаврову (Див. ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 33, 52).

³¹ На відміну від бакуністів-бунтарів П. Л. Лавров і його послідовники були противниками організації селянських заворушень (бунтів) і обстоювали необхідність проведення тривалої пропагандистської роботи серед селянства з метою підняти його на всеросійську революцію.

³² Лавристи-впередівці, на відміну від бакуністів-бунтарів, виступили проти підтримки національно-визвольного руху південних слов'ян, вважаючи його вигідним царизму, і гостро критикували тих, хто подавав допомогу повстанцям Боснії і Герцеговіни. С. А. Подолинський, навпаки, гаряче вітав боротьбу слов'янських народів за своє визволення і збирався поїхати в Боснію і Герцеговіну волонтером (Див. його листи до В. М. Смирнова від 9 і 19 червня 1876 р., ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 34-а — 34-а зв., 36).

³³ Пояснюючи свою думку, С. А. Подолинський у листі від 12 травня 1876 р. радить В. М. Смирнову обережно друкувати кореспонденції з цих міст, «не ввиду их направления, — это дело спорное, — а ввиду того, что они шибко врут» (ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 54 зв.).

³⁴ В листі від 9 червня 1876 р. з Крейцнаха (Німеччина) С. А. Подолинський писав В. М. Смирнову: «С тех пор, как кончил экзамен, я приготовил второе издание первой главы народной политической экономии «Розмова про бідність», потому что первое отчасти разошлось, отчасти же крайне неудовлетворительно» (ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 33 зв. — 34). У тому ж році у Женеві вийшло друге видання брошури під назвою «Про багатство та бідність».

³⁵ Карлісти — прибічники дон Карлоса, що домагався іспанського престолу. Династичні карлістські війни 1833—1840 і 1872—1876 рр. являли собою боротьбу феодальних і буржуазних сил в Іспанії.

³⁶ Про своє розуміння єврейського питання і шляхів його розв'язання С. А. Подолинський написав В. М. Смирнову у листі від 12 травня 1876 р. (ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 52—55 зв.). В одному з наступних листів (від 5 червня 1876 р.) він запитував В. М. Смирнова, чи не потрібна для газети «Вперед!» стаття про євреїв у Південній Росії. «Я вероятно, — повідомляв він свого кореспондента, — во всяком случае буду писать о них или народную книжку или в нашем будущем журнале» (Там же, арк. 31).

М. П. РУДЬКО

Огляд джерел та літератури

ОГЛЯД КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ, ПРИСВЯЧЕНИХ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ 1917—1941 рр.

Інститут історії АН УРСР є центром наукових досліджень з питань історії в нашій республіці. Тут проводиться також велика робота по підготовці й вихованню кадрів істориків. В Інституті захищають дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук як його співробітники, так і історики з усіх кінців республіки. Переважна більшість дисертаційних праць присвячується історії УРСР.

Протягом 1945—1965 рр. в Інституті історії АН УРСР захищено 65 кандидатських дисертацій з історії Радянської України довоєнного періоду. Мета автора статті — дати короткий огляд цих дисертацій, групуючи матеріал за періодами загальноісторичного процесу.

Важливе теоретичне, політичне й пізнавальне значення має вивчення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Короткий огляд дисертацій про перемогу Великої Жовтня і встановлення Радянської влади на Україні, захищених протягом 1947—1956 рр. в Інституті історії АН УРСР та в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, зробили А. П. Гриценко й М. Д. Семенчук¹. Тому спинимось лише на дисертаціях, підготовлених після 1956 р.

За останнє десятиріччя захищено п'ять кандидатських дисертацій з історії Великої Жовтня: В. М. Немченко — «Селянський рух на півдні України в 1917 р.» (1960)*; М. Д. Дихан «Участь трудящих болгар і гагаузів півдня Бессарабії у Великій Жовтневій соціалістичній революції і боротьбі з інтервентами в 1917—1920 рр.» (1961); Д. А. Огарін — «1917 рік на Волині» (1964); Ж. П. Тимченко — «Участь трудящих жінок у боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (1917—1920 рр.)» (1965); М. Ф. Дмитрієнко — «Більшовицька преса України як джерело з історії Великої Жовтня (березень 1917 р.—січень 1918 р.)» (1965). Досягненням В. М. Немченка є те, що він проаналізував і узагальнив форми й методи боротьби селянства за демократичне вирішення аграрного питання. У праці М. Д. Дихана досліджено соціальні та економічні відносини нечислених національних груп півдня Бессарабії, їх участь разом з усіма іншими трудящими у боротьбі за возз'єднання з Радянською Росією. Д. А. Огарін вивчив події Жовтня на матеріалі однієї області. Незважаючи на локальність теми, дисертація є важливим і необхідним кроком на шляху до створення синтетичних праць з історії Жовтневої революції на Україні. Ж. П. Тимченко особливу увагу приділила такому малодослідженому питанню, як заходи Комуністичної партії по залученню жінок до революційного руху і радянського будівництва.

У наш час радянська історіографія все більше уваги приділяє проблемам виявлення, класифікації й відбору історичних матеріалів про Великий Жовтень. Одним з важливих джерел є більшовицька періодична преса. Вперше в історичній літературі М. Ф. Дмитрієнко зробила докладний розбір і аналіз 17 партійних газет більшовиків України періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції, розглянувши їх як джерело з історії Великої Жовтня.

За матеріалами дисертацій автори опублікували брошури і статті, що значною мірою відтворюють головні положення й наукові результати їх досліджень².

¹ «Український історичний журнал» (далі — «УІЖ»), 1957, № 2, стор. 123—130.

* Після назви дисертаційної праці у дужках вказується рік її захисту.

² В. М. Немченко. Селянський рух на півдні України напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції, Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, т. 147, серія суспільних наук, вип. 2, Збірник, присвячений 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції (1917—1957), Одеса, 1957; його ж. Боротьба трудящого селянства півдня України за здійснення ленінського декрету про землю, Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, т. 148, Збірник молодих вчених університету, вип. 1, суспільні та історичні науки, Одеса, 1958; М. Д. Дихан. Діяльність болгарських інтернаціоналістів на півдні України в 1919 р., журн. «Науково-інформаційний бюлетень», 1959, № 2 (36), співавтор А. Бачинський; його ж. Боротьба трудящих болгар і гагаузів Бессарабії проти

Маловивченим питанням історії громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції присвятили свої дисертації: О. Д. Савчук — «Розгром французьких інтервентів на півдні України (листопад 1918 — квітень 1919 рр.)» (1947); І. М. Доукін — «Розгром озброєної інтервенції Антанти на півдні України (жовтень 1918 р. — квітень 1919 р.)» (1951); Г. М. Шевчук — «Боротьба трудящих Радянської України проти Врангеля» (1954). Автори детально й ґрунтовно висвітлили досліджувані події. Однак О. Д. Савчук і І. М. Доукін дуже стисло показали загальну міжнародну обстановку, події на інших фронтах громадянської війни під час першого походу Антанти. На відміну від багатьох дисертантів Г. М. Шевчук, досліджуючи героїчну боротьбу радянського народу проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції під час третього походу Антанти, широко використав періодичну пресу того часу (поряд з іншими джерелами та літературою). Г. М. Шевчук опублікував дві монографії на цю тему³.

Період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни на місцях відображено в дисертаціях С. В. Малкієля — «Революційні комітети Чернігівщини в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни (1918—1920 рр.)» (1955); В. Є. Тичини — «Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 році» (1953); К. М. Шамко — «Боротьба трудящих Севастополя проти іноземних воєнних інтервентів та буржуазно-поміщицької білогвардійщини (1918—1920 рр.)» (1954). Дослідники знайшли нові важливі матеріали про події на місцях. Ці дисертанти були першими істориками, які докладно написали про серпневе «Ніжинське повстання» (В. Є. Тичина), про радянське будівництво в Криму влітку 1919 р. після вигнання антигівських інтервентів (К. М. Шамко), про багатогранну діяльність ревкомів Чернігівщини (С. В. Малкієль). Загальним недоліком згаданих праць є те, що дисертанти слабо показали роль історичних діячів як республіканського масштабу, так і місцевого, які активно боролися за перемогу й зміцнення Радянської влади; часом автори захоплювалися цитуванням, іноді неточно викладали хід воєнних подій.

Актуальністю і політичною гостротою відзначаються теми, присвячені окремим питанням історії громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції на Україні. Це теми Є. М. Скляренка — «Робітничий клас України в боротьбі проти австро-німецьких окупантів і гетьманщини (квітень — грудень 1918 р.)» (1956); В. Г. Ткаченка — «Розгром іноземних воєнних інтервентів і зміцнення Радянської влади на Україні (листопад 1918 — червень 1919 рр.)» (1955); П. П. Гудзенка — «Реставрація буржуазно-поміщицького монархізму на Україні в 1918 році» (1947).

Дослідники розглядають боротьбу проти інтервентів та їх розгром у нерозривному зв'язку з боротьбою за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні, розкривають братерську дружбу й солідарність українського і російського народів у боротьбі з внутрішніми та зовнішніми ворогами, показують революційний союз робітничого класу з трудящим селянством. Цінність дисертаційної праці Є. М. Скляренка в тому, що вона відтворює авангардну роль робітничого класу в революційній боротьбі проти австро-німецьких окупантів і внутрішньої поміщицько-буржуазної контрреволюції, показує людей, активних діячів більшовицького підпілля й партзанського руху. Дисертація Є. М. Скляренка вийшла окремою монографією⁴. П. П. Гудзенко вперше в історичній літературі докладно розглянув останні дні, навіть останні години існування Центральної ради та її розгон німцями.

Цікава праця «Червоне козацтво України в боротьбі проти іноземної воєнної інтервенції та внутрішньої контрреволюції (січень 1918 — листопад 1920 рр.)» (1964),

інтервентів після захоплення її окупантами, Науковий щорічник, вип. 2, кафедра суспільних наук і історичний факультет, Одеса, 1961; його ж. Кілька статей у журн. «Българо-съветска дружба» (Софія); Д. А. Огарін. До питання про економічний розвиток дореволюційної Волині, Наукові записки, т. IX, Луцький державний педагогічний інститут ім. Лесі Українки, кафедра історії, Львів, 1961; його ж. До історії боротьби трудящих Волині за Радянську владу в 1917—1918 рр., Наукові записки, т. VII, Луцький державний педагогічний інститут ім. Лесі Українки, кафедра історії, 1957; його ж. Боротьба селян за здійснення ленінського Декрету про землю на Волині, «УІЖ», 1963, № 1; Ж. П. Тимченко. Євгенія Богданівна Бош, К., 1964 (у співавторстві); її ж. Жінки України в боротьбі за перемогу Жовтня, К., 1963; її ж. Організаційні заходи Комуністичної партії по залученню робітниць і селянок до радянського будівництва на Україні (1919—1920 рр.), «УІЖ», 1965, № 3; М. Ф. Дмитрієнко. Більшовицька преса України в боротьбі за перемогу Радянської влади (березень 1917 — лютий 1918 рр.), К., 1964; її ж. Більшовицька преса як джерело з історії Великого Жовтня на Україні, «УІЖ», 1965, № 3; її ж. Основні принципи класифікації газетних матеріалів, там же, 1965, № 12.

³ Г. М. Шевчук. Боротьба трудящих Радянської України проти контрреволюції на півдні в 1920 р., К., 1956, 194 с.; його ж. Розгром іноземних інтервентів на півдні України і в Криму (листопад 1918 — квітень 1919 рр.), К., 1959, 175 с.

⁴ Є. М. Скляренко. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році, К., 1960, 284 с.

автор якої П. Д. Гур'янов приходиться до вірного висновку, що створення частин і з'єднань Червоних козаків було одним з яскравих проявів торжества ленінської національної політики. Основний зміст дисертації П. Д. Гур'янова викладено в ряді друківаних праць⁵.

Серед дисертацій, які розглядаються в даному огляді, тільки дві присвячені життю й діяльності видатних діячів більшовицької партії та Радянської держави: П. А. Загорського «Революційна діяльність Ф. А. Артема (Сергєєва)» (1950) та В. І. Шелудченка «Герой громадянської війни О. Я. Пархоменко» (1953). П. А. Загорський показав участь Артема в революції 1905 р. і в боротьбі за Радянську владу на Україні в 1917—1920 рр. Але обидва автори недостатньо висвітлили загальний історичний фон життя й діяльності Артема та Пархоменка, без чого важко скласти повну уяву про цих революціонерів. Зміст цих дисертацій викладено в окремих виданнях⁶.

Дисертантів, що вивчають цей період, цікавлять не тільки питання історії Жовтневої революції та громадянської війни. Так, Н. Ю. Костиця в роботі «Соціалістичне будівництво на Україні в 1920 році» (1955) розкрив героїчні зусилля трудящих Радянської України на трудовому фронті, виразно показав значення боротьби Комуністичної партії за дальше зміцнення союзу робітничого класу й селянства.

Темі відбудови народного господарства в 1921—1925 рр. присвячено ряд монографій і брошур. Цей період знайшов своє висвітлення в дисертаціях О. С. Кудлая — «Боротьба трудящих Харківщини під керівництвом Комуністичної партії за відбудову промисловості й сільського господарства (1921—1925 рр.)», (1955); М. А. Гінзбурга — «Профспілки України в боротьбі за відбудову промисловості (1921—1925 рр.)», (1963); А. Д. Залевського — «Перехід до нової економічної політики на Україні (1921—1925 рр.)» (1959); М. К. Ковала — «Успіхи розвитку сільського господарства України на кінець відбудовного періоду (1923—1925 рр.)» (1951); Я. М. Левковського — «Радянське будівництво в українському селі на кінець відбудовного періоду (1924—1925)» (1954). Автори цих праць основну увагу зосередили на дослідженні боротьби трудящих мас під керівництвом Комуністичної партії за відбудову народного господарства після громадянської війни, комуністичного виховання, підвищення матеріального добробуту й культурно-технічного рівня робітничого класу й селянства. Загальним недоліком дисертаційних праць про відбудовний період є недостатній показ зростання політичної активності народних мас, їх участі в громадському житті республіки. Монографії та наукові статті, що вийшли з друку, дають певне уявлення про зміст і вузлові питання розглянутих дисертацій⁷.

Боротьба за соціалістичну індустріалізацію є одним з важливих етапів історії нашої країни загалом і УРСР зокрема. Увагу дослідників привертало головним чином окремі питання цієї багатогранної теми. На цю тему в інституті захищалися такі дисертації: Я. Г. Залозній — «КП(б)У в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни (1926—1929 рр.)» (1947); Ф. Л. Слободинська — «Робітничий клас України в період боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926—1929 рр.)» (1948); Г. Т. Кікалов — «Здійснення ленінської політики соціалістичної індустріалізації на Україні, 1926—1932 рр.» (1950); І. С. Кравець — «Зміцнення союзу робітничого класу і селянства в період боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926—

⁵ П. Д. Гур'янов. Червоне козацтво в боротьбі за Радянську владу на Україні (січень 1918—травень 1919 рр.), «УІЖ», 1963, № 2; його ж. Героические подвиги Червоного казачества в борьбе с денкинскими войсками в 1919 году, Труды Киевского высшего инженерного радиотехнического училища войск ПВО страны, 1961, № 26; його ж. Червоне козацтво. До 45-річчя Червоного козацтва та 65-річчя з дня народження В. М. Примакова (у співавторстві), журн. «Вітчизна», 1961, № 1.

⁶ П. А. Загорський. Артем (Короткий біографічний нарис), К., 1941, 52 с.; його ж. Артем (Федір Андрійович Сергєєв), К., 1948, 54 с.; В. І. Шелудченко. Олександр Пархоменко, К., 1948, 96 с.; його ж. Олександр Пархоменко (видання друге, доповнене й перероблене), К., 1951, 112 с.

⁷ О. С. Кудлай. Боротьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства, 1921—1925 рр., Харків, 1961, 208 с.; М. А. Гінзбург. Профспілки України в боротьбі за відбудову промисловості (1921—1925 рр.), «УІЖ», 1961, № 2; його ж. Боротьба профспілок України за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1921—1925 рр.), там же, 1962, № 6; його ж. Из истории борьбы советских профсоюзов Украины за подъем советского здравоохранения, журн. «Врачебное дело», 1960, № 10; А. Д. Залевський. Здійснення на Україні рішення X з'їзду партії про продподаток (1921 р.), «УІЖ», 1958, № 1; його ж. Первые итоги замены продразверстки продналогом на Украине, Научные записки Киевского финансово-экономического института, № 7, 1959; його ж. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні, 1921—1922 рр., «УІЖ», 1959, № 4; його ж. Укрепление идейно-политического единства рядов КП(б)У в период перехода к нэпу, 1921—1922 гг., Научные записки Киевского финансово-экономического института, № 9, 1959.

1929 рр.)» (1956); Д. П. Поклад — «Перші успіхи соціалістичної індустріалізації на Україні (1926—1929 рр.)» (1959).

В названих працях дослідники розкрили глибокий зміст партійного плану соціалістичної індустріалізації, докладно розглянули міжнародну і внутрішню політику Радянської держави у досліджуваний період, висвітлили історію боротьби за соціалістичну індустріалізацію Радянської України, систематизували й узагальнили дані про шефську роботу робітників і профспілок по наданню всебічної допомоги бідняцько-середняцьким масам України в соціалістичній перебудові сільського господарства та в боротьбі проти куркульства. Але багато важливих питань цього періоду не знайшли ще ґрунтовного висвітлення. Недосить спеціальних досліджень про кількісні і якісні зміни робітничого класу в період індустріалізації, про джерела його поповнення, про формування виробничо-технічної інтелігенції та ін. Слабо показано боротьбу робітничого класу за покращення організації праці й виробництва, за зміцнення органів державної влади, за подолання відставання окремих галузей промисловості й транспорту.

Виникненню й розвитку масового соціалістичного змагання на Україні присвятили свої дисертації В. П. Сидоренко — «Виникнення й розвиток масового соціалістичного змагання на Україні в 1929 році» (1956) та Д. С. Беников — «Зародження стахановського руху в Донбасі» (1950). Дослідники мають друкovanі праці, присвячені цій темі⁸.

Серед дисертацій про індустріалізацію країни слід назвати працю І. І. Колодяжного — «Історія будівництва Дніпрогесу ім. В. І. Леніна» (1952). Дослідник певною мірою заповнив прогалини в науковому висвітленні історії Дніпрогесу. Він використав значний матеріал про електрифікацію нашої країни та будівництво Дніпрогесу ім. В. І. Леніна.

Історії селянства під час великих соціалістичних перетворень сільського господарства присвятили свої дослідження І. Х. Ганжа — «Будівництво колективних господарств на Україні в 1920 році» (1954); Ф. М. Гудимович — «Нариси історії колективізації на Кіровоградщині (1920—1930 рр.)» (1954); А. Л. Єсипенко — «Колективізація сільського господарства на Одещині. 1930—1934 рр.» (1952); В. М. Голев — «Боротьба за соціалістичну перебудову сільського господарства Поділля (1928—1933 рр.)» (1957); А. П. Євтушенко — «Суцільна колективізація сільського господарства в степовій частині Української РСР (1929—1933 рр.)» (1961); М. Д. Березовчук — «Комітети незаможних селян у перший період нової економічної політики (1921—1922 рр.)» (1951); Г. Г. Письменний — «Комітети незаможних селян Київщини під керівництвом більшовицької партії в боротьбі за соціалістичну перебудову сільського господарства в 1926—1929 рр.», (1952); О. М. Тимофеев — «Рік великого перелому в колгоспному будівництві на Україні» (1948); І. С. Гайдай — «Піднесення культури селянства Української РСР у 1926—1929 рр.» (1962). У цих працях висвітлено підготовку й проведення суцільної колективізації сільського господарства на Україні та ліквідацію на її основі куркульства як класу, діяльність комітетів незаможних селян, розвиток культури на селі. Дисертанти охопили весь процес колективізації на Україні. В дисертаціях відтворено керівну й спрямовуючу роль Комуністичної партії у здійсненні в республіці соціалістичної перебудови сільського господарства, процес розвитку масового колгоспного руху, справжню картину боротьби за організаційно-господарське зміцнення колгоспів, труднощі і складності соціального розвитку та їх подолання. Ряд друкovanих праць дають уяву про основний зміст цих дисертацій⁹.

Вперше в історичній літературі будівництво колективних господарств у 1920 р. на матеріалі всієї України дослідив І. Х. Ганжа. Його дисертація вийшла окремою монографією¹⁰.

⁷ а Д. П. Поклад. Робітничий клас України в перший період соціалістичної індустріалізації, К., 1958; його ж. Значення індустріалізації країни в справі соціалістичної перебудови сільського господарства і зміцнення оборони країни (На матеріалах Української РСР), К., 1959.

⁸ В. П. Сидоренко. Шляхом великого почину, К., 1965, 188 с.; її ж. Виникнення і розгортання масового соціалістичного змагання на Україні, Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 9, К., 1957; Д. С. Беников. Розвиток соціалістичного змагання в Донбасі в 1935 р., Учені записки Київського політехнічного інституту, К., 1956.

⁹ В. М. Голев. Боротьба за здійснення ленінського плану соціалістичної перебудови сільського господарства Поділля (1928—1933 рр.), К., 1957; А. П. Євтушенко. Роль робітничого класу в колгоспному будівництві на півдні Української РСР в 1929—1933 роках, Праці Київського державного історичного музею, вип. 1, К., 1958; його ж. Роль політвідділів МТС степової частини України в організаційно-господарському зміцненні колгоспів (1933—1934 рр.), «УІЖ», 1961, № 1.

¹⁰ І. Х. Ганжа. Перші колективні господарства на Україні (1917—1920 рр.), К., 1960, 152 с.

Історії комнезамів присвячено дисертації М. Д. Березовчука — «Комітети незаможних селян у перший період нової економічної політики (1921—1922 рр.)» (1951) та Г. Г. Письменного — «Комітети незаможних селян Київщини під керівництвом більшовицької партії в боротьбі за соціалістичну перебудову сільського господарства в 1926—1929 рр.» (1952). Автори показали активну участь біднішого селянства України, організованого в комітети незаможних селян під керівництвом партійних організацій, у боротьбі за зміцнення Радянської влади на селі та соціалістичну перебудову сільського господарства. Створення передумов для великого перелому, що настав в 1929 р., відображає дисертація О. М. Тимофєєва — «Рік великого перелому в колгоспному будівництві на Україні» (1949). Автор правильно оцінив значення перших колгоспів у масовій колективізації сільського господарства, навів приклади хорошої роботи колгоспів, але недостатньо уваги приділив ролі соціалістичної промисловості в підготовці масового руху серед селянства за колгоспи та ролі двадцятип'ятитисячників.

У дисертації І. С. Гайдая — «Піднесення культури селянства Української РСР у 1926—1929 рр.» узагальнено систему заходів Комуністичної партії і Радянського уряду, спрямованих на підвищення культурно-технічного рівня трудящого селянства у згаданий період. Автор довів нерозривний зв'язок і взаємодію процесів культурного будівництва на селі з політикою соціалістичної індустріалізації країни та підготовкою умов для суцільної колективізації сільського господарства. Основні положення дисертації опубліковано в брошурі й статті¹¹.

Ряд кандидатських дисертацій присвячено довоєнним п'ятирічкам. Це дослідження Й. Т. Щербини — «Робітничий клас України в роки першої п'ятирічки» (1948); В. П. Чумаченка — «Підвищення матеріального добробуту і культурно-технічного рівня робітників металургійної промисловості України в роки першої п'ятирічки (1928—1932 рр.)» (1963); І. І. Редькіної — «Розвиток народної освіти і політосвітроботи в УРСР у роки першої п'ятирічки (1928—1932 рр.)» (1956); Г. П. Олійника — «Піднесення матеріального добробуту і культурного рівня робітничого класу Української РСР у роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.)» (1955); С. М. Сирцової — «Робітничий клас України в період зміцнення й розвитку соціалістичного суспільства (1937 рік — червень 1941 р.)» (1965). Майже всі праці показують різні аспекти історії робітничого класу України, дають динаміку кількісного зростання робітників, соціальну структуру поповнення робітничого класу, склад робітників за статтю, віком, національністю, розглядають історію робітничого класу республіки в тісному зв'язку з історією робітничого класу СРСР, досліджують питання підвищення матеріального добробуту і культурно-технічного рівня трудящих у передвоєнні роки. Друковані праці дають уяву про основний напрямок цих дисертацій¹².

Більш широкий період охоплює кандидатська дисертація «Українська Радянська соціалістична республіка в боротьбі за завершення будівництва соціалістичного суспільства (1935—1941 рр.)» (1947), автор якої С. М. Белоусов дослідив суцільно-політичні питання життя республіки.

Останнім часом значно поживалося вивчення історії західних областей Української РСР. За період, що розглядається, в Інституті історії захищено 15 дисертацій, присвячених цій актуальній тематикі.

Проблема воз'єднання українського народу в єдиній Радянській державі також знайшла своє відображення в дисертаціях А. М. Шлепакова — «Воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі — видатна перемога зовнішньої політики СРСР» (1955); Г. І. Ломова — «Встановлення й зміцнення Радян-

¹¹ І. С. Гайдай. З історії залучення селянства до управління державою в Українській РСР, Луцьк, 1958; його ж. Культурно-виховна діяльність державних органів Української РСР на селі в період підготовки до масової колективізації (1926—1929 рр.), Наукові записки, т. IX, Луцький державний педагогічний інститут ім. Лесі Українки, кафедра історії, Львів, 1961.

¹² В. П. Чумаченко. Перші п'ятирічки, у зб. «Комсомол Дніпропетровщини», Дніпропетровськ, 1958 (у співавторстві); його ж. Комуністична партія України — організатор масового технічного навчання робітничих кадрів на металургійних підприємствах (1929—1932 рр.), Наукові записки Дніпропетровського державного університету ім. 300-річчя воз'єднання України з Росією, т. 76, Збірник праць аспірантів кафедри історії КПРС, вип. 7, Дніпропетровськ, 1962; його ж. Заходи Комуністичної партії по поліпшенню матеріально-побутових умов робітників металургійної промисловості (1929—1932 рр.), (на матеріалах України), там же; С. М. Сирцова. Піднесення матеріального добробуту і культурно-технічного рівня робітничого класу України в роки третьої п'ятирічки (1938—1941 рр.), в кн. «З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні», К., 1963; її ж. Розвиток творчої ініціативи робітничого класу Української РСР в роки третьої п'ятирічки, «УІЖ», 1962, № 5; її ж. Робітничий клас України в господарському будівництві (1937 — червень 1941 р.), там же, 1964, № 4.

ської влади в Західній Україні (1939—1941 рр.)», (1954); В. Л. Варецького — «Соціалістичне будівництво народного господарства і культури в західних областях УРСР (вересень 1939 — червень 1941 рр.)» (1949). Автори вказаних дисертацій на значному фактичному матеріалі показали прогресивне значення акту возз'єднання, довели, що саме завдяки цьому на західноукраїнських землях по-справжньому почала розвиватися промисловість, піднялася політична активність трудящих, ця подія мала велике міжнародне значення. А. М. Шлепаков всебічно висвітлив зовнішньо-політичну боротьбу Радянського уряду за національне возз'єднання українського народу. Г. І. Ломов узагальнив чималий фактичний матеріал, що показує боротьбу трудящих Західної України за встановлення Радянської влади і возз'єднання з Радянською Україною. В. Л. Варецький один з перших дослідників, що підійшов до систематичного вивчення історії соціалістичної перебудови й соціалістичного будівництва в західноукраїнських землях після їх возз'єднання з Українською РСР. Дисертанти мають друківані праці з досліджуваних тем¹³.

«Революційний рух селян Західної України в 1929—1933 рр.» (1953) — така тема дисертації П. П. Михайлика. В ній відображено боротьбу трудящих селян за своє визволення від поміщицько-капіталістичної кабали, за мир, свободу і за возз'єднання з усім українським народом у єдиній Українській Радянській державі. Важливою позитивною стороною дисертації є дані автора про спільну боротьбу українського і польського селянства проти українських і польських поміщицько-буржуазних поневолювачів.

Історію Буковини вивчали чотири дисертанти: В. К. Литвинов — «Аграрна реформа на Буковині в період румунської окупації (1921—1926 рр.)» (1949); Н. Й. Сирота — «Успіхи культурної революції на Радянській Буковині» (1962); П. Г. Поустовський — «Культурне будівництво на Буковині за роки Радянської влади (1940—1950 рр.)» (1954); Д. М. Щербина — «Розвиток народної освіти на Буковині» (1961). На цю тему опубліковано брошури й наукові статті¹⁴.

Чотири дисертанти вивчали історію Закарпаття: О. В. Хланта — «Класова боротьба трудящих Закарпаття під час тимчасової, відносно стабілізації капіталізму (1924—1929 рр.)» (1962); І. М. Гранчак — «Боротьба трудящих Чехословаччини проти капіталістичного гніту в період світової економічної кризи 1929—1933 рр.» (1955); Ю. Ю. Сливка — «Революційно-визвольна боротьба трудящих Закарпаття в роки світової економічної кризи (1929—1933 рр.)» (1958); Ф. Ф. Чернявський — «Початок соціалістичних перетворень в Закарпатті (жовтень 1944 — січень 1946 рр.)» (1958). На широкому фоні загальноісторичних подій автори цих праць висвітлили етапи героїчної боротьби трудящих Закарпаття за соціальне й національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Дисертанти, які вивчають історію Закарпаття, мають багато друківаних праць¹⁵.

¹³ А. М. Шлепаков. Україна в планах міжнародної реакції напередодні другої світової війни, К., 1959, 63 с.; його ж. Під зорею Радянської влади (До 15-річчя возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі), «Блокнот агітатора», 1954, № 30; його ж. Англо-американська буржуазна історіографія про возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі, «УІЖ», 1957, № 2; В. Л. Варецький. Соціалістичне будівництво в західних і Закарпатській областях УРСР, К., 1946.

¹⁴ Н. Й. Сирота. Розвиток культури Радянської Буковини, Станіслав, 1961, 120 с.; його ж. Ганебний шлях українських буржуазних націоналістів, К., 1959; його ж. Минуле і сучасне Буковини, «УІЖ», 1960, № 2; Д. М. Щербина. З історії розвитку освіти на Буковині в перші роки Радянської влади (1940—1941 рр.), Збірник наукових праць історичного факультету Чернівецького державного університету, Чернівці, 1957; його ж. Розвиток радянської школи на Буковині в післявоєнний період (1944—1956 рр.). Наукові записки Чернівецького державного університету, т. 35, серія історичних наук, Чернівці, 1958; його ж. Розвиток народної освіти на Буковині за роки Радянської влади, Науковий щорічник Чернівецького державного університету за 1957 р., вип. 2, Чернівці, 1959 та ін.

¹⁵ О. В. Хланта. З історії революційно-визвольної боротьби трудящих Закарпаття в 1924—1925 рр., Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету (далі — УЖДУ), т. 2, серія історична, Ужгород, 1958; його ж. Боротьба трудящих Закарпаття під керівництвом комуністів проти соціального та національного гніту в 1924—1929 рр., Доповіді та повідомлення УЖДУ, т. 3, Ужгород, 1959; його ж. Виступ Клементя Готвальда на позачерговій конференції комуністичної організації Закарпатської України в лютому 1927 р., Доповіді та повідомлення УЖДУ, т. 3, серія історична, Ужгород, 1959, та ін.; Ю. Ю. Сливка. Страйк виноградарських робітників у Закарпатті (на Березівщині) в 1929 р. і загострення революційно-визвольної боротьби трудящих Закарпаття в 1931 р., в кн. «З історії західноукраїнських земель», вип. 1, К., 1957; його ж. Піднесення революційної боротьби на Закарпатті в кінці 1931 і на початку 1932 рр., в кн. «З історії західноукраїнських земель», вип. 2, К., 1959; Ф. Ф. Чернявський й. Соціалістичні перетворення в про-

Кілька дисертацій відтворюють історичні події на місцях: А. Д. Ярошенко — «Боротьба трудящих Східної Галичини за встановлення Радянської влади в 1920 році» (1951); М. Р. Шелех — «Боротьба трудящих селян Дрогобицької області під керівництвом більшовицької партії за колективізацію сільського господарства» (1952); О. Ю. Карпенко — «Селянські повстання у Львівському воеводстві в 1932—1933 рр.» (1953). Автори вивчили боротьбу трудящих за встановлення Радянської влади, допомогу великого російського народу українському в його боротьбі з загарбниками, революційну боротьбу трудящего селянства Львівщини, перші успіхи соціалістичної перебудови сільського господарства.

Кілька дисертацій хронологічно охоплюють великий відрізок часу і присвячені різноманітним, не пов'язаним між собою темам, які важко систематизувати або визначити в окремий період. Йдеться про праці Г. І. Кулика — «Українські буржуазні націоналісти — люті вороги трудящих» (1947); К. О. Деляурова — «Нарис з історії парового судноплавства на Дніпрі (1917—1945 рр.)» (1955); Е. Ю. Писаренка — «Історія Херсонського суднобудівного заводу імені Комінтерну (1797—1961 рр.)» (1961). Е. Ю. Писаренко по темі дисертації опублікував брошуру¹⁶.

У праці Й. Л. Портного «Провал антирадянської діяльності АРА на півдні України (грудень 1921 р.—червень 1923 р.)» викрито підривну діяльність АРА на Україні, брехливі твердження американської буржуазної пропаганди про нібито безкорисливу допомогу голодуючим Радянської країни з боку США.

Короткий огляд дисертацій за 1947—1965 рр. показує, що українські радянські історики провели велику роботу в дослідженні історії Української Радянської Соціалістичної Республіки за час з 1917 по 1941 рр. Піднято значний архівний матеріал, особливо після XX з'їзду КППС, введено в науковий обіг чимало цікавих, нових, досі не відомих документів. У післявоєнні роки Інститут історії АН УРСР перетворився на справжню кузню кваліфікованих кадрів істориків для республіки. Адже переважну більшість дисертацій (50) захищено не працівниками інституту. Значну увагу дослідників привернули питання історії громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції та питання колективізації сільського господарства в республіці. Навіть суто кількісний аналіз дисертацій за періодами і їх тематика говорять за те, що молоді українські історики прагнуть вивчати малодосліджені або зовсім не вивчені питання історії республіки. Слід всіляко вітати появу дисертації джерелознавчого характеру М. Ф. Дмитрієнко, що свідчить про удосконалення й ускладнення форм і методів праці вчених при вивченні історії УРСР.

Наукова цінність згаданих дисертаційних праць дещо знижується наявністю в них ряду спільних недоліків. Більшість з них побудована за однаковою схемою: перші, великі за обсягом, розділи праць мають компілятивний характер, написані на основі лише друкованої літератури, охоплюють питання, які можуть бути висвітлені у вступі. У багатьох працях дуже поверхові історіографічні огляди, недостатньо розроблено питання про життя республіки, довоєнні п'ятирічки, окремі питання індустріалізації республіки. Неповно висвітлено 30-і роки. Зовсім відсутні дисертаційні праці з історіографії, мало досліджується джерелознавство та допоміжні історичні дисципліни.

На багатьох дисертаціях, що захищалися до XX з'їзду КППС, позначився негативний вплив культу особи, суб'єктивізм у висвітленні деяких питань історії України.

Огляд дисертацій з історії радянського довоєнного періоду Української РСР свідчить, що поступово якість праць поліпшується, висвітлення тем базується на використанні дедалі більшого кола архівних, документальних і друкованих матеріалів. Це говорить за те, що ростуть нові, добре підготовлені наукові кадри, спроможні по-справжньому досліджувати складні питання історії нашої республіки. Підводячи підсумки, зауважимо, що висвітлення українськими радянськими істориками ще не розроблених згаданих проблем становило б безсумнівний науковий інтерес.

Н. В. КОМАРЕНКО

мисловості Закарпаття в 1944—1945 рр., Наукові записки УжДУ, т. XXIX, Ужгород, 1957; його ж. Аграрні перетворення на Закарпатті в 1944—1945 рр., Доповіді та повідомлення УжДУ, серія історико-філологічна, т. I, Ужгород, 1957; його ж. Розвиток народної освіти на Закарпатті в 1944—1945 рр., Наукові записки УжДУ, т. XXVIII, Ужгород, 1957.

¹⁶ Э. Е. Писаренко. Памятная книжка в честь 150-летия Херсонского суднозавода имени Коминтерна, Херсон, 1956.

По сторінках журналів і наукових збірників

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ИСТОРИЯ СССР» (1963—1965 рр.)

Будівництво комунізму в нашій країні супроводжується небаченим розвитком науки, яка дедалі більше стає безпосередньою продуктивною силою суспільства. Вона прискорює науково-технічний прогрес, забезпечує високі темпи зростання продуктивності праці, активно сприяє економічному, політичному і культурному розвитку країни. Зокрема успішно розвиваються суспільні науки — економічна, історична, філософська, права та ін.

Новий поштовх розвитку науки в СРСР дав XXIII з'їзд КПРС. У звітній доповіді ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев підкреслив, що в умовах соціалізму наука змінює не тільки характер праці людини, але й весь матеріальний та духовний уклад її життя, що розвиток суспільних наук і впровадження їх рекомендацій у практику відіграють не менш важливу роль, ніж використання досягнень природничих наук у сфері матеріального виробництва й розвитку духовного життя народу. В резолюції на звітну доповідь Центрального Комітету XXIII з'їзд КПРС зазначив, що партія надає великого значення розвитку радянської науки, що діяльність наших учених повинна бути спрямована на дальше розв'язання актуальних наукових проблем сучасності, що «найважливішим завданням радянських вчених у галузі суспільних наук є розроблення проблем економіки, філософії і соціології, історії і права в тісному зв'язку з практикою комуністичного будівництва».

Однією з умов успішного виконання цього завдання суспільними науками, зокрема, історією, є забезпечення високого рівня координації наукових досліджень та взаємний обмін з питань методології, методики і джерелознавства. Важливіші наукові досягнення істориків кожної союзної республіки повинні стати надбанням учених усєї нашої країни. В зв'язку з цим бажано, щоб загальносоюзні історичні журнали відводили частину свого листажу проблемам історії союзних і автономних республік.

За три останні роки в журналі «История СССР» вміщено 522 науково-історичні матеріали, зокрема з історії УРСР — 35. За тематикою вони розподіляються так: питання історії Жовтневої революції і радянського періоду присвячено 16 матеріалів, періодові капіталізму та імперіалізму — 12, феодалізму — 7. Всі матеріали щодо своєї актуальності не викликають зауважень, але кількість їх для загальносоюзного журналу недостатня.

Серед матеріалів, опублікованих на сторінках «Истории СССР» за 1963—1965 рр., слід виділити статтю С. М. Королівського — «Український національний рух в період підготовки і проведення Жовтневої революції» (1965 р., № 4). В історіографічному вступі автор переконливо розкритикував концепцію національного руху лідерів українського націоналізму і стисло, але вичерпно виклав ленінські вказівки з національного питання. Автор показав, що в процесі конкретного дослідження історії національного руху видатні діячі Комуністичної партії України та радянські історики 20-х — початку 30-х років поряд з правильними положеннями висловили деякі хибні твердження. Так, Е. Бош дуже применшувала історичну роль українського національного руху, І. Кулик та М. Скрипник вважали національним тільки рух, представлений Центральною радою і націоналістичними партіями, а М. Скрипник навіть вважав Центральному раду «дрібнобуржуазною селянською організацією». Стаття відтворює умови, що негативно відбилися на розробці питань історії національного руху на Україні під час Жовтневої революції та громадянської війни.

Аналізуючи документальні матеріали, С. М. Королівський зробив цілий ряд важливих висновків. Зокрема він відзначає, що прогресивний процес об'єднання і навіть зрощування території й економіки російського та українського народів часто супроводжувався прямим насильством панівних класів Росії щодо українського народу. Багатокісова боротьба російського й українського народів проти спільних класових ворогів та чужоземних загарбників цементувала їх дружбу й підірвала недовір'я, що його сіяли панівні класи. З другого боку, експлуататорські класи України, прагнучи до монополії на внутрішньому ринку, одночасно боялися розриву економічних зв'язків з Росією й порушення політичної єдності з її панівними класами в боротьбі

проти революції, що наростала. Тому вони віддавали перевагу угодам з російським царизмом та буржуазією.

Стаття вірно показує, що головною рушійною силою національного руху були народні маси, для яких національне питання було тільки одним з питань, що вимагали розв'язання,— важливішими були питання про владу, про землю, боротьба за перехід до соціалізму. Домагаючись державного самовизначення, трудящі маси українського народу не уявляли його собі поза Росією, поза союзом з російським народом.

Влучною є характеристика Центральної ради, як буржуазно-націоналістичної організації та її порочної еволюції за короткий час існування. До червня 1917 р. вона частково боролася проти Тимчасового уряду — за скасування національних обмежень; її політика містила тоді певні демократичні елементи. В червні Центральна рада зробила спробу стати органом влади автономної України, але швидко погинула на перетворення її Генерального секретаріату на крайовий орган буржуазного Тимчасового уряду. Після перемоги Жовтневої революції в Петрограді Центральна рада підступним шляхом захопила владу на Україні. А разом з тим стала оплотом контрреволюції. А з приходом на Україну австро-німецьких окупантів, запрошених Центральною радою, вона стала жалюгідною прислужницею останніх. Завдяки жонглюванню соціалістичними лозунгами їй вдалося спочатку вербувати собі прихильників не тільки серед буржуазії й куркульства, а й частково серед трудящих селян, робітників і трудової інтелігенції. Але український народ швидко збагнув, яким шляхом зрадництва й авантюри пішла Центральна рада, і з допомогою трудящих Радянської Росії розгорнув нищівну боротьбу проти внутрішньої контрреволюції та іноземних загарбників.

Даючи високу оцінку статті С. М. Королівського, слід проте сказати, що в ній применшено силу національного пригноблення царизмом українського народу. Адже відомо, що царський уряд і правлячі кола таврували українців, як «іногородців», забороняли українську мову в школах і установах, обмежували друкування нею книг, переслідували діячів української культури.

Хоч автор вірно підкреслив, що вирішальним на Україні було питання про державну владу, а не національне, але він не звернув увагу на те, що на Україні в жовтні 1917—січні 1918 р. боротьба за владу перепелася, а подекуди і злилася з національною боротьбою: йшлося про те, хто візьме владу — українські робітники й бідніші селянство, чи українська буржуазія і куркульство в коаліції з російським буржуазією або німецьким імперіалізмом.

Частина статті «Національно-визвольний рух у Росії в другій половині XIX ст.» (автори Ц. П. Агаян, А. П. Гулієв, Ю. Г. Жюгжда, Е. І. Корнейчик, Я. П. Крастинь, С. П. Лазутка, М. Н. Лещенко, З. Ш. Раджабов, І. І. Ратіані, О. Ф. Смирнов, А. М. Усманов, Е. А. Янсен — 1964 р., №№ 2, 3) узагальнила досягнення радянських істориків у вивченні українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст. У вступній частині цілком правильно вказано, що найсмівливіше виступили проти національного й соціального пригноблення трудящі міста і села, що революційно-демократична течія в національно-визвольному русі «охоплювала селян, ремісників, робітників, тобто експлуатовану масу населення» (№ 2, стор. 57—58). На жаль, у статті майже не показана роль М. П. Драгоманова у національно-визвольному русі. Відомий учений, громадський діяч, незважаючи на істотні помилки, розумів прогресивність спільного історичного розвитку російського й українського народів, негативно ставився до буржуазно-націоналістичних планів відриву України від Росії. Говорячи про буржуазно-націоналістичні концепції М. І. Костомарова, автори навіть не згадали про його позитивну діяльність в розвитку української культури. Не згадано також і про те, що члени Харківсько-Київського таємного товариства і А. О. Красовський були водночас діячами українського національно-визвольного руху.

В № 3 журналу за 1964 р. вміщено одну з останніх праць відомого українського історика М. М. Ткаченка «Історія в творчості Т. Г. Шевченка», де подано короткий, але дуже змістовний нарис історичних поглядів Т. Г. Шевченка. Автор підкреслює, що світогляд великого поета-революціонера сформувався до утворення Кирило-Мефодіївського товариства, що Т. Г. Шевченко був переконаним прихильником революційних дій, революційної боротьби мас і вважав українських поміщиків такими ж класовими ворогами українського селянства, як і польських панів; що матеріалістичні тенденції в його світогляді особливо зміцніли в 40—50-ті роки.

Однак спостерігається деяка незавершеність оцінки історичних поглядів великого Кобзаря. Так, навіши висловлення Т. Г. Шевченка про те, що причина тяжкого становища народних мас є питанням політико-економічним, і що розвиток техніки й продуктивних сил неминуче поглине багаті, престולי й корони, а також поміщиків, і цим завершить справу, розпочату французькими енциклопедистами,— автор не коментував цих висловлювань, не побачив у них геніальної здогадки революціонера-демократа про те, що виробництво лежить в основі усього суспільного життя і що ідейна революція є важлива складова частина соціальної революції.

Звертає на себе увагу повідомлення «Робітничий клас України на виборах до Всеросійських і Всеукраїнських Установчих зборів» (1965 р., № 1), автор якого,

І. К. Рибалка, вивчивши відповідні архівні матеріали, встановив, що в промислових центрах і губернських містах України під час виборів до Всеросійських Установчих зборів більшовики за кількістю одержаних голосів посіли перше місце серед політичних партій — за них голосувало 26,8% виборців, а в таких містах, як Юзівка — 47%, Луганськ — 48%. І. К. Рибалка зазначає, що вибори до Українських Установчих зборів провадилися в умовах збройної боротьби між силами революції на чолі з Українським Радянським урядом та силами контрреволюції, очолюваними Центральною радою. Тому вибори проходили в обстановці абсентеїзму й фактичного бойкоту з боку пролетаріату України, а в Харківській і Одеській виборчих округах вони зовсім не відбулися. Проте загальна кількість голосів, поданих на Україні за більшовиків, під час виборів до Українських Установчих зборів, зростає з 10% (під час виборів до Всеросійських Установчих зборів) до 17,7%, а по основних промислових містах і повітах — до 38,5%. Це було підтвердженням ленінського висновку, що в жовтні 1917 р. більшовики перемогли насамперед тому, що «мали за собою величезну більшість пролетаріату, а в ньому найбільш свідому, енергійну, революційну частину, справжній авангард цього передового класу» (Твори, т. 30, стор. 230).

Повідомлення В. Д. Яценка «Молодь України в рядах партизан» (1965 р., № 3) — перша спроба узагальнити матеріал про участь молоді республіки в партизанському русі. Цінність повідомлення в тому, що автор використав багато архівних матеріалів, спогадів та спеціальної літератури. За його підрахунками кількість комсомольців і несоюзної молоді — учасників партизанського руху — перевищувала 150 тис. чоловік. Вважаємо, що авторові доцільно в додаток і продовження свого повідомлення опублікувати (на основі документальних джерел) перелік партизанських груп і диверсійних загонів, райони їхньої діяльності, зазначивши кількість бійців, прізвища керівників.

У законній статті «Робітничий клас України в роки Великої Вітчизняної війни» (1965 р., № 3) М. З. Данилюк на основі архівних і друкованих джерел показав трудові подвиги робітників по відбудові в 1943—1945 рр. зруйнованих війною промислових підприємств, а також велику допомогу, що її подали Україні Комуністична партія та уряд СРСР, весь радянський народ. На жаль, трудовий героїзм перших місяців війни відображено слабше — переважно через діяльність трудівників машинобудівної, металургійної та вугільної промисловості, про решту галузей сказано мимохідь, однією фразою: «Значну допомогу фронту надавали і робітники інших галузей промисловості». Автор згадує про постанову Державного Комітету Оборони від 26 жовтня 1943 р. «Про першочергові заходи по відновленню вугільної промисловості Донбасу», але чомусь нічого не сказав про її основний зміст.

Стаття І. М. Каменецької «Виникнення монополій у цукровобурякової промисловості» (1965 р., № 6) — це змістовний виклад історії одного з етапів розвитку монополій (1886—1895 рр.). Наведені факти переконують, що монополія не знищила конкуренції в середовищі цукрозаводчиків, що існування монополістичного союзу дало капіталістам можливість підняти ціни на цукор у країні й одержувати великі надприбутки; але саме ці обставини, з другого боку, стимулювали порушення монополістичної угоди багатьма її співучасниками й зміцнювали економічні позиції т. зв. «диких» підприємств, що вперто не хотіли входити до монополістичного об'єднання. Це й зумовило, як зазначає автор, ослаблення й розпад союзу цукрозаводчиків.

Прикро, що автор не використала матеріали київського дослідника Г. М. Рейтера («Український історичний журнал», 1964 р., № 3), який доводить, що перший монополістичний союз цукрозаводчиків Правобережної України створено ще в 1869 р., а не в 1887 р., як твердить І. М. Каменецька.

Аналогічну претензію слід адресувати В. Г. Лейкіній-Свірській. Вона, як автор статті «Нова радянська література про повстання 1863 р.» (1965, № 6), обійшла матеріали про польське повстання, вміщені в № 1 «Українського історичного журналу» за 1963 р.

М. Я. Блінчевська у статті «До історії перших недільних шкіл у Києві» (1965 р., № 3) повідомляє про новий факт з історії діяльності Харківсько-Київського таємного товариства — намір його членів використати книгарню для революційної пропаганди.

Базуючись на оцінці М. Н. Каткова й К. Д. Кавеліна як «передових людей», що її дав П. В. Павлов у листі від 6.X. 1859 р. до М. М. Щепкіна, а також на негативному відзиві Павлова про польське повстання 1863 р. (його лист від 1864 р.). М. Я. Блінчевська «остаточно» оголошує П. В. Павлова «аж ніяк не революціонером і не політичним діячем». Вона вважає, що остаточно розв'язала суперечки, які існують у радянській історичній літературі щодо оцінки діяльності П. В. Павлова в 1858—1862 рр.

Між тим уже власне спостереження автора: «Цікаво, між іншим, що листування (між Павловим і ватажком Харківсько-Київського товариства Я. М. Бекманом з одного боку, та М. М. Щепкіном, з іншого, за пропозицією Павлова. І. Г. і А. Б.) мало здійснюватися через «благонадійного» Слепушкіна» (1965 р., № 3, стор. 152) суперечить її висновкові. Автор забуває, що «ліберальний, співучаючий англійській буржуазії і англійській конституції, поміщик Катков під час першого демократично-

го піднесення в Росії (початок 60-х років XIX століття) повернув до націоналізму, шовінізму і шаленого чорносотенства» (В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 240). Журнал М. Н. Каткова й К. М. Леонтьєва «Русский Вестник» став рупором кріпосницької реакції тільки з 1862 р. До того він посідав порівняно прогресивні позиції.

Переїхавши до Петербурга в грудні 1859 р., Павлов зблизився з М. Г. Чернишевським і С. Сераковським. Разом з Чернишевським бере участь у вечорі в залі Руадзе 2 березня 1862 р. і виголошує там промову про тисячоліття Росії, за що його було заслано до Ветлуги.

Працюючи в 50-х роках у Київському університеті, Павлов користувався популярністю серед студентів-поляків за своє доброзичливе ставлення до польського національно-визвольного руху. У діячів цього руху під час арештів 1861—1863 рр. часто знаходили портрети О. І. Герцена, Т. Г. Шевченка, П. В. Павлова. Характерно, що на прощальній вечірці на честь Павлова 14 грудня 1859 р. член таємного товариства В. О. Португалов зазначив, що Павлов «постійно висловлював ідею братерського об'єднання націй» і завдяки його зусиллям «створилося коло молодих людей, де росіянин, українець, поляк і єврей зближені між собою». Від імені студентів поляків Павлова вітав Л. Варахевич.

Нарешті слід сказати, що листи членів Харківсько-Київського таємного товариства Я. М. Бекмана, В. О. Португалова й Я. Г. Шмулевича (грудень 1859 р.) до їхнього однодумця, відомого революціонера С. Римаренка, що перебував тоді в Петербурзі, свідчать, що Товариство ставило собі за мету якнайтісніше зв'язати Римаренка з Павловим, радило першому зблизити Павлова, професора історії, з студентами Медико-хірургічної академії й використати його талант для революційних цілей.

Цінні дані містить повідомлення С. О. Висоцького «Напис про Боянову землю в Софії Київській» (1964 р., № 3). Авторський палеографічний, текстологічний та історичний аналіз недавно знайденого настінного напису переконує читача в тому, що вже в другій половині XII ст. нерідким явищем була купівля-продаж землі, притому юридично оформлена. Автор має рацію, визнаючи ціну в 700 гривен за Боянову землю дуже високою. Але, на наш погляд, доцільно було порівняти цю суму не з роздачею князем Володимиром Святославовичем в кінці X ст. 300 гривен жебракам, а з ціною в 50 гривен (і 5 локтей скалати і дощаний щит), яку в XIII ст. заплатив князь Володимир Васильович за село. Разом з фактом, що купівлю-продаж було вчинено в Києві і що Боянова земля була добре відома свідкам — киянам, ця дуже висока ціна дає нам підставу допустити, що Боянова земля була розташована в самому Києві або на його околиці.

В журналі «История СССР» надруковано чимало цінних рецензій на праці радянських учених з історії України. Рецензія академіка М. В. Нечкіної «Нове видання «Записок» про Товариство об'єднаних слов'ян» розв'язує питання теоретичної й прикладної археографії та джерелознавства, спростовує помилки редакторів видання щодо ідеології й тактики Товариства об'єднаних слов'ян. Спростовано, на нашу думку, також твердження, що автором «Записок» був І. І. Горбачевський.

О. А. Макаренко в рецензії на книгу І. С. Хміля «З прапором миру крізь полум'я війни» (1963 р., № 6) дає вірний аналіз названої книги. Змістовні також рецензії В. А. Єжова і А. О. Фраймана на книгу І. К. Рибалки «Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні» (1963 р., № 4), З. К. Звездіна — на книгу О. Б. Слуцького «Робітничий клас України в боротьбі за створення фундаменту соціалістичної економіки» (1964 р., № 2), В. А. Дьякова — на книгу Е. С. Шабліовського «Т. Г. Шевченко і російські революційні демократи» (1964 р., № 2), Б. Г. Литвака — на виданий у Києві збірник джерелознавчих статей (1965 р., № 6) та А. А. Пашаєвої на монографію І. Г. Коломійця «Соціально-економічні відносини і суспільний рух у Закарпатті в другій половині XIX ст.» (1965 р., № 1).

Рецензії С. Я. Борового і С. М. Кляцкіна на книгу З. Першиної «Імені Січневого повстання» та І. Лисянського — на книгу «Утворення Юзівського заводу», як і самі книги, привернуть увагу наукової громадськості до історії фабрик і заводів. У змістовній рецензії І. Л. Шермана на книгу О. Є. Карпенка «Імперіалістична інтервенція на Україні 1918—1920 рр.» підкреслено позитивні якості праці — використання періодичної преси багатьох країн Західної Європи, аналіз давніх зрадинських зв'язків українських націоналістів з австро-німецьким імперіалізмом, дипломатичної історії інтервенції на різних її етапах та ін. Разом з тим рецензент вказує на недоліки книги, серед яких, на наш погляд, слід було також назвати слабкий історіографічний огляд, недостатнє розкриття змін у тактиці й формах антирадянської боротьби імперіалістів та суперечностей у їхньому таборі, окремі фактичні помилки у викладі подій і висвітленні діяльності державних діячів тих років тощо.

Вдалими слід визнати одночасне надрукування журналом двох рецензій на книгу В. О. Маркіної «Магнатське помістя Правобережної України другої половини XVIII ст.» (1964 р., № 1). О. С. Компан з одного боку, Ю. М. Гросман, В. Ф. Інкін і Д. Л. Похилевич, з іншого, по-різному підходять до розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві епохи пізнього феодалізму. Даний ними аналіз мо-

нографії і різні, часто протилежні, вимоги до автора стимулюватимуть дальше поглиблене вивчення економіко-статистичних архівних матеріалів XVII та XVIII ст.

На наш погляд, найближчим часом потрібно впровадити в життя деякі додаткові заходи щодо поліпшення координації досліджень з історії і систематичного ознайомлення наукової громадськості з досягненнями та наслідками роботи колективів учених кожної союзної республіки. Бажано у центральних журналах систематично друкувати річні звіти інститутів історії академії наук, а також періодичні звіти про наукову роботу кафедр історії університетів та інших вузів союзних республік; широко висвітлювати хід і наслідки наукових сесій, дискусій, обговорень наукових праць тощо. Необхідно, щоб союзні журнали «Вопросы истории», «История СССР», «Советские архивы» та інші частіше практикували науково-критичні огляди змісту історичних журналів і тематичних збірників, що виходять у союзних республіках, а також організовували дискусії з найважливіших питань історії, які мають значення для всіх союзних республік. Конче необхідно, щоб республіканські журнали в свою чергу розширили розділи наукової інформації, знайомили своїх читачів з станом і наслідками найважливіших досліджень з історії в союзних республіках.

Ученим нашої багатонаціональної Батьківщини потрібно бути добре обізнаними з працями своїх колег, тісніше згуртованими для вирішення найактуальніших проблем радянської історичної науки, для виконання величних завдань, поставлених XXIII з'їздом КПРС.

І. О. ГУРЖИЙ, А. З. БАРАБОЙ

НАШ КАЛЕНДАР

РЕВОЛЮЦІОНЕР І ДИПЛОМАТ

(До 90-річчя з дня народження М. М. Литвинова)

Епоха революційних бур і соціальних потрясінь, що почалася в Росії на початку ХХ ст., висунула на історичну арену цілу плеяду відомих революційних діячів. Під керівництвом В. І. Леніна вони очолили боротьбу трудящих мас за перетворення старого суспільства в нове, комуністичне. В горні революційних битв учні і соратники В. І. Леніна гартувались і зростали у видатних партійних організаторів і пропагандистів. Славним представником цієї «ленінської гвардії» був професійний революціонер, один з найстаріших членів Комуністичної партії, відомий радянський дипломат Максим Максимович Литвинов.

М. М. Литвинов народився 17 липня 1876 р. у Бялистоку (Польща) в сім'ї службовця. Після закінчення реального училища сімнадцятирічний юнак вступив як вільноопреділяючийся на військову службу. Тут він вперше став цікавитися марксистським вченням та історією соціалізму. Після закінчення військової служби цілком поринув у революційну роботу. В 1898 р. М. М. Литвинов вступив до РСДРП і розгорнув пропагандистську діяльність серед робітників селища Клинці Чернігівської губернії (нині Брянської області), де не було соціал-демократичної організації. Він організував тут кілька гуртків, у яких знайомив робітників і ремісників з основами марксистського вчення¹.

Царська охранка, звичайно, не могла не помітити діяльності молодого революціонера. Щоб уникнути її стеження, він переїздить у 1899 р. у Київ і, встановивши зв'язок з місцевим соціал-демократичним комітетом, починає вести пропагандистську роботу в місті і на периферії. В 1900 р. М. М. Литвинова обирають до складу Київського комітету РСДРП. На початку 1901 р. у Києві було організовано групу сприяння ленінській газеті «Искра». Поряд з іншими агентами й кореспондентами газети (Ф. В. Ленгніком, М. Є. Бауманом, Д. І. Ульяновим, П. А. Красиковим та ін.) у цій групі активно працював і М. М. Литвинов².

Разом з іншими членами Київського комітету М. М. Литвинова в квітні 1901 р. було заарештовано й ув'язнено в Лук'янівську тюрму. В серпні 1902 р. напередодні винесення вироку йому вдалося втекти з тюрми і емігрувати в Швейцарію. Перебуваючи в Цюриху, М. М. Литвинов продовжував працювати в «Искре». Він завідував одним з підпільних каналів переправлення газети в Росію. Разом з Н. К. Крупською і Л. І. Дейчем на конгресі Ліги закордонних соціал-демократів був обраний членом адміністрації Ліги, яка відала виданням «Искры».

Після II з'їзду РСДРП у 1903 р. стійкий ленінець М. М. Литвинов за дорученням ЦК нелегально повернувся в Росію. Тут він почав виконувати обов'язки уповноваженого ЦК РСДРП по Північно-Західному краю. Водночас його обирають до складу Ризького комітету партії. Будучи членом більшовицького центру в Росії — Бюро комітетів більшості (БКБ), він разом з Р. С. Землячком і М. Ф. Владимирським брав участь у роботі конференції північних комітетів у Колпіно. В цей же час М. М. Литвинов займався також переправленням вантажів, зброї, людей з-за кордону в Росію. З цієї тяжкою і ризикованою роботою він справлявся блискуче. Як делегат ризьких соціал-демократів у квітні 1905 р. взяв участь у роботі III з'їзду РСДРП у Лондоні. Влітку цього ж року за дорученням ЦК М. М. Литвинов організував на острові Наргені поблизу Ревеля пункт по переправленню в Росію зброї, замовленої в Англії. В жовтні приїхав у Петербург, де разом з Л. Б. Красиним і М. Горьким налагодив видання першої легальної більшовицької газети «Новая жизнь».

У 1906 р. М. М. Литвинов виїхав за кордон, де виконував ряд відповідальних доручень ЦК партії. В наступному році він нелегально повернувся в Росію і взяв участь у підготовці обласних партійних конференцій в Поволжі та на Уралі. Але царська охранка натрапила на слід М. М. Литвинова і він змушений був знову емігрувати. З цього часу почався новий період життя і діяльності цього полум'яного революціонера-більшовика, який тривав до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В 1907 р. М. М. Литвинов був членом і секретарем російської делегації на кон-

¹ Енциклопедический словарь Гранат, т. 41, ч. 1, стор. 331.

² С. О. Ктитарев. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні. К., 1959, стор. 68.

гресі II Інтернаціоналу в Штутгарті та делегатом V з'їзду РСДРП. Багатий досвід революційної роботи, гострий і діяльний розум, висока ідейність та принципиальність створили йому великий авторитет в емігрантському середовищі в Англії. М. М. Литвинов підтримує постійні зв'язки з В. І. Леніним, дістає від нього вказівки та інструкції. Більшовики, що емігрували в Англію, вели на чолі з Максимом Максимовичем активну боротьбу за зміцнення свого впливу серед інших політемігрантів. Водночас М. М. Литвинов виконував обов'язки секретаря «Російського гуртка імені Герцена» в Лондоні, що був фактично місцевим емігрантським культурно-побутовим центром³.

Як делегат більшовицької секції він брав активну участь у роботі Міжнародного соціалістичного бюро. З початком першої світової війни більшовики-емігранти на чолі з М. М. Литвиновим зразу ж зайняли ленінську інтернаціоналістичну позицію. Обстоюючи лозунги більшовиків на конференції соціалістів Антанти (лютий 1915 р.), М. М. Литвинов висловив протест проти участі соціалістів у буржуазних урядах і підтримки ними імперіалістичної війни. Про цей його виступ В. І. Ленін писав: «Товариш Максимович* виконав завдання, сказавши виразно про *зраду* німецьких соціалістів»⁴.

Після перемоги в Росії Великої Жовтневої соціалістичної революції почалася нова, найважливіша сторінка діяльності полум'яного більшовика-ленінця М. М. Литвинова. Міжнародне становище в цей час було надзвичайно гострим. Капіталістичний світ зустрів Радянську Республіку, яка швидко народилася, в штики. В такій обстановці Радянському уряду дуже потрібна була людина, яка б добре знала становище в країнах Антанти, зокрема в Англії, і могла роз'яснювати трудящим масам необхідність боротьби проти спроб насильницького придушення Країни Рад. Вибір В. І. Леніна прийшовся на М. М. Литвинова, який наче спеціально був створений для цієї мети⁵. 4 січня 1918 р. він був призначений повноважним представником Радянського уряду в Англії.

Але англійські правлячі кола не хотіли визнавати повноважень М. М. Литвинова навіть як напівофіційного дипломатичного представника Радянської Росії. У вересні 1918 р., коли британський представник у Москві Брюс Локкарт був заарештований Радянським урядом за контрреволюційну діяльність, у Лондоні був заарештований і ув'язнений в Брикстонській тюрмі і М. М. Литвинов. Але незабаром він був обмінений на Локкарта і через Норвегію в жовтні 1918 р. прибув у Москву. Говорячи про його діяльність у той час в Англії, В. І. Ленін зазначав, що там «не було жодних робітничих зборів, де б Литвинова не зустріли такими оплесками і вибухом такого протесту проти свого уряду, що англійці постаралися вислати тов. Литвинова»⁶.

Після повернення на Батьківщину М. М. Литвинов призначається членом колегії Народного комісаріату закордонних справ. У грудні 1918 р. за особистою вказівкою В. І. Леніна його було відряджено у Стокгольм, де за уповноваженням Радянського уряду він звернувся до урядів країн Антанти і США із закликом до припинення воєнних дій і до мирних переговорів. Поряд з цим Литвинов, як і інші радянські дипломати за кордоном, роз'яснював окремим представникам демократичної громадськості на Заході миролюбну зовнішню політику Радянського уряду.

Дипломатія молодого Радянської держави рішуче виступала в цей час також проти втручання імперіалістів у внутрішні справи народів Країни Рад і в тому числі українського народу. Характерним зокрема в цьому відношенні був лист В. В. Воровського і М. М. Литвинова на ім'я адвоката Верховного суду Норвегії Л. Майєра від 10 січня 1919 р., в якому вони спростували наклепи імперіалістів на ленінську національну політику Радянської влади і заявляли про цілковите і беззастережне визнання Радянським урядом права українського народу на самовизначення⁷. Відповіддю шведського буржуазного уряду на миролюбні кроки радянських дипломатів була висилка М. М. Литвинова з Швеції.

В кінці 1919 р. у Копенгагені М. М. Литвинов за дорученням урядів РРФСР і Радянської України вів успішні переговори з представниками Англії, Франції і Бельгії про обмін військовополоненими⁸. Він також почав переговори про укладення торговельної угоди між Радянською Росією і Англією. Перебуваючи в Копенгагені, М. М. Литвинов виступав перед трудящими Данії і розповідав правду про Країну Рад. Недарма В. І. Ленін писав тоді, що «кожний день перебування тов. Литвинова

³ І. М. Майський. Воспоминания советского посла, кн. 1, М., 1964, стор. 240.

* «Максимович» — одна з підпільних кличок М. М. Литвинова.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 148.

⁵ І. М. Майський. Воспоминания советского посла, кн. 1, стор. 254.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 252.

⁷ Р. Г. Симоненко. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році. К., 1962, стор. 131—132.

⁸ І. С. Хміль. З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917—1920). К., 1962, стор. 329—330.

в Копенгагені є більшою і більшою перемогою Росії»⁹. У 1920 р. він був направлений поспереду і торгспереду в Естонію — єдину тоді країну, що мала з РРФСР дипломатичні відносини.

З 1921 р. М. М. Литвинов провадить величезну і надзвичайно корисну для Радянської країни роботу як заступник наркома закордонних справ Г. В. Чичеріна. Він також був у цей час членом колегії Наркомату РСІ і заступником голови Головоконцескому. Талановитий радянський дипломат, послідовний борець за ленінські принципи в зовнішній політиці, М. М. Литвинов брав найактивнішу участь у роботі радянської делегації на Генуезькій конференції (1922 р.), головував на Московській конференції по роззброєнню (1922 р.), брав участь в укладенні торговельних угод з рядом європейських країн, неодноразово очолював радянську делегацію в підготовчій комісії Ліги Націй до конференції по роззброєнню в Женеві, виступав з пропозицією про загальне роззброєння і т. п.

У 1930 р. М. М. Литвинов був призначений народним комісаром закордонних справ і працював на цій посаді майже 10 років. За цей час його авторитет як видатного радянського дипломата значно зріс. Боротьба за збереження миру між народами і колективну безпеку була головною лінією його діяльності. При цьому він виявляв тверду послідовність і наполегливість, кипучу енергію.

У 1931 р. Литвинов вів переговори з турецьким урядом, в результаті яких було продовжено строк дії договору про дружбу між обома країнами. В 1932 р. він очолював радянську делегацію на конференції по роззброєнню, скликаній Лігою Націй у Женеві. На ній М. М. Литвинов від імені СРСР вніс пропозицію про роззброєння. Але з вини імперіалістів конференція зазнала невдачі. В 1933 р. він очолював радянську делегацію на Міжнародній економічній конференції в Лондоні. В кінці цього ж року М. М. Литвинов на запрошення Рузвельта їде в США і веде успішні переговори про встановлення дипломатичних відносин між СРСР і Сполученими Штатами, від чого останні ухилились 16 років. За час перебування його наркомом закордонних справ пакти про ненапад було заключено майже з усіма сусідніми з СРСР країнами.

З 1934 р., за завданням Радянського уряду, М. М. Литвинов представляв у Лізі Націй Радянський Союз. Він докладав усіх зусиль до того, щоб перетворити цю організацію в інструмент миру і колективної безпеки. З трибуни Ліги Націй М. М. Литвинов нещадно викривав фашистських агресорів та їх пособників. Його публічні виступи проти агресії італійських фашистів в Ефіопії, порушення Німеччиною Версальського та Локарнського договорів, фашистської інтервенції в Іспанії, проти захоплення Німеччиною Австрії та з інших питань були подіями великої міжнародної ваги. Вороги миру не раз відчували на собі силу логіки, сарказму, дотепності М. М. Литвинова.

Як нарком іноземних справ він був надзвичайно популярним не тільки в нашій країні, а й далеко за її межами. «Цей авторитет,— писала газета «Правда» в зв'язку з його 60-річчям,— надають йому (Литвинову.— М. К.) велич і сила нашої могутньої соціалістичної держави, мудрість і послідовність політики Радянського уряду, яку він представляє, і його особисті енергія, ініціатива, розум і талант»¹⁰. Неодноразово обирався він у ВЦВК і Верховну Раду СРСР. За великі заслуги перед Батьківщиною був нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

У травні 1939 р. М. М. Литвинова було усунуто з посади наркома закордонних справ, а в лютому 1941 р. на XVIII партконференції несправедливо виключено із складу членів ЦК ВКП(б)¹¹. Але з початком Великої Вітчизняної війни М. М. Литвинов знову приступив до виконання обов'язків радянського дипломата. Його було призначено заступником наркома закордонних справ і одночасно послом у США, а також (з 1942 р.) посланником на Кубі. В 1943 р. Литвинова було відізнано з США. Після цього він працював у МЗС СРСР аж до 1946 р., беручи активну участь у підготовці рішень антигітлерівської коаліції, зв'язаних з післявоєнним устроєм світу. В 1946 р. він був остаточно звільнений від роботи в міністерстві. У 1951 р., у віці 75 років, М. М. Литвинов помер. Все його життя і діяльність — яскравий приклад вірності справі Леніна, самовідданого служіння Комуністичній партії і радянському народові.

М. В. КОВАЛЬ

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 252.

¹⁰ Газ. «Правда», 17 липня 1936 р.

¹¹ Советская историческая энциклопедия, т. 8, 1965, стор. 704.

«ИСТОРИЯ РУСОВ ИЛИ МАЛОЙ РОССИИ»

(До 120-річчя з часу видання твору)

Доля твору, що відомий під назвою «История Русов или Малой России», в багатьох відношеннях цікава й загадкова. До цього часу, незважаючи на спроби багатьох дослідників, не встановлені точно час і місце його появи. Не розкрити й особа автора, хоч з приводу цього висловлювалися різні думки. Для їх обґрунтування зібрано значний матеріал, але твердження, висновки, що до них приходили дослідники, не витримали критики.

Твір вважався політично небезпечним, був заборонений царизмом, а тому міг розповсюджуватися лише в рукопису. Однак і в такому вигляді «Исторія Русів», як жоден інший рукописний твір, був широко відомий. Осип Бодяньський у своїх спогадах писав, що незважаючи на заборону, ніяка інша книга не розповсюджувалась на Україні в такій великій кількості списків, як «Исторія Русів»¹.

Рукописний текст твору використовували і високо цінували К. Рилеев, О. Пушкін, М. Гоголь, Є. Гребінка, Т. Шевченко та інші діячі культури Росії та України першої половини XIX ст. В літературі вже відзначалося, що погляди, висловлені в «Исторії Русів» впливали й на творчість згаданих та інших письменників. Це саме можна сказати і про вплив твору на погляди таких різних за ідейним характером істориків, як Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, М. Максимович, М. Костомаров, П. Кулш. Відчутний вплив його і на істориків пізнішого часу. Не можна не згадати і про те, що деякі положення «Исторії Русів» знайшли своє відображення в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства.

Секрет популярності й успіху «Исторії Русів» слід вбачати в прогресивності поглядів автора, в його прагненні зрозуміти суть історичного процесу й зробити певні висновки. Можна сказати, що це був перший на Україні твір з яскраво вираженою передовою концепцією багатовікової історії народу. Вплив цього твору слід вбачати і в тому, що автор з прогресивних позицій оцінював події та явища, які відбувалися на Україні з найдавніших часів до початку 1769 р.

В справі поширення впливу, популярності і дослідження «Исторії Русів» значну роль відіграло її видання в 1846 р. Осипом Бодяньським.

Вже було кілька намагань видати «Исторію Русів». Хотіли це зробити історик М. Устрялов, письменники О. Пушкін та М. Гоголь. І хоч усі спроби наштотувалися на заборону царської цензури, що особливо лютувала за Миколи I, за справу взявся відомий філолог, історик і письменник, близький друг Т. Шевченка Осип Максимович Бодяньський. Робив він це, маючи підтримку прогресивних російських і українських діячів.

Незавдово до видання «Исторії Русів» О. Бодяньський був призначений секретарем «Императорского Общества истории и древностей российских при Московском университете». Напевно, перше слово в назві товариства, а також те, що його покровителями були впливові особи, пояснює те, що воно мало право власної цензури. Цим скористувався О. Бодяньський. Але й за таких обставин потрібна була громадська й наукова мужність, сміливість, аби не злякатися переслідувань, що могли звалитися на голову видавця «Исторії Русів». Згаданими якостями вченого й громадянина відзначався О. Бодяньський.

В короткому вступному слові О. Бодяньський писав про те, що громадськість давно чекала видання «Исторії Русів». Згадав і про спроби видання цього твору. Маючи в своєму розпорядженні кілька рукописів, одібрав для видання найкращий. О. Бодяньський не тільки провів складну роботу, пов'язану з підготовкою тексту до друку, але й став автором досить докладного коментаря під назвою «Подробный обзор Истории Русов», складачем досить вичерпного покажчика та «разнословия» — різночитання за іншими списками твору.

«Исторію Русів» написано тодішньою літературною російською мовою, але вживаються українські слова й вирази, що зумовлювалося самим об'єктом дослідження. В зв'язку з цим і дано пояснення ряду українських слів — «непонятных для великороссиинина». Все згадане свідчить, що публікацію проведено на високому науковому рівні як в археографічному, так і текстологічному відношеннях.

За «определением» Товариства від 26 січня 1846 р. «Исторію Русів» того ж року було надруковано в перших книжках органу Товариства — «Чтениях». Тоді ж видано твір і окремим відбитком (книжкою). Саме на сторінки цього окремого відбитку робитимуться надалі посилання в тексті.

Минуло 120 років від часу першого і єдиного видання «Исторії Русів». Та не було людей, які б залишилися байдужими до прочитаного в ній. Видання «Исторії Русів» стало початком нового етапу популярності твору та його вивчення. Написане

¹ Чтения в Обществе истории и древностей российских, М., 1871, кн. 1, стор. 222.

про «Історію Русів» в кільканадцять разів перевершує обсяг самого твору, що став об'єктом дослідження не тільки історіографів², але й літературознавців.

Існували і продовжують існувати різні оцінки не тільки твору загалом, але й окремих положень, концепцій, висунутих у ньому. Немає в історичній літературі єдиної (хоч це і не обов'язково), вірніше сказати, науково обгрунтованої думки про класово-політичні погляди невідомого автора «Історії Русів». Та труднощі визначаються не стільки тим, що не з'ясовано особу й погляди автора, скільки більш важливими причинами. Недоліки, слабкі сторони й необгрунтованість ряду тверджень щодо «Історії Русів» пояснюються надто малими результатами досліджень суспільно-політичного життя України наприкінці XVIII—початку XIX ст., тобто часу появи цього твору. Розглядати його, оцінювати локально, без зв'язку з суспільно-політичними подіями, ідейними устремліннями різних класів та груп тодішнього суспільства не можна, а недоліком ряду праць саме і є відсутність історичного підходу до оцінки та характеру твору.

В історіографії вже відзначалося, що автор «Історії Русів» допускає хронологічне зміщення історичних подій, «вільно» поводиться з фактами. Подекуди окремі факти, а то й події, він брав не з джерел, а сам їх компонував. Робив це, як сказано в літературі, з метою «обгрунтувати» якесь своє положення, підтвердити відповідний висновок. Такий підхід до подій і фактів можна пояснити тогочасним розумінням ролі та завдань історичної науки, а також її недосконалим станом. В цьому творі досить виразно виступають риси публіцистики в історіографії. Значною мірою такий підхід можна пояснити специфікою «Історії Русів», бо має цей твір чимало характерного для літературної розповіді, для художнього твору.

Самий жанр «Історії Русів» ніби підказує читачеві, що даремно шукати в ній вірогідності висвітлюваних подій та фактів. У творах такого характеру важливі відображення історичної правди, складності життя, соціальних та національних конфліктів певної епохи. Сила твору в тому, що вигадане не суперечить загальновідомим і найважливішим встановленим визначальним обставинам, що він відображає дух епохи, її основні риси.

В особі автора «Історії Русів» маємо випадок, коли письменник-історик силою свого таланту бачить глибше, мислить більш узагальнююче, ніж іноді ті, які мають дуже багато фактів з посиланням на архівні справи та аркуші, але для яких ці документи не стають крилами для зльоту думки. При всіх фактичних неточностях, при всіх довольностях розповіді у автора «Історії Русів» більше точності, більше правди про історичний процес, ніж було в багатьох його сучасників, що нанизували, реєстрували факти, часто з метою виправдання порядків, приречених на відмирання та ліквідацію.

«Історія Русів» ще раз доводить, що історичні праці цінні не тільки фактичним матеріалом, але й закладеними в них ідеями, прагненням відповісти на питання, що виникають перед громадськістю.

Автор «Історії Русів» — людина певного часу, епохи — підходив до оцінки подій та явищ з ідеалістичних позицій. При цьому слід зазначити, що він не вважає існуючі порядки раз і назавжди ствердженими богом, а бачить їх історичну зміну і вважає це закономірним явищем. І не лише живою розповіддю про події, а й глибокою переконаністю уміє повести за собою читача. В зв'язку з цим слід згадати відоме положення про визначення рівня розвитку науки не тільки числом істориків і кількістю підготовлених ними праць, але й, що не менш важливо, рівнем суспільного інтересу до історичних знань. Саме таким інтересом, викликаним у читачів, своїм впливом на них «Історія Русів» займає своєрідне і досить визначне місце не тільки в українській, але й російській історіографії.

Говорячи про «Історію Русів», не можна обійти одну обставину. Автор твору жив і писав у часи, коли на голови прогресивних діячів сипалися тяжкі репресії з боку царизму. Ось чому автор сховався (закрився) за іменами двох відомих, але вже покійних на початку XIX ст., діячів — єпископа білоруського, родом з України, Георгія Кониського та українського діяча XVIII ст. Гр. Полетики. Тяжкі обставини стали причиною вдавання автора до того, щоб, використовуючи історичні події давно минулого часу, сказати важливе для його сучасності. Саме тому устами видатних діячів минулого викладаються думки, що турбували сучасників автора «Історії Русів». Сила «Історії Русів» полягала в ідеях, що їх вона несла читачеві. А ідеї ці не могли не впливати на мислячого читача.

Із змісту твору, його напрямку видно, що автор був людиною високоосвіченою, добре знайомою з тодішньою літературою і джерелами (головним чином літописниками) про Україну. Не з усіма твердженнями праць він погоджувався, бо «с сожалением должно сказать, привнесены некоторые нелепости и клеветы в самые летописи малороссийские», оскільки їх автори сліпо слідували за «бесстыдными и злобными» польськими й литовськими «баснословами». Закінчуючи свою передмову,

² Найновіший огляд літератури та її оцінка дана в книзі М. І. Марченка. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.), К., 1959, стор. 102—110.

автор пропонував віддати українському народові та його вождям «за подвиги их и геройство должную справедливость». І, можна сказати, весь твір свідчить, що автор дотримувється цього при викладі історичних подій та їх оцінці.

Твір проникнутий глибоким патріотизмом, любов'ю до рідного народу, до України. І виявилися ці почуття в тому, що автор «Історії Русів» бачив творчу силу свого народу, радів з успіхів українського народу в боротьбі проти різних поневолювачів за свої права, за незалежність і рівність. Автор вважав цю боротьбу справедливою, законною, бо, за його словами, «всякое творение имеет право защищать бытие свое, собственность и свободу, и что к тому оно снабдено самою природою или творцем своим достаточными орудиями или способом» (стор. III). Прикладом відданості вітчизні він вважав життя й діяльність Богдана Хмельницького, який «отечество свое и народ так любил, что покоем своим, здоровьем и самою жизнью всегда ему жертвовал без малейшего роптания» (стор. 142).

Автор «Історії Русів» з великим сумом говорить у передмові про тяжкі випробування, які випали на долю України. Він вважав, що «сия страна, как бы созданная или осужденная для руин, от частых нашествий иноплемеников, а еще частых набегов и браней от народов соседних, и наконец, от непрестанных междоусобий и побоев, претерпела всех родов разорения, губительства и всеосуждения и, так сказать, обгарена и напоена кровию человеческою и покрыта пеплом...» (стор. I). І це не тільки слова передмови. Ця обставина історії розкрита в творі на багатьох сторінках.

Гостро засуджує автор зрадників батьківщини, зазначаючи при цьому, що зробили вони це з егоїстично-корисних мотивів. Зрадниками називає він православних єпископів, які погодилися на унію, бо за це одержували села з підданими (стор. 32). Писав він і про те, як українське панство, щоб зберегти свої маєтності та посади, спочатку перейшло в унію, а згодом у католицьку віру «отреклась и самой породы своей русской» (української) і не гірше польських панів «гнали презлиха сей несчастный народ» (стор. 41). Злим сарказмом таврує він козацьку старшину, яка погодилася на ліквідацію в 1764 р. царицею Катериною II автономії України, бо сподівалася «соделаться на счет нации хорошими владельцами» (стор. 255).

В «Історії Русів» показано тяжку долю українського народу. Але в автора твору це не викликає ненависті, ворожнечі щодо інших народів. Твір проникнутий гуманізмом, ідеєю дружнього, добросусідського співжиття українців з сусідніми народами. Устами свого любимого героя Богдана Хмельницького автор «Історії Русів» заявляє: «Союз и дружбу я готов держать со всеми народами, и никогда их не презрю, яко дара божественного и всему человечеству приличного» (стор. 96). У творі не один раз говориться, що українці з поляками повинні перебувати «як рівний з рівним, вільний з вільним», і що цей принцип був порушений польськими магнатами та єзуїтами.

Виклад історичних подій автор починає з єдності походження російського і українського народів, пишучи про спільність їх історичної долі (стор. I). Говорить і про те, що в українців «врожденная склонность к единоверцам и однородцам делала их всегда приверженными к народу русскому, или московскому» (стор. 43). Можна твердити, що в історичній літературі автор «Історії Русів» перший вважав входження України до складу Росії в 1654 р. не випадковістю, а історичною необхідністю, зумовленою ходом історичних подій (стор. 96—97, 115—122).

Дух, напрям книги в багатьох відношеннях антикріпосницький. Автор виступає проти монархії за республіку³. Безперечно, що саме такі погляди знайшли схвалення й підтримку серед прогресивних кіл Росії й України, забезпечили популярність «Історії Русів».

Твір було написано в тяжкі роки царського й феодально-кріпосницького гніту. Виступаючи проти цього, автору довелося вдаватися до прийомів, якими можна було б прикрити свої симпатії та антипатії. Так, наприклад, засуджуючи сучасне йому кріпосництво (політичні його форми), він говорить про це в минулому. Козацький полковник Іван Богун, «розповідаючи про кріпосницькі порядки в Росії, фактично мале становище XVIII й XIX ст. Полковник порівнює кріпаків з полоненими та рабами (невільниками). Чоловіків, жінок з їхніми дітьми «по неведомым в мире правам и присвоениям» поміщики продають на торгу і в житлах, як худобу, а нерідко й на собак міняють (стор. 98).

Говориться в творі і про здириства духовенства. Згадуючи події кінця XVI ст., коли було встановлено ряд повинностей і поборів на користь попів, автор пише: «Сей мерзостный обычай, с тех пор вкравшийся, продолжается, по несчастию, и до днесь, и попы, сверх установленных им доходов, делают свои бесстыдные вымогательства» (стор. 39).

Республіканські ідеї автора теж знайшли свій вияв у творі. Не раз на сторінках звучить засудження абсолютизму. Гетьман Богдан Хмельницький вважає, що монархічний лад це «самый опасный камень преткновения, на который все падшие

³ М. І. Марченко. Назв. праця, стор. 119—121.

сокрушатся и восстать (піднятися.— *Ф. Ш.*) не могут» (стор. 97). Монархія, говорив гетьман,— ворожа «правам и обычаям народным, по которым они управляемы быть должны выбранными из себя всеми урядниками и самим гетьманом» (стор. 96).

Виступав автор «Історії Русів» і проти такої аристократичної республіки, як Річ Посполита, бо тут «самые Сеймы народные не что иное были, как твари магнатов и духовенства, подобранные ими и их партиями...» (стор. 39). Автор ніби говорить про минуле, але засуджує порядки управління свого часу, коли лише, що християнські клятви — це маски, під якими «скриваются коварства», предательства и всех родов неправды, и самые их важные действия, называемые политикою и министериею, суть один искусный обман», і чим вони більші і шкідливіші, тим частіше провідників цього вважають розумними і великими (стор. 118). Немає в автора книги захоплення існуючими порядками.

При цьому слід зазначити, що як погляди, так і думки, спрямовані проти кріпосництва й монархії, за республіку, не виникли одразу і не могли бути в усьому послідовними. Вони певний час перебували в стадії становлення. І здається, що в «Історії Русів» переплітаються стихійний протест проти кріпосництва й монархії, прославлення республіканського ладу з першими кроками усвідомлення необхідності цього.

В. І. Ленін писав про «три покоління, три класи, які діяли в російській революції»⁴. Першим поколінням були дворянські революціонери. До їх числа відносяться О. Радішев та декабристи. Час виникнення книги, погляди, що в ній пропагуються, свідчать про те, що на цьому етапі революційного руху в Росії певне місце займає «Історія Русів». Трактовка проблем історії України тут подається в тісному зв'язку з історією Росії. І це не тільки одна з характерних рис «Історії Русів». В ній знайшла свій вияв єдність у поглядах передових людей Росії та України наприкінці XVIII — початку XIX ст., Можна стверджувати, що саме цей аспект у вивченні «Історії Русів» дав би можливість не тільки по-новому підійти до оцінки ряду положень, висловлених у творі, але й сприяти більш вичерпній його характеристиці як пам'ятки певної епохи.

Документи епохи не зникають разом з нею, а залишаються як її надбання. Ті з них, де знайшли своє відображення передові ідеї, не старіють, їм час надає нової цінності. Багато прогресивних діячів минулого зверталися до «Історії Русів», бо знаходили в ній ідеї їм співзвучні. Цей твір є одним із етапів розвитку суспільно-політичної думки не тільки на Україні, але й в Росії.

Настала пора перейти від окремих екскурсів про «Історію Русів» до монографічних досліджень. І, безумовно, важливу роль у цьому повинно відіграти нове наукове видання твору.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 13.

КРИТИКА та БІБЛІОГРАФІЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ З ІСТОРІЇ КПРС.
МІЖВІДОМЧИЙ НАУКОВИЙ ЗБІРНИК.
ВИПУСК 5. З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ
КП УКРАЇНИ ЗА РОЗВИТОК
НАРОДНОЇ ОСВІТИ
(1917—1945 рр.),
вид-во Київського університету, 1965, 158 с.

Протягом останніх років у радянській, зокрема в українській, історіографії з'явився ряд праць, у яких досліджуються окремі питання культурного будівництва в нашій країні. Винятково важливий проблемі — місцю і значенню народної освіти в загальному процесі піднесення культури трудящих Української РСР у 1917—1945 рр. присвячено зокрема збірник статей, підготовлений викладачами вузів та науковцями республіки і виданий в 1965 р.

Зміст збірника розкриває боротьбу партійних організацій України за становлення загальноосвітньої школи та її розвиток протягом вищезазначеного періоду. Підбір статей, кожна з яких продовжує хронологічно попередню або доповнює її висвітленням окремого питання, є вдалим. В результаті всі аспекти теми викладено всебічно і послідовно. В кожній із статей йдеться про суспільну роль загальноосвітньої школи на певному соціально-економічному етапі розвитку країни, досліджується зміцнення учбово-матеріальної бази шкіл, перебудова й поліпшення навчального процесу в них відповідно до завдань соціалістичного будівництва, участь громадськості в боротьбі за розвиток народної освіти, хід підготовки вчительських кадрів, їх роль в організації шкільної справи й навчанні підростаючого покоління. В книзі розкривається керівництво з боку Комуністичної партії складним процесом становлення радянської загальноосвітньої школи.

Такий послідовний виклад матеріалу заслуговує всілякого схвалення. Треба також відзначити, що основна частина статей написана на основі аналізу великої кількості різноманітних за своїм характером опублікованих і архівних джерел.

Деякого уточнення потребує назва збірника. Необхідно було взяти до уваги, що в книзі досліджується в основному історія розвитку загальноосвітньої школи та педагогічної освіти в Українській РСР у 1917—1945 рр. Питання про значення таких важливих складових частин системи народної освіти, як вища і середня спеціальна школа й професійно-технічна освіта, авторами майже не розглядається. Тому назва книги не зовсім виправдана.

Позитивним є те, що збірник відкриває стаття М. М. Кубрушка, в якій висвітлено марксистсько-ленінське вчення про принципи побудови школи в умовах диктатури пролетаріату, про зв'язок освіти з життям і поєднання навчання з продуктивною працею. Бажано було б тільки підкреслити, що Комуністична партія, В. І. Ленін важливим принципом системи загальної освіти в Радянській країні вважали також необхідність запровадження обов'язкового безплатного навчання для всіх дітей шкільного віку, налагодження навчального процесу рідною мовою для учнів усіх національностей і т. п. Ці настанови були, як відомо, покладені в основу організації радянської школи.

Разом з характеристикою головних методологічних принципів, на яких ґрунтується радянська система навчання й виховання молоді, автору слід було б показати роль, відведену загальноосвітнім школам Комуністичною партією, В. І. Леніним у здійсненні культурної революції в країні.

Важливі питання, що розкривають процес становлення системи народної освіти на Україні, порушено і в другій статті збірника. Автор її — В. Ю. Ніколаєнко наводить фактичний матеріал, що характеризує перші заходи Комуністичної партії, спрямовані на створення нової, радянської загальноосвітньої школи в республіці. Цілком правильно в статті підкреслено думку, що народна освіта в УРСР розвивалася з врахуванням досвіду культурно-освітнього будівництва в Російській Федерації. На жаль, автор подає дуже мало фактів, які б ілюстрували ту велику і різноманітну за своїми формами допомогу, що її працівники народної освіти, широкі кола громадськості РРФСР подавали своїм українським товаришам в організації та удосконаленні шкільної справи.

Процес дальшого розвитку загальноосвітньої школи в Українській РСР у період відбудови народного господарства висвітлюється в статті П. І. Бакуменка і Г. І. Ясницького. У ній приділено велику увагу питанням матеріального стану шкіл і зокрема відзначено, що навіть у складних умовах 1921—1925 рр., партійні організації республіки прагнули охопити навчанням у школі якомога більше дітей, а на селі в першу чергу — з сімей бідняків. Але, широко показуючи перешкоди матеріального характеру, автори водночас не розкрили процесу подолання політичних труднощів у розвитку народної освіти в цей період, зокрема не згадали про боротьбу проти українських буржуазних націоналістів, які намагалися закріпити за

собою позиції в усіх галузях культурного життя республіки.

Цікаві документи про матеріальне забезпечення шкіл півдня України на початку 20-х років досліджуються у статті О. П. Дроздової «Заходи Комуністичної партії по матеріальному забезпеченню шкіл у відбудовний період 1921—1925 рр.»

В статті І. І. Коломійченка «Керівництво КП(б)У розвитком народної освіти в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту (1926—1929 рр.)» проаналізовані важливі матеріали з цієї теми. Серед них — документи X з'їзду КП(б)У, II Всеукраїнської партійної конференції та ін., що характеризують боротьбу партійної організації України за дальше розширення загального навчання в республіці. На жаль, автор чомусь нічого не згадує про створення в містах і робітничих селищах нового типу шкіл — фабрично-заводських семирічок (ФЗС), які набули поширення в наступні роки і відіграли значну роль в організації загального обов'язкового навчання.

Дальшим заходом у цій галузі присвячена стаття Л. П. Тендереса «Будівництво радянської школи і розвиток народної освіти на Україні в 1926—1932 рр.». Не зрозуміла її назва. Хіба будівництво радянської школи в цей період, як і взагалі на всіх етапах соціально-економічного перетворення країни, не є питанням про розвиток народної освіти?

На наш погляд, деякого уточнення потребує і оцінка постанови ВУЦВК і Раднаркому УРСР «Про проведення загального навчання» від 30 червня 1924 р. У ній не йшла мова про введення обов'язкового початкового навчання. В період відбудови народного господарства для цього ще не було матеріальних умов і партія, зважаючи на це, не могла ставити питання про його обов'язковість. Успіхи соціалістичного будівництва в республіці сприяли, як відомо, дальшому удосконаленню системи народної освіти, що знайшло свій вияв зокрема в збільшенні кількості дітей і дорослих, які здобували початкову освіту. В липні 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про загальне обов'язкове початкове навчання». Про цю постанову автор згадує, лише підкреслюючи, що в ній було поставлено завдання, починаючи з 1929—1930 рр., приступити до запровадження обов'язкового семирічного навчання в промислових містах, фабрично-заводських районах та робітничих селищах для дітей, які закінчили школу I ступеня.

У статті О. М. Філіппова «Розв'язання проблеми учительських кадрів у період першої п'ятирічки» досліджено складний шлях розвитку педагогічної освіти в 1928—1932 рр. і процес перебудови системи підготовки вчительських кадрів. Але, оцінюючи цю перебудову, автор чомусь не говорить про її значення для уніфікації педагогічної, як і взагалі вищої та середньої спеціальної, освіти в усій Радянській країні. До того часу єдиної системи педагогіч-

ної освіти, як і взагалі вищої освіти в цілому, в СРСР не було, що, безумовно, гальмувало справу підготовки педагогічних кадрів.

Значну увагу в збірнику приділено ролі загальноосвітньої школи в піднесенні культури широких мас трудящих села. Цій винятково важливій темі присвячено статті О. О. Михайлова та Л. К. Шендрік «Діяльність партійних організацій України по розвитку народної освіти на селі в роки колективізації», Л. Л. Горішньої «Роль загальноосвітньої школи в піднесенні культурного рівня селянства України в передвоєнні роки», а також О. О. Михайлова «Керівництво КП(б)У перебудовою школи та здійснення семіричної освіти на селі (1933—1937 рр.)».

Слід було б точніше сформулювати назву першої із вищезгаданих статей. Її хронологічні рамки охоплюють період 1930—1932 рр. Відомо, що це були роки не взагалі колективізації, а суцільної колективізації сільського господарства України. Автори правильно підкреслюють тісний зв'язок, що існував між напрямом розвитку сільської загальноосвітньої школи і тими завданнями, які розв'язувалися в той час на селі. Але, на жаль, вони обходять таке серйозне питання, як ліквідація неписьменності та малописьменності дорослого сільського населення.

Виклад матеріалу про поширення загальної освіти на селі в наступні роки логічно продовжується у вищезазначній змістовній статті О. О. Михайлова. У ній аналізуються важливі матеріали про дальше запровадження семіричного навчання і перехід до здійснення середньої освіти на селі. Докладно висвітлено також боротьбу партійних організацій і широких кіл громадськості за поліпшення навчально-виховного процесу в сільських школах республіки.

Однак і в цій статті, як і в переважній більшості інших, не наведено підсумкових даних про успіхи, досягнуті в підвищенні загальноосвітнього рівня трудящих села. Такі дані в згаданій статті особливо необхідні, бо вони мають відображати досягнення в розвитку народної освіти на селі за весь період переходу від капіталізму до соціалізму.

Ряд матеріалів (переважно цифрового характеру), що свідчать про успішну боротьбу за ліквідацію неписьменності трудящих села та поширення семіричної й середньої освіти в сільських місцевостях УРСР, вміщено в статті Л. Л. Горішньої. Але ці дані розрізнені і тому не дають уявлення про загальний процес розвитку шкільної справи в передвоєнні роки. Певною мірою розкривається в цій статті питання про початок культурної революції у західних областях України. Але, на жаль, і цей матеріал викладається схематично. Автор неодмінно повинен був чітко підкреслити ту думку, що особливості культурної революції в західних областях УРСР, зо-

крема прискорені темпи її здійснення, не були випадковими. Вони обумовлені тим, що трудящі цих областей всебічно використовували досвід усього радянського народу в культурному будівництві і одержували велику матеріальну допомогу від населення інших районів Української РСР.

В змістовній статті М. О. Буцька і М. В. Коваля «Діяльність Комуністичної партії по збереженню і розвитку української радянської школи в умовах Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)» досліджено, як здійснювались у цей час відповідальні завдання, поставлені перед середньою й вищою школою. На основі аналізу різноманітних за своїм характером джерел автори переконливо і всебічно показали роль школи в комуністичному вихованні трудящих у складних умовах Вітчизняної війни.

Комуністична партія завжди приділяла велику увагу залученню широких народних мас до участі в організації навчання й виховання підростаючого покоління та ліквідації неписьменності дорослого населення, тобто до безпосередньої участі в культурному будівництві. Треба відзначити, що у переважній більшості статей цього питання відведено значне місце. Водночас цілком правильно зробили упорядники збірника, вмістивши статті М. Д. Березовчука «Боротьба комнезамів за розвиток народної освіти на селі в 1921—1925 рр.» та М. І. Горлача «Участь профспілок України в боротьбі за розвиток народної освіти в період довоєнних п'ятирічок», які повністю присвячені цій важливій проблемі.

В цілому цікавий і змістовний збірник не позбавлений ряду недоліків. Необхідно було дати чітке визначення місця загальноосвітньої школи — найважливішої ланки народної освіти — в накресленому В. І. Леніним, Комуністичною партією плані культурної революції в країні. За деяким винятком у статтях недостатньо аналізується питання про те, що було характерним для завдань загальноосвітньої школи на

певних етапах соціально-економічного розвитку країни, яку роль вони відігравали в загальному процесі культурного будівництва. Авторам слід було б також більше акцентувати на тому, як у ході здійснення культурної революції проводилися в життя основні принципи марксистсько-ленінської національної політики. З цієї проблеми в збірнику вміщено цікаву і ґрунтовну статтю П. П. Бачинського «Керівництво КП(б)У процесом українзації народної освіти в 1917—1927 рр.» Відомо також, що в УРСР організовувалися школи з різними мовами викладання, зокрема в Молдавській АРСР, яка з 1924 по 1940 р. входила до складу України, і т. п. Однак про це в жодній статті навіть не згадується.

Дуже прикро, що в збірнику, який присвячено розвитку загальноосвітньої школи в цілому і педагогічній освіти в УРСР в 1917—1945 рр., нема статті, де досліджувався б період 1937—1941 рр. — важливий і складний етап в історії української радянської культури.

В рецензованій праці зустрічаються також неточності, повторення. Так, на стор. 34 подається таблиця. Цифри, наведені в ній, свідчать про те, що в 1921—1925 рр., хоч процент дітей, охоплених навчанням, і зростає, абсолютна кількість шкіл і учнів у них зменшувалася. А в тексті чомусь робиться інший висновок.

У статтях багато ідентичних матеріалів, особливо в їх вступних частинах. Автори в переважній більшості випадків беруть для порівняння не ті роки, які починають та закінчують досліджуваний період, а дожовтневі. Такі порівняння не дають загальної картини змін за певні історичні періоди.

Але в цілому праця заслуговує позитивної оцінки. Взагалі слід вітати видання таких збірників, у яких вміщено статті з однієї проблеми.

Л. А. ШЕВЧЕНКО

М. Д. БЕРЕЗОВЧУК. КОМНЕЗАМИ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА СОЦІАЛІЗМ.

Політвидав України, К., 1965, 122 с.

Радянський народ під проводом Комуністичної партії перший в історії людства побудував соціалістичне суспільство й успішно здійснює величну програму побудови комунізму. Збільшення робітників і селян від політичного та економічного гніту вимагало від робітників і селян «особливих зусиль, безустанного шукання форм і методів будівництва нового суспільства, перевірки їх у вогні життя»¹.

У перші роки Радянської влади практикою буремного життя, досвідом мас були

створені такі організації, як комітети бідноти, комітети незаможних селян на Україні, кощі в Туркменії і Киргизії, джарли в Казахстані, хамначати в Якутії, що стали опорою диктатури пролетаріату на селі і внесли величезний вклад у справу перемоги та зміцнення Радянської влади, в справу соціалістичного будівництва.

Тринадцятирічна діяльність комітетів незаможних селян — це славна сторінка в літописі українського народу. Створені з ініціативи В. І. Леніна, вони стали важливою політичною опорою Комуністичної партії в боротьбі з куркульсько-націоналістичним бандитизмом, у боротьбі за повернення на бік Радянської влади широких середняцьких мас, у соціалістичному будівництві на селі.

Історія комітетів незаможних селян привертає увагу багатьох істориків. В історич-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 15.

них журналах і періодичних виданнях надруковано чимало статей, доробок, документальних публікацій про діяльність комнезамів в окремих галузях державного, господарського і культурного будівництва загалом по Україні або окремих її районах. В 1960 р. вийшла монографія П. С. Загорського та П. К. Стояна «Нариси історії комітетів незаможних селян України». Але досі ще не створена фундаментальна праця з історії комнезамів, багато сторін їх багатогранної діяльності ще не досліджені й мало відомі для широкого кола читача. Тому можна лише вітати невелику за обсягом змістовну працю М. Д. Березовчука — «Комнезами України в боротьбі за соціалізм».

Головну увагу автор приділив висвітленню практичної діяльності Комуністичної партії по створенню комітетів незаможних селян на Україні. Їх організація відбувалася в складних умовах громадянської війни, коли наша країна вела збройну боротьбу проти внутрішньої контрреволюції й білополяків, підтримуваних світовим імперіалізмом. З травня по листопад 1920 р. під керівництвом партійних організацій, з активною участю міських робітників на Україні, як зазначає автор, було організовано понад 10 тис. комітетів, що об'єднували понад мільйон сільської бідноти і середняків.

«Об'єднання в комнезами найбільш активної і свідомої частини села із бідноти і середняків,— пише автор,— сприяло дальшому зміцненню союзу робітничого класу з трудящим селянством і посиленню впливу партії на середнє селянство» (стор. 13).

Автор систематизує цікаві матеріали про роботу Всеукраїнських з'їздів комітетів незаможних селян, і глибоко аналізує найважливіші партійні й державні документи та законодавчі акти, що спрямовували роботу комнезамів на різних етапах соціалістичного будівництва.

Вся діяльність комнезамів не проходила поза увагою ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Нагадуючи про неодноразові звернення В. І. Леніна до комнезамів, автор розповідає про самовідданість незаможного селянства України у виконанні порад і вказівок вождя.

Заслужують позитивної оцінки частини праці про роль комітетів незаможних селян у зміцненні органів Радянської влади на селі — сільрад і виконкомів, у здійсненні земельної й продовольчої політики, про їхню активну участь у культурно-освітній роботі на селі.

Комнезами виступили першими помічниками партії в радянському будівництві на селі. На стор. 58 наводяться дані про зростання кількості членів КНС в складі сільських Рад. Якщо в 1924—1925 рр. їх було в сільрадах 28,9%, то в 1929—1930 рр.— 53,3%.

Для боротьби з бандитизмом комнезами створювали збройні загони, до складу яких входило понад 56 тис. чол. Незаможне се-

лянство було основною силою в частинах особливого призначення, що відіграли велику роль у ліквідації куркульсько-націоналістичного бандитизму. В цій боротьбі, пише автор, незаможники виявили героїзм і безмежну відданість Радянській владі. Автор називає імена загиблих в боях незаможників.

Висвітлюючи роль комнезамів у соціалістичній перебудові сільського господарства, М. Д. Березовчук досліджує участь КНС в кооперативному й колгоспному будівництві. На конкретних прикладах показує, що незаможні селяни стали піонерами руху за об'єднання бідняцьких і середняцьких господарств у сільськогосподарські колективи. На багатьох сторінках наводяться приклади про утворення комнезами в першій половині 20-х років комун і артілей — «Незаможник» на Криворіжжі, «Пам'яті Ілліча» і «Відродження» на Херсонщині, «Здобуток Жовтня» на Черкащині та ін. Автор розкриває роль комнезамів у здійсненні суцільної колективізації на Україні.

М. Д. Березовчук порушує нові питання. Так, на основі значного фактичного матеріалу він показує братерську дружбу незаможного селянства України й інших радянських республік та встановлення інтернаціональних зв'язків з трудовим селянством зарубіжних країн. Читач дізнається про тісний зв'язок комнезамів України з організаціями селянської бідноти Туркменії, Киргизії, Казахстану, представники яких приїздили на Україну, брали участь у роботі Всеукраїнських з'їздів КНС, взаємно обмінювались досвідом роботи. В 1925 р. члени Президії Центральної комісії КНС України Г. М. Одинець та В. І. Іжевський були учасниками Першого обласного з'їзду спілок кощів Киргизії, де виступали з доповідями про роботу комнезамів України. У праці наводяться нові відомості про Селянський Інтернаціонал і роботу в ньому комітетів незаможних селян України, про приїзд на IV Всеукраїнський з'їзд КНС (червень 1924 р.) представників Комінтерну, Профінтерну і Селянського Інтернаціоналу.

Позитивно, що М. Д. Березовчук з науковою об'єктивністю розкриває труднощі в діяльності комнезамів, аналізує їхні недоліки й помилки, які долалися за допомогою Комуністичної партії.

Книга не позбавлена окремих недоліків, фактичних помилок. Автор пише, що на початку переходу до мирного будівництва в Радянській Росії «майже зникли безземельний батрак і куркульство» (стор. 21). Це не відповідає дійсності, бо в РРФСР та інших республіках до здійснення суцільної колективізації збереглися й батраки, і куркулі, хоч їх загальна кількість і питома вага значно зменшилися порівняно з до революційним періодом.

Автор помилково вказує, що внаслідок перемоги Жовтневої революції у куркулі було відрізано 2,6 млн. дес. земельних

лишків (стор. 65). Насправді розмір конфіскованих у куркулів земельних лишків становив близько 7 млн. дес. Автор цілком правильно пише, що з рядів незаможного селянства з часом вийшло багато вчених, письменників, діячів мистецтва, але не називає конкретних прізвищ.

Ш. Т. КІПЕРМАН. ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ МИРОЛЮБНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ СРСР В КУРСІ ІСТОРІЇ І СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА.

Посібник для вчителів,
К., вид-во «Радянська школа», 1965, 135 с.

Важливим завданням учителя історії і суспільствознавства є висвітлення питань міжнародних відносин і зовнішньої політики Радянської держави. Це сприяє формуванню наукового світогляду учнів, розумінню ними ходу й перспектив суспільного розвитку, вихованню в душі соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Щодо цього безперечний інтерес становить рецензований посібник, оскільки він вірно підкреслює, що послідовне розкриття вчителем навчального матеріалу, його ідейна спрямованість досягаються якісним добором і правильним висвітленням найважливіших фактів, які розкривають наукові основи радянської зовнішньої політики. Щоб забезпечити найкраще засвоєння матеріалу про зовнішню політику СРСР, учитель має також спиратись на знання учнів навколишнього життя.

У посібнику принцип мирного співіснування двох соціально-економічних систем — соціалістичної і капіталістичної — розглядається як специфічна форма класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом на міжнародній арені.

В історико-методичній літературі чимало висвітлюється зовнішня політика і боротьба Радянського Союзу за мир. Цінною особливістю даної книжки є те, що автор показує вивчення даної тематики в курсі суспільствознавства і співвідношення відповідного матеріалу в курсах історії та суспільствознавства. Автор розкрив те, що зробили до нього попередники, використав значний практичний досвід учителів історії Української РСР, а також частково РРФСР. Посібник охоплює значне коло методичних питань: розкриває прийоми роботи над творами В. І. Леніна, з партійними і державними документами, виступами діячів Комуністичної партії і Радянського уряду; активні методи навчального процесу — бесіди, семінари, письмові роботи і доповіді учнів. Йдеться про використання навчальних посібників, періодичної преси, мемуарної, художньої і публіцистичної літератури.

Однак зовсім не зрозуміло, чому Ш. Т. Кіперман, посилаючись на велику російську радянську літературу, твори за-

Окремі недоробки праці, звичайно, не знижують її наукової цінності. Безумовно, книгу М. Д. Березовчука з цікавістю зустріне читач.

П. К. СТОЯН, І. Х. ГАНЖА

рубіжних авторів, майже зовсім обминає українську художню та публіцистичну літературу, де так багато місця приділено боротьбі за мир, зовнішньополітичним питанням. Дивно, що в переліку газет і журналів, що їх використовують учителі історії (с. 121), немає «Комуніста України», «Радянської України», «Правди України», «Всесвіту», «України» та ін.

Автор радить, як, використовуючи певні, переважно статистичні відомості, показати учням активну діяльність на міжнародній арені Української РСР — невід'ємної частини Союзу РСР (с. 46). Звичайно, цей матеріал, який в книжці становить півсторінки тексту, варто було б розширити.

Щоб в учнів виробилося більш глибоке і повне уявлення про певні явища, автор пропонує вчителеві частіше вдаватись до порівняння, зіставлення історичного матеріалу з сучасністю, оскільки це допомагає учням міцно засвоїти суть генеральної лінії зовнішньої політики СРСР.

В посібнику наводяться цінні поради щодо складання учнями тез та планів під час самостійного вивчення окремих розділів Програми КПРС, підручників з історії та суспільствознавства, щодо використання кінофільмів та інших засобів конкретизації навчального матеріалу про міжнародні відносини і зовнішню політику СРСР.

Рецензована книга не позбавлена деяких недоліків. Так, серед основних методичних засобів автор приділяє недостатньо уваги: пізнавальному значенню шкільної лекції у викладанні навчального матеріалу. Більш логічно було б висвітлити роботу з підручником раніше, ніж заняття з різними іншими джерелами історичних знань. Навички, одержані учнями під час роботи з підручником, стануть їм у пригоді під час самостійної роботи з відповідними історичними документами. Говорячи про значення наочності, автор не розглядає використання історичної карти, атласу (зокрема з новітньої історії), а також діапозитивів. Можна лише шкодувати, що книжка не ілюстрована. Репродукції картин, карикатур, плакатів тощо значною мірою допомогли б учителеві використовувати матеріал посібника на уроках і в позакласній роботі.

Загалом рецензований методичний посібник є корисною книгою для вчителя, оскільки в ньому систематизується вивчення миролюбної зовнішньої політики Радянського Союзу на уроках історії і суспільствознавства.

І. М. СКРИПКІН

**М. Т. КУЦ. ПИТАННЯ КОЛГОСПНОГО
БУДІВНИЦТВА НА УКРАЇНІ**

(1929—1941 рр.),

Вид-во Львівського університету,
1965, 280 с.

Книга М. Т. Куца заповнює окремі прогалини у висвітленні питань, пов'язаних з створенням та розвитком колгоспного ладу на Україні, причини недоліків і помилок у колгоспному будівництві. Вона є спробою показати на основі значної документальної бази складний процес колективізації і організаційно-господарського зміцнення колгоспів.

У першому розділі монографії «Перемога колгоспного ладу в Українській РСР» розглядається стан сільського господарства до кооперування, підготовка матеріально-технічної бази і здійснення масової колективізації. Автор широко використовує ленінську теоретичну спадщину, показує, як партія неухильно виконувала настанови В. І. Леніна і досягла успіхів у соціалістичному перетворенні сільського господарства.

Центральне місце в цьому розділі відведено здійсненню суцільної колективізації, ліквідації куркульства як класу. Кооперативний план В. І. Леніна, який відображав об'єктивні потреби розвитку суспільства, став теоретичною і практичною основою політики партії на селі. КП(б) України, її місцеві організації керували розвитком колективізації, створили необхідні передумови для масового колгоспного руху, який почався після збиральної кампанії 1929 р.

Життя показало, що неможливо здійснити колективізацію, залишаючи незайманий куркульство. Шлях його насильственої ліквідації був історично обумовленим. Посилаючись на архівні документи, автор доводить, що трудяще селянство ставило перед органами Радянської влади питання про експропріацію і виселення куркулів.

Проте, в ході колективізації копітка організаційна і роз'яснювальна робота серед селян нерідко підмінювалася грубими формами адміністрування, примусовими заходами. Зайва поспішність і порушення принципу добровільності, на думку автора, були одними з найбільших помилок на початку колективізації. Мали місце випадки обурення і невдоволення селян, вихід з колгоспів (стор. 56). М. Т. Куц ставить під умов статистичні дані, за якими по Україні на 10 березня 1930 р. колгоспи об'єднували 64,4% селянських господарств, і доводить, що цей процент був значно нижчим.

Виправляючи помилки і перегини в колгоспному будівництві, ЦК КП(б)У, місцеві партійні і радянські органи доклали багато зусиль. У села виїздили партійні і радянські працівники з округів і районів, профактив, робітничі бригади, керівні працівники — В. Я. Чубар, С. В. Косіор, Г. І. Петровський, В. П. Затонський, П. П. Постишев та інші.

Автор аналізує причини труднощів у колгоспному будівництві, показує, що соціалістична система сільського господарства не відразу виявила свої вирішальні переваги. Недості зміцнілі в організаційно-господарському відношенні колгоспи у 1931—1932 рр. не справлялися з напруженими планами хлібозаготівель. Внаслідок помилок і перегинів у хлібозаготівлях у 1932 р. і першій половині 1933 р. в УРСР виникли продовольчі труднощі. В монографії показано, як комуністи України, керуючись рішеннями ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, вже у 1933 р. домоглися збільшення врожайності і валових зборів зернових, виконання хлібозаготівель і підвищення оплати трудодня.

У розділі «Переозброєння сільського господарства на базі нової техніки» розглядаються питання створення МТС та їх ролі в механізації колгоспного виробництва. Посилаючись на конкретні цифрові дані, автор показує, як загалом по СРСР, так і зокрема по Україні, збільшувалась мережа МТС і кількість техніки в них.

Технічне переозброєння сільського господарства дало можливість прискорити завершення колективізації, розширити посівні площі, підняти культуру землеробства, перебудувати весь уклад сільського життя. На конкретних прикладах ряду областей УРСР показано, як збільшення техніки і піднесення рівня механізації основних робіт привело до зростання врожайності, валових зборів і товарності зернової продукції. В монографії висвітлюється роль механізаторських кадрів у колгоспному виробництві, підготовці яких ЦК КП України і місцеві партійні організації приділяли велику увагу.

Автор відзначає організаційні недоліки у механізації сільського господарства. Багато МТС не мали технічно обладнаних майстерень, відчувалась гостра нестача причіпних знарядь, у ряді машин виявились конструктивні недоліки. Все це знижувало ефективність використання тракторів, комбайнів та інших сільгоспмашин.

Третій розділ «Заходи партії щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспів» докладно розкриває значення примірного Статуту сільськогосподарської артілі 1930 р., постанов партії і уряду в питаннях організації і оплати праці, примірного Статуту сільськогосподарської артілі 1935 р., який ставив перед колгоспним селянством нові завдання по зміцненню громадського господарства, вчив правильно поєднувати особисті інтереси колгоспників з інтересами колгоспів і держави. Автор детально висвітлює, як партійні організації республіки на основі Статуту сільгоспартілі, рішень пленумів ЦК КП(б)У, постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 травня 1939 р. вели невтомну боротьбу за міцну трудову дисципліну, проти розбазарювання колгоспних земель, за додержання Статуту артілі — основного закону колгоспного життя. Організаторська та ідейно-вихов-

на робота партії на селі забезпечила підвищення врожайності й валових зборів зернових і технічних культур, перші успіхи в розвитку тваринництва, збільшення грошових доходів колгоспів і вищий рівень оплати трудодня. Це переконливо підтверджують яскраві цифри і факти, наведені в кінці розділу.

Четвертий розділ «Дальший розвиток сільського господарства Української РСР і його місце в системі сільського господарства Радянського Союзу» присвячено питанням руху передовиків, з'ясуванню ролі Всесоюзної сільськогосподарської виставки (ВСГВ) у дальшому піднесенні сільського господарства, підсумкам розвитку колгоспного виробництва України в довоєнні роки. Щоб показати, як під керівництвом партійних організацій розгорталось соціалістичне змагання, проаналізувати його форми, автор наводить багато цікавих, переважно архівних матеріалів.

Певну увагу автор приділяє висвітленню становища селянства західних областей УРСР, першим соціалістичним перетворенням у цих областях.

Монографія не позбавлена деяких недоліків. В ній дано недосить повний історіографічний огляд літератури і джерел, слабо критикується буржуазна історіографія з питань колективізації в нашій країні. Недостатньо показана роль райкомів пар-

тії і районних Рад депутатів трудящих, первинних партійних і комсомольських організацій у боротьбі за піднесення колгоспного виробництва в роки другої та третьої п'ятирічок, в поширенні передового досвіду. Не знайшли належного висвітлення форми й методи підготовки керівних кадрів і спеціалістів, масових колгоспних кадрів, питання організації та оплати праці, піднесення матеріального і культурного рівня життя колгоспників.

В монографії мають місце неточні й суперечливі твердження, редакційні огріхи. На стор. 4 надруковано, що колективізація дозволила партії здійснити новий вирішальний крок до встановлення комуністичних відносин на селі. На стор. 87 говориться, що в 1933 р. збирання і обмолот зернових проводились тільки за допомогою техніки, а на стор. 97 — що в цьому році МТС не могли забезпечити колгосп технікою.

В цілому ж монографія М. Т. Куца заслуговує позитивної оцінки як праця, де переконливо показані вирішальні переваги соціалістичних форм ведення сільського господарства перед капіталістичними, а також вперше в радянській історіографії узагальнено висвітлюється історія створення і зміцнення колгоспного ладу на Україні.

А. С. ЗАШКІЛЬНЯК, В. М. ЧУПРИН.

ЗБОРИ ВІДДІЛУ ЕКОНОМІКИ, ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

18—19 квітня 1966 р. відбулися Загальні збори Відділу економіки, історії, філософії та права Академії наук Української РСР. На зборах була заслухана і обговорена звітна доповідь академіка-секретаря Відділу І. О. Гуржія про основні підсумки роботи за 1965 рік та завдання науковців і світлі рішень XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України, а також проведені вибори академіка-секретаря, його заступника та членів Бюро Відділу.

І. О. Гуржій на початку своєї доповіді коротко розповів про результати наукової діяльності установ Відділу за минулу семіричку. Зокрема було відзначено, що наукові колективи за ці роки опублікували 249 монографій, 9 збірників документів, 88 збірників статей, 279 наукових та науково-популярних брошур загальним обсягом близько 7 тис. друкованих аркушів. Проведено певну роботу в напрямі дальшого якісного зміцнення наукових кадрів. Так, 37 співробітників Відділу захистили докторські і 46 — кандидатські дисертації.

Доповідач основну увагу приділив висвітленню наслідків наукових досліджень за 1965 рік, повідомивши, що в минулому році наукові колективи інститутів працювали над розробкою 11 проблем, по яких вивчалися 119 тем, з них 18 — за постановами урядів СРСР і УРСР. Були завершені дослідження 42 тем.

Значних успіхів досягнуто у вивченні такої важливої комплексної проблеми, як «Закономірності розвитку соціалізму і переходу до комунізму» (голова Наукової ради О. С. Короїд), що розроблялася Інститутами економіки, історії, філософії, Сектором держави та права у творчій співдружності з рядом кафедр республіканських вузів. Завершено дослідження таких колективних тем: «Розвиток соціалістичних виробничих відносин в період будівництва комунізму» (керівник Й. А. Вишневецький), «Історія селянства Української РСР», т. II (керівники І. І. Компанієць і І. Х. Ганжа), «Формування суспільних відносин між людьми в процесі будівництва комунізму» (керівник Л. В. Сохань), «Інтернаціональне виховання трудящих України в період комуністичного будівництва» (керівник О. А. Макаренко) та ін. Досліджуючи по цій проблемі питання «Політична організація радянського суспільства в період будівництва комунізму», Сектор держави та права підготував ряд праць, се-

ред них: колективна монографія «Історія держави та права Української РСР», два томи (керівник Б. М. Бабій), «Суверенітет народів і націй над природними багатствами і ресурсами» (керівник В. І. Сапожников) та ін. Інститутом історії проведено певну роботу по підготовці до видання «Історії міст і сіл Української РСР» в 26-ти томах (керівник О. А. Парасунько).

З проблеми «Історія міжнародного і національно-визвольного руху» (голова Наукової ради В. І. Клоков) співробітники Інституту історії завершили 2 теми. Закінчена монографія А. М. Шлепакова «Іміграція в США і американський робітничий клас в епоху імперіалізму» і колективна праця «В рядах борців за владу Рад» (керівник І. М. Мельникова).

Певних успіхів досягнуто у вивченні проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції» (голова Наукової ради М. І. Супруненко), зокрема завершено написання колективної двотомної монографії «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (М. І. Супруненко, М. А. Рубач, С. М. Королівський та інші автори).

У ході дальшої розробки проблеми «Закономірності історичного розвитку суспільства і переходу від однієї соціально-економічної формації до другої» (голова Наукової ради І. О. Гуржій) Інститутом історії спільно з викладачами Київського та Львівського держуніверситетів, Київського політехнічного інституту написано праці «Історія селянства Української РСР», т. I (керівники В. А. Дядиченко, М. Н. Лещенко) та «Історія робітничого класу Української РСР», т. I (керівники І. О. Гуржій, Ф. Є. Лось).

Інститут археології по цій проблемі продовжував працювати над колективним тритомним дослідженням «Археологія УРСР» (керівник С. М. Бібіков). Колектив цього ж інституту підготував до друку «Корпус археологічних пам'яток УРСР».

З проблеми «Історія світової культури» дослідження велася по двох темах. В інституті історії значний обсяг роботи виконано по таких колективних працях, як «Розвиток української радянської культури за 50 років (1917—1967 рр.)» (керівник Г. М. Шевчук), «Вклад України в науково-технічний прогрес» (керівники Й. З. Штокало, Г. М. Добров), «Історія вітчизняної математики» (керівник

Й. З. Штокало). Крім цього, підготовлено до друку 3-томне видання «Історія технічного розвитку вугільної промисловості Донецького басейну» (керівник О. Н. Щербань). В цьому ж інституті завершено вивчення теми «Методологія і методика історичного дослідження» (Ф. П. Шевченко). Інститутом філософії закінчена розробка теми «Розвиток марксистсько-ленінської філософії на Україні в роки Радянської влади» (керівник В. Є. Євдокименко).

У звітній доповіді було розглянуто питання, присвячені координації наукових досліджень в республіці, творчим зв'язкам учених, видавничій діяльності установ Відділу, підготовці кадрів, науково-організаційній роботі, пропаганді наукових і політичних знань серед населення тощо. В минулому році працювало 9 Наукових рад з найважливіших проблем суспільних наук, до складу яких залучено близько 400 членів, в тому числі понад 280 представників вузів та інших позаакадемічних установ республіки. Науковими радами обговорено тематичні плани досліджень на 1965—1966 рр. кафедр суспільних наук вузів республіки і внесено ряд важливих пропозицій та рекомендацій. Ради подавали кафедрам значну науково-методичну допомогу, брали активну участь в обговоренні проспектів монографій та дисертацій, залучали провідних вчених до написання великих колективних праць і т. ін.

Відзначивши досягнення установ Відділу в науковій і науково-організаційній роботі, академік-секретар І. О. Гуржій зупинився на ряді істотних недоліків в їх діяльності. Так, при вивченні суспільних наук досить повільно впроваджуються новітні наукові методи і сучасні технічні засоби. Слабо розробляються методологічні проблеми. На засіданнях Учених рад ще рідко ставляться теоретичні питання, доповіді з найважливіших наукових проблем суспільних наук, обговорення і розв'язання яких сприяло б ідейно-теоретичному зростанню науковців. Дуже мало уваги приділяється методиці наукових досліджень. Мають місце факти, коли окремі вчені ради рекомендують до захисту дисертації, написані на низькому науковому рівні. Істотні недоліки відзначені і у плануванні та координації наукової роботи, проведенні конкурсів, доборі, розстановці і підготовці наукових кадрів.

Далі доповідач намітив основні напрями наукових досліджень установ Відділу на наступну п'ятирічку. Зусилля вчених Інституту історії будуть зосереджені, насамперед, на вивченні історії соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР, історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, закономірностей розвитку міжнародного робітничого і національно-визвольного руху. Історики розкриватимуть

закономірності становлення соціалізму і поступового переходу до комунізму та керівну роль Комуністичної партії в цьому процесі. Належну увагу буде приділено дослідженню закономірностей розвитку світової соціалістичної системи, а також висвітленню дожовтневого періоду історії Української РСР.

Наукові дослідження в галузі археології будуть спрямовані на дальшу розробку методологічних і методичних питань археологічної науки, а також історії культури племен і народностей, що населяли територію УРСР з часу появи людини і до епохи Київської Русі включно. Значне місце відводиться науково-експедиційному вивченню археологічних пам'яток, розробці та інтерпретації археологічних джерел на підставі методів природничих і технічних наук.

У зв'язку з наступним 50-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції та 100-річчям з дня народження В. І. Леніна велика увага буде приділена установами Відділу узагальненню історичного розвитку радянського суспільства за 50 років, а також дослідженню ленінської теоретичної спадщини. Створити праці, гідні цих двох знаменних дат,— почесне завдання всіх наших учених.

В обговоренні звітної доповіді взяли участь віце-президент АН УРСР академік АН УРСР І. К. Білодід, директор Інституту економіки АН УРСР доктор економічних наук С. М. Ямпольський, заступник директора Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук Ф. П. Шевченко, академік АН УРСР П. М. Першин і зав. відділом Інституту історії АН УРСР кандидат технічних наук Г. М. Добров.

Загальні збори установ Відділу прийняли постанову про основні підсумки наукової діяльності у 1965 р. та завдання дальшого розвитку наукових досліджень у світлі рішень XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України.

Після розгляду першого питання відбулись вибори членів бюро Відділу, в яких взяли участь 10 академіків і членів-кореспондентів АН УРСР, зокрема, академіки АН УРСР І. К. Білодід, П. М. Першин, М. Є. Омеляновський, члени-кореспонденти АН УРСР І. О. Гуржій, С. М. Бібіков, М. І. Супруненко, Л. М. Славін, А. Т. Чеканюк, Д. Х. Острянин і О. М. Алімов. В результаті таємного голосування академіком-секретарем Відділу було обрано І. О. Гуржія.

Учасники зборів з великою увагою заслухали цікаву наукову доповідь директора Інституту історії АН УРСР професора К. К. Дубини— «Історична наука і сучасність».

І. М. БОНДАРЕНКО

ТОВАРИСТВО «ЮНИЙ ІСТОРИК» ПРИ ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УРСР

Комуністичне перетворення суспільства нерозривно зв'язане з вихованням нової людини. Одне з найважливіших місць у здійсненні програми комуністичного будівництва займає школа. Від якості її роботи у великій мірі залежить світогляд, ідейна переконаність, освіта, культура, моральне обличчя молоді. В ідейному загартованні випускників школи особливе місце належить історії.

Саме тому над програмами з історії для середньої школи, над методикою позакласної роботи з історії, над створенням високоїдейних підручників і посібників для учнів і викладачів працює все більше радянських вчених-істориків, покликаних партією поряд з учителем, всемірно дбати про ідейність навчального процесу, його політичну заостреність. У цій важливій справі дедалі активнішу участь беруть і наукові працівники Інституту історії АН УРСР. В пошуківній позакласній роботі в школах республіки, яка допомагає розширювати політичний і загальноосвітній кругозір учнів, робить їх знання більш глибокими і конкретними, підвищує інтерес дітей до історії, вже зробили певний вклад вчені нашого колективу.

Науковці підтримали ініціативу Київського міському ЛКСМУ та Інституту вдосконалення кваліфікації вчителів, які запропонували в цьому навчальному році створити Товариство «Юний історик» при Інституті історії Академії наук УРСР. Мета його не просто поглибити знання учнів з історії, а й підготувати їх до вибору майбутньої професії. Як відомо, одна з важливих проблем школярів старшого віку — знайти своє місце в житті, обрати такий шлях, де б можна було приносити найбільшу користь суспільству і відчувати максимальне особисте задоволення. Цей вибір випускник школи робить сам, але в значній мірі він залежить від впливу старших. Вченим-історикам не байдуже, хто прийде їм на зміну. Вони зацікавлені в тому, щоб відібрати на історичні факультети вузів здібну молоддь.

Як же будувало свою роботу Товариство «Юний історик», до якого зразу ж прийшло більше ста випускників середніх шкіл столиці?

Керівником Товариства став доктор історичних наук *И. Т. Щербина*, науковим консультантом Товариства — відомий вчений, доктор історичних наук, професор *В. А. Дядиченко*, керівниками секцій також були затверджені науковці, які мають значний досвід роботи в середній школі — кандидати історичних наук *І. Ф. Черніков* (секція загальної історії), *М. Ю. Брайчевський* (секція історії України дожовтневого періоду). Працювала також секція історії України

радянського часу. Всі вони докладали чимало зусиль, щоб заняття відбувалися згідно розкладу, щоб лекції і заняття в секціях проходили на високому ідейно-науковому і методичному рівні.

Лекції з важливих питань історії України чергувалися (через тиждень) з заняттями секцій. Змістовні лекції для учнів прочитали доктор історичних наук *К. І. Стецюк* — на тему «Визвольна війна українського і білоруського народів 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією», доктор історичних наук *М. Н. Лещенко* — «Утвердження капіталізму в Росії», доктор історичних наук професор *М. А. Рубач* — «Велика Жовтнева соціалістична революція», доктор історичних наук професор *В. І. Клоков* «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу», доктор історичних наук *Ф. П. Шевченко* — «Роль і місце допоміжних історичних дисциплін у вивченні історії». Було прочитано і ряд інших лекцій, які викликали живий інтерес юних слухачів.

В секціях юних істориків вчили використовувати наукові монографії для найпростіших історичних досліджень, посылних школярам. Разом з тим їх вчили використовувати таке важливе джерело для наукового дослідження, як преса. Учнів було ознайомлено з роботою архівних установ, науковою роботою музеїв, станом діловодства в установах і на підприємствах, веденням записів з уст учасників і очевидців історичних подій.

Приділялася увага ознайомленню учнів з методами наукових досліджень, умінню відбирати потрібний матеріал, групувати факти, складати таблиці, давати до них коментарі, робити висновки і узагальнення. Юні історики одержували завдання скласти план наукової праці на певну тему, їм прищеплювались навик логічного викладу подій, правильної архітектоники майбутнього дослідження, підбору ілюстративного матеріалу тощо.

Не всім в однаковій мірі був доступний кожний з таких уроків-семінірів, але з певністю можна сказати, що проведена робота не пропала марно і може в свій час дати результати, особливо тим, хто вчитиметься на істфаках.

Частина слухачів проявила певні здібності вже на початковому етапі науково-дослідницької роботи. Про деяких з них слід згадати.

Випускниця 11 класу школи № 70 Людмила Тарадаш захопилася проблемами культури радянського періоду, відвідала ряд поточних архівів, наукову бібліотеку зробила цілий ряд цінних виписок. Тема її реферату «Участь трудящих в розвитку самодіяльного мистецтва» може в майбутньому бути виконана і як цілком само-

стійне наукове дослідження. Задатки учениці в галузі історії безперечні. Сумлінно працював випускник 10 класу школи № 9 Володимир Пономаренко, також над темою з історії культурної революції.

Більш давніми періодами історії України захоплювалися учні Ірина Бризгайло, Ольга Вдовіна, Ліза Зименко, Людмила Татарчук, Сергій Бойченко, Олена Ліньова, Ігор Піоро та ряд інших старшокласників — любителів вітчизняної історії.

Не можна стверджувати, що було все зроблено, щоб досягти мети. Необхідно було до роботи залучити більшу кількість учнів, які захоплюються історичним минулим і бажають краще вивчити нашу радянську дійсність. Негативним є і той факт, що частина учнів, очевидно, будучи

завантаженими в школі залишила Товариство серед навчального року. Пояснюється це тим, що вчителі тих шкіл, де навчалися учні, не надали належного значення цій формі навчання і виховання дітей.

Проте в майбутньому ще можна зробити багато. Важливо, що задум виявився напрочуд ефективним, цілком посилим для наукової установи і юних любителів історії. Бажано, щоб в наступному навчальному році міський комітет комсомолу не послабляв уваги до цього питання.

Обов'язок вчених-істориків нашого Інституту — взяти якнайактивнішу участь у цьому важливому процесі. Досвід є, його необхідно поширювати і примножувати.

В. С. ПЕТРЕНКО

КОМІСІЯ ПО ВИВЧЕННЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В БРАТІСЛАВІ

Після реорганізації Чехословацько-радянського інституту в Словацькій академії наук (м. Братіслава) створено Інститут історії європейських соціалістичних країн (ІЄСК САН). Завданням цієї науково-дослідної установи є вивчення всієї, особливо новітньої, історії народів європейських соціалістичних країн. Інститут тісно співробітничав і координує свою діяльність з науковою установою подібного профілю у Празі — Інститутом історії європейських соціалістичних країн Чехословацької академії наук. Згідно з рішеннями президії ЧСАН і САН Інститут історії європейських соціалістичних країн у Братіславі, крім іншої тематики, має досліджувати історію УРСР.

Виходячи з цих рішень, керівництво Інституту створило Комісію по вивченню історії України при ІЄСК САН. Комісія об'єднує чехословацьких істориків-україністів. Голова її — директор Інституту Й. Грозієнчик, секретар — Ф. Гондор (ІЄСК САН), члени: Л. Гараксім (ІЄСК САН), Е. Ставровський (університет у Братіславі), Ф. Гейл (університет у Брно), М. Мольнар (Інститут світової літератури і мов САН), В. Гостічка (ІЄСК ЧСАН), Ш. Фаньо (ІЄСК САН), О. Ковач (університет у Пряшові), М. Міндош (педагогічний інститут у Пряшові), О. Марцішин (Словацька Національна Рада, Братіслава).

Комісія як допоміжний орган ІЄСК САН буде координувати в ЧССР дослідження історії Радянської України і розвитку чехословацько-українських взаємин, налагоджувати зв'язки із закордонними науковими установами, в першу чергу з Інститутом історії АН УРСР та ін.

Праця комісії розвивається по трьох основних напрямках:

а) Дослідження історії УРСР. Згідно з

цим завданням має створюватися огляд історії України для чехословацького читача. Підготовчим етапом у виконанні цієї праці є видання кількох збірників статей чехословацьких українців з основних питань історії українського народу. Нині в інституті готується науково-популярний нарис про Радянську Україну в період Великої Вітчизняної війни СРСР.

б) Вивчення історії чехословацько-українських взаємин. При розробці даної теми є особливо важливими творчі контакти з ученими УРСР. Інститут історії європейських соціалістичних країн САН, прагнучи створити найкращі умови для виконання цього важливого наукового й політичного завдання, вніс пропозицію у відповідні інстанції САН про тематичне співробітництво з Інститутом історії АН УРСР. Метою цієї співпраці має бути синтетичний огляд історії чехословацько-українських зв'язків. Разом з цим комісія спільно з Інститутом історії АН УРСР має опублікувати кілька наукових збірників.

в) Співробітництво з групою науковців у Пряшові при дослідженні історії українців Східної Словащини. В цій галузі комісія планує підготувати статті для наукового збірника Музею української культури у Свіднику.

Постійною формою роботи Комісії по вивченню історії України при ІЄСК САН буде організація взаємних консультацій, симпозумів та конференцій чехословацьких і радянських істориків з даної проблематики.

Безсумнівно, спільними зусиллями чехословацьких і українських істориків будуть створені умови для дальшого поглибленого творчого співробітництва.

Й. Г., Ф. Г.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Ю. М. Гамрецкий*. Отношение Советов рабочих и солдатских депутатов Украины в период двоевластия к вопросам национально-освободительного движения. *Методология и методика исторических исследований*. *Л. Н. Пушкарев*. Географическая среда и исторический источник. *В. М. Ильин*. Об использовании статистических источников и методов при изучении рабочего движения на Украине в 1900—1917 гг. Сообщения. *В. Л. Харитонов*. Военная работа большевиков на Украине в годы первой мировой войны. *Д. И. Мышко*. Откуда пошло название «Украина». *А. А. Зимин*. Устав о холопах — памятник истории холопства в Киевской Руси. *Из истории международных отношений и связей*. *Л. А. Лещенко*. Украина на Парижской мирной конференции 1946 г. *В. У. Павелко*. Из истории культурных связей Советской Украины и Чехословакии (1918—1939 гг.). *С. М. Сырцова*. Пролетарская солидарность рабочего класса Украины с трудящимися республиканской Испании (1936—1939 гг.). *Акрам Джуманов*. Советско-французские культурные и научные связи в 1928—1935 гг. Возвращаясь к напечатанному. Заметки. Документы и материалы. Обзор источников и литературы. По страницам журналов и научных сборников. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *Y. M. Gamretsky*. On Relation of the Worker's and Soldiers Soviets in the Ukraine to the Problem of National-Liberation Movement in the Period of Dual Power. *Methods and Methodology of Historical Research*. *L. M. Pushkarev*. Geographical Surrounding and Historical Sources. *V. M. Ilyin*. On Using Statistic Sources and Methods in Studying of the Working Movement in the Ukraine in 1900—1917. Communications. *V. L. Kharitonov*. Military Work of Bolsheviks in the Ukraine during the World War I. *D. I. Myshko*. The Origin of Denomination «The Ukraine». *O. O. Zimin*. Serf's Chart — a Monument of History of Serfdom in Kiev Rus. *On History of International Relations*. *L. O. Leshchenko*. The Ukraine in the Paris Peace Conference of 1946. *V. U. Pavelko*. Concerning Cultural Relations of the Soviet Ukraine and Czechoslovakia (1918—1938). *S. M. Syrtsova*. The Ukrainian Working Class Solidarity with the Republican Spain (1936—1939). *Akhram Jumanov*. Soviet—French Cultural and Scientific Relations in 1928—1935. Reverting to the Printed. Notices. Documents and Materials. Review of Sources and Literature. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ Ж У Р Н А Л

Виходить 12 разів на рік

Журнал можна передплатити
з будь-якого місяця

До уваги читачів

З 1967 р. передплатна ціна
«Українського історичного журналу»
зменшена:

на рік	— 4 крб.80 коп.
піврічна	— 2 крб. 40 коп.
квартальна	— 1 крб. 20 коп.

Ціна одного номера 40 коп.

Передплату приймають без обмежень: відділи „Союздрук“, пошта, листоноші, громадські розповсюджувачі преси.

